Szerkesztette
HORVÁTH ATTILA
KOLTAY ANDRÁS
MÁTHÉ GÁBOR

Sapienti iniuria non potest fieri

Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére

GONDOLAT

Jogtörténeti
értekezések 36.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 36.

Sorozatszerkesztő
MEZEY BARNA

Szerkesztette
HORVÁTH ATTILA, KOLTAY ANDRÁS
és MÁTHÉ GÁBOR

Sapienti iniuria non potest fieri

Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére

Gondolat Kiadó • Budapest, 2009

A kötet az ELTE Magyar Állam-és Jogtörténeti tanszékén működő MTA ELTE Jogtörténeti Kutatócsoportjának kutatási programja keretében jelent meg.

Szerkesztette:
Horváth Attila, Koltay András és Máthé Gábor

A kötet megjelenését támogatta:
Fejér Megyei Önkormányzat, Dr. Balogh Ibolya, a közgyűlés elnöke
Magyar Piarista Diákszövetség
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar
Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes, írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© szerzők, 2009
Szerzők és Szerkesztés © Horváth Attila, Koltay András, Máthé Gábor, 2009

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Békési Bernadett
Műszaki szerkesztő Pintér László
Tördelő Janković Milán

Nyomta és kötötte ERFO Kht., Budapest

ISBN 978 963 693 182 7
ISSN 1586-8265

TARTALOM

Bevezető (A SZERKESZTŐK) 9

KOLTAY ANDRÁS: Jog, szabadság, hagyomány, erkölcs
Beszélgetés Zlinszky Jánossal 11

HORVÁTH ATTILA: Zlinszky János professzor életútja 27

A nyolcvanesztendős Zlinszky János köszöntése 31
BÁNRÉVY GÁBOR 31
BOYTHA GYÖRGY 33
WOLFGANG WALDSTEIN 37
KOMÁROMI LÁSZLÓ 42

Zlinszky János tudományos munkássága (1949–2008) 47

BALOGH ELEMÉR: A törvényszéki orvoslás
jogi szabályozásának kezdetei 77

CSEHI ZOLTÁN: A német nemzetközi magánjog
és az alapjogi octroi
A kezdetektől a „spanyol ügy"-ig 97

HORVÁTH ATTILA: A szocialista alkotmány (1949. évi XX. tv.) 137

KOLTAY ANDRÁS: A szólás- és sajtószabadság kezdetei Magyarországon 167

KOMÁROMI LÁSZLÓ: Nyugati hűbériség vagy bizánci feudalizmus? *Középkori magyar fejlődés két társadalmi modell határán* 201

MÁTHÉ, GÁBOR: Formation of the Hungarian Royal Supreme Court of Justice in the bourgeois era 217

MEZEY BARNA: Egy Deák-párti képviselő a választókerületében *Horvát Boldizsár és Szombathely* 243

STIPTA ISTVÁN: A francia közigazgatási bíráskodás hatása a dualizmus kori magyar törvényhozásra 263

SZIGETI MAGDOLNA: A Német Demokratikus Köztársaság összeomlása és az újrakezdés első lépései 283

BEVEZETŐ

Zlinszky Jánost, a jogtudóst, az egyetemi professzort, az oktatásszervezőt, a karalapítót, az alkotmánybírót, a közéleti személyiséget bizonnyal mindenki ismeri, aki e kötetet megjelenésekor a kezébe veszi. Életútjának, életművének méltatása sok helyen, sokszor megtörtént már. E könyv szerkesztőinek – amennyiben el kívánják kerülni a nevetségessé válás veszélyét – nem is lehet feladata az ünnepelt bemutatása, nyolc évtizednyi munkájának akár csak vázlatos ismertetése. Hogyan férne bele néhány sorba vagy akár több száz oldalba nyolcvan esztendő valamennyi fontos állomása? Hogyan lehetne röviden szólni Zlinszky Jánosról, aki egy személyben oly sok, mára már kiveszettnek hitt eszménynek próbált megfelelni munkás, megpróbáltatásoktól terhes élete során? Egy vele készült születésnapi interjú címe találóan csak annyi volt: Nyolc évtized szolgálat. E ponton kivételesen nem közhelyes a kifejezés használata, mert az ünnepelt valóban szolgálta és szolgálja ma is: családját, nemzetét és mindenekelőtt az egyetlen felsőbb akaratot.

A 21. század új, feltörekvő embere már elvesztette a hitét azon alapvető értékek létezésében, amelyek az ünnepeltnek, illetve korosztályának még magától értetődőnek számítottak. A jogászi hivatás ma nem büszkélkedhet azzal a fennköltséggel, amely korábban kiemelte képviselőit a társadalomból: az ethosz jórészt odalett. Hogy e fejlemény mégsem visszavonhatatlan, Zlinszky Jánosnak is köszönhető, aki sokak hitét tartotta ébren, és még többekét ébresztette fel abban, hogy a társadalomért felelősséget vállaló, a közéletben aktívan szereplő, de soha nem a maga hasznát kereső, a jót és az igazságot mindenekfelett tisztelő jogász mégsem puszta irodalmi fikció,

nem a jogtörténészek hagymázas álmodozásának terméke. Az ünnepelt máig lezáratlan életműve szinte áttekinthetetlenül kiterjedt: az európai tekintélyű római jogász, jogtörténész, a jogállam kiépítésében élen járó alkotmánybíró, a jogállami működés későbbi zavaraira kíméletlenül rámutató kritikus, a családját munkája közben soha el nem hanyagoló férj, apa, nagyapa érdemeit nem nekünk kell méltatnunk; ugyanakkor szilárd meggyőződésünk, hogy ezen életmű legelső helyére tanári és egyetemszervezői tevékenységének kell kerülnie. Ezek során személyes példájával mutatta meg generációk sokaságának azt, hogy bizony létezhet másik út, nem szükségszerű a tömegbe való beolvadás – sem a diktatúrában, sem az egyéni arculatot hasonlóképp ellentmondás nélkül feloldó, a szabadságot csak ígérő, de ajándékba nem adó új világban.

Nekünk, ámuló és hálás tanítványainak, kollégáinak nem marad más, mint gratulálni a nyolcvanadik életév betöltésének jeles jubileumához, és – e kötet összeállítása útján is – újra csak köszönetet mondani neki.

A szerkesztők

Koltay András

JOG, SZABADSÁG, HAGYOMÁNY, ERKÖLCS

Beszélgetés Zlinszky Jánossal

– *Tisztelt Professzor úr, ön tudományos, karalapítói és alkotmánybírói munkája folytán a magyar köz- és jogászélet egyik kiemelkedő személyisége. Úgy tudom, e munkája által több évszázadra visszatekintő családi hagyományt folytat tovább.*

– Valóban így van, talán génjeimben is hordozom a jogászi munkához szükséges képességeket. Édesapám, két nagyapám (akik közül az egyik a Katolikus Néppárt egyik alapítója, a másik a Tisza István-féle Munkapárt lippai képviselője volt), három dédapám is jogász volt, e családi tradíció egészen a 17. századig vezethető vissza.

– *Ilyen háttérrel egyértelműnek tűnhetett a pályaválasztás…*

– Én a még át nem keresztelt Pázmány Péter Tudományegyetemre iratkoztam be (melyet 1950-ben neveztek át ELTE-nek, s így nem azonos a mai Pázmány Péter Katolikus Egyetemmel – *a szerk.*). Bár számos professzort már eltávolítottak a katedráról, így is óriási tudású tanáraim voltak. Marton Gézánál, a római jog professzoránál lettem az első év végén ún. demonstrátor.

– *Az egyetemen nem volt egyszerű akkoriban az élet…*

– Soha nem tagadtam származásomat vagy vallásos meggyőződésemet, és ezt nem vették jó néven, 1951-ben, az államvizsgám előtt végül ki is zártak az egyetemről, majd egy hónap múlva családommal együtt kitelepítettek Budapestről egy Bihar megyei kis faluba. Egy szegény paraszti ház kamrájában laktunk öten, a családunk persze elvesztette egzisztenciáját. 1951 nyarát így egy gyapotpermetező brigád tagjaként töltöttem. Ősszel behívtak katonának, ekkor ácsnak tanultam, egy munkásszázad

katonájaként. E képesítésemmel felvértezve a katonaság után hat éven keresztül dolgoztam az építőiparban. 1953-ban feloldották a kitelepítést, 1956-ban pedig megszűnt a munkahelyem, így újra Budapest környékére költöztünk.

– *A sors keze lehetett az egyetemről történő kikerülésében...*

– Ez igaz lehet, hiszen a jogtörténeti tanszékek munkatársai mindenütt aktívan részt vettek az 1956-os forradalomban, és emiatt az egész gárdát szó szerint vagy szakmailag kiirtották. 1957 februárjában, professzoraim többszöri kérése után végül közölték, hogy mehetek államvizsgázni, e kötelezettségemet a megadott egy év helyett alig három hét alatt teljesítettem.

– *Tudományos pályafutása is eléggé nehézkesen indult...*

– Tanársegédnek nem vettek fel az egyetemre, de elhatározásomat erősítette, hogy halálos ágyán Marton Géza engem bízott meg műveinek rendezésével. Az Akadémia elutasított, úgy tűnt, nincsen rám szükség. Így hát a Testnevelési és Sport Hivatal egy vállalatánál helyezkedtem el, hogy családomat, időközben megszületett három gyermekemet eltartsam, fordításokat vállaltam, vagy éppen vasárnaponként vagont raktam. Később a Tiszai Vegyi Kombinátnál dolgoztam. Elkezdtem külföldre járni, azokhoz a német professzorokhoz, akiknek a figyelmébe még Marton Géza ajánlott. Éveken keresztül töltöttem a szabadságomat Frankfurtban kutatással.

– *Talán az utolsó pillanatban jött a hívó szó...*

– Valóban, 1982-ben kaptam meghívást a Miskolci Egyetemre római jogot tanítani. Ez sem ment egyszerűen, hol megadták, hol visszavonták a meghívást. Feladtam ügyvédi praxisomat, és, igaz, csak adjunktusként, de Miskolcra kerülhettem.

– *Rövid idő múlva már intézetvezető lett.*

– Igen, és büszkén állíthatom, a jogtörténeti intézetet sikerült jelentős mértékben fejleszteni. Megteremtettük a római jog megfelelő súlyát a tantervben, a magunk mellé vett hallgatókból kineveltük az utánpótlást, sokakat küldtünk ki ösztöndíjjal külföldre, miután ehhez támogatást szereztünk.

– *Hogyan érték az 1989-es politikai változások?*

– Az eseményekben aktívan nem vettem részt. Éppen Firenzében dolgoztam a nagydoktori disszertációmon, amikor felhívott Sólyom László, hogy vállalnám-e az egyik ellenzéki alkotmánybírónak történő jelölést.

Megkérdeztem, hogy olyan alkotmány lesz-e, amelyet én képviselni tudok majd. Megnyugtatott, hogy igen. Miután következő kérdésemre azt válaszolta, hogy továbbra is folytathatom a tanítást, egy álmatlan éjszaka után elfogadtam az ajánlatot. Sólyom Lászlóval régebbi ismeretség fűzött össze, szimpátiáját azzal nyertem el, hogy amikor az egyetemre kerültem, nem a saját dolgaimat kezdtem el kiadni, hanem Marton Gézáét. 1989-ben még nem tolongtak az ellenzéki helyekért, hiszen senki sem tudta, hová fejlődik majd az egész dolog. 1990 januárjától kilenc éven át dolgoztam mint alkotmánybíró.

– *Hogyan, milyen körülmények között született meg az ötlet 1994-ben, hogy egy katolikus jogi kart kell alapítani, és hogyan zajlott az ötlet kivitelezése, a kar megszervezése?*

– Lényegében már akkor megvolt az ötlet, amikor a katolikus egyetemet létrehozták bölcsészkarral és a teológiai karral, tehát eldőlt az, hogy a teológia nem megy vissza az ELTE keretébe, és nem abból lesz újra Pázmány Péter Egyetem. A két kar helyett akkor már harmadik karban is gondolkodtak, és ennek az alapításáról 1992-től 1994-ig folytak is elszórtan tárgyalások, de nem jutottak vele ötről hatra. 1994-ben a választások elvesztése a jobboldalt meglehetősen sokkszerűen érte, és rájöttek arra, hogy a közéleti emberek képzése fontos lenne, legalább annyira, mint a tanároké a katolikus iskolákban. 1994 nyarán rendezték az esztergomi egyházmegyei zsinatot, amelyen én delegátus voltam, és azon is felmerült, hogy ezt a bizonyos harmadik kart, a jogi kart jó lenne megszervezni. Akkor még Paskai László volt a prímás-érsek, aki megkérdezte, vállalnám-e a koncepció kidolgozásának feladatát. Eredetileg az volt az elképzelés, hogy a bölcsészkar keretén belül egy jogi intézetet hoznak létre úgy, ahogy a miskolci kar is indult annak idején. 1994 őszére kidolgoztam a koncepciót, milyen helyigénye lenne a karnak, kik lehetnének a tanárok. Létrehoztunk egy ötfős szervezőbizottságot, amelyben benne volt későbbi rektorunk, Erdő Péter jelenlegi bíboros-prímás, Jobbágyi Gábor tanár úr, Tersztyánszkyné Vasadi Éva és Varga Csaba professzor úr.

– *Hogyan lehetett egy egyelőre még csak képzeletben létező, az élő oktatási hagyományoktól eltérő igényű katolikus jogi kar számára oktatókat toborozni, mindenféle anyagi támogatás nélkül jogi kart szervezni?*

– Az említett bizottság tagjaival együtt kezdtük el, egy előre kidolgozott menetben, nagyrészt az alkotmánybíróságon összeszedni, hogy kikről is le-

hetne szó, mint leendő oktatókról. Amikor megkaptam a megbízást ennek a bizottságnak a megszervezésére, akkor még alkotmánybíró is voltam, és még tanítottam is Miskolcon. Az alkotmánybírák között többen is voltak, akik egy katolikus fakultás alakításának fontosságát átlátták, és az oktatást is vállalták, mondhatni, az alkotmánybíróság az alakuláskor elvállalta a patronálást, rám bízva, hogy e többletfeladatot hogyan oldom meg. Mikor a kar ténylegesen megalakult, és az én dékáni megbízatásom is szóba jött, fölvetődött az a kérdés, hogy az alkotmánybíró tisztségével ez nem ütközik-e, nincs-e összeférhetetlenség, hiszen az alkotmánybíró nem folytathat kereső foglalkozást az oktatáson és a szerzői munkán kívül, és nem vállalhat állami tisztséget vagy megbízatást. Abban maradtunk, hogy oktatni oktathatnék ugyan, de hogy ne legyen keveredés a dologból, ameddig én alkotmánybíró voltam, addig az itteni tevékenységemért – sem mint tanár, sem mint dékán – nem vettem föl semmiféle pénzt, se tiszteletdíjat, se költségtérítést. Ez így nem minősülhetett kereső foglalkozásnak, amit az alkotmánybírósági törvény kizár. Az alkotmánybíróság teljes ülésen hozott arról egy határozatot, hogy ilyen feltételek mellett úgy tekinti, hogy a törvény összeférhetetlenségi passzusai így rám nem vonatkoznak, mert a katolikus egyetem kara választja a dékánt, nincs szükség még állami jóváhagyásra sem, tehát egyik irányú összeférhetetlenség sem állt fenn.

Saját lakásunkon is történtek bizonyos előkészületek, az egymást nem ismerő professzorokat advent idején szombatonként, vasárnaponként négy-, ötfős csoportokban összehívtuk, hogy a testület kicsit összeforrjon és összeismerkedjék. Adventi puncs mellett beszélgettünk.

Addigra, októberre már előzetesen kiderült, hogy kiket érdemes megszólítani, megírtuk a leveleket, és azt láttuk, hogy váratlanul széles körben találkozott megértéssel az ötlet. A november második felében megtartott első alakuló ülésen nagyrészt összeállt a tanári karnak nemcsak az a része, amely az első évre volt szükséges, hanem a teljes vertikum, tehát a tanítandó főtárgyakra volt elegendő megfelelő jelölt.

– *Milyen szempontból kívánt az induló kar mást nyújtani, mint a többiek? Mennyire erőteljesen jelentkezett ez az eltérés már a kezdeti koncepció kialakításakor?*

– Ki kellett dolgozni, hogy milyenek legyenek a súlypontok, mi az, amit nem tartunk fontosnak, mi az, amit a többiekhez képest jelentősnek tartunk. Akkoriban az érvényes felsőoktatási törvény szerint egy létező nem

állami egyetem új kart csak bejelenteni tartozott, nem kellett engedély hozzá, és lényegében „házon belül" dőlhetett el, hogy mit tartunk szükségesnek tanítani, hogy csak azt a minimumot nyújtsuk, amelyben a jogi diplomákban egyeznek a többi karok, vagy annál többet, mást. Neküink eleve az volt az elképzelésünk, hogy többet szeretnénk nyújtani, mint a többiek, mert ha már kevesen vannak a keresztény szellemű közéleti emberek, akkor legalább legyenek jól felvértezve. Kifejezetten nagy gondot kívántunk fordítani az alapozó tárgyakra, tehát a történeti, elméleti tárgyakra, kötelezően be akartuk vezetni a kánonjogot, mint ahogy az a korábbi Pázmány-egyetemen, a régi karon is volt. A gazdasági és társadalmi élet igényeit figyelembe véve erősebb közgazdasági képzésre és erősebb nemzetközi jogi irányultságra gondoltunk – a fő jogi tárgyak mellett –, és néhány olyan praktikus tárgyból – mint a pénzügyi jog, a versenyjog és a környezetvédelem – szigorlat bevezetésére, amelyekről akkor már látszott, hogy fontosak lesznek. Amellett a gimnáziumból kikerülő ifjúság ismereteinek akkori hiányosságait érezve bizonyos, általában jogászoknak szükséges alapokat is akartunk adni a filozófián belül, az ismeretelméletet, a logikát, a kommunikációs ismereteket, a retorikát, a stilisztikát.

– *A Pázmány-egyetem és ezen belül a jogi kar milyen, egyfelől jogi, másfelől szellemi folyamatosságot képvisel az 1635-ben Pázmány Péter által alapított egyetemmel?*

– Intézményi kontinuitása csak a teológiai karunknak van, a jogi kar jogutódja a volt királyi, most állami ELTE. A teológiai kar abból 1950-ben kivált és főiskola volt, már akkor is Pázmány néven, és utána a katolikus egyetemre került át, tehát ez a kérdés intézményi oldala. A szellemi kontinuitásról: Pázmány Péter katolikus egyetemet alapított, és azt a jezsuitákra bízta. Egy katolikus, bár többvallású Magyar Királyságon belül oktattak, tehát az, hogy keresztény legyen az egyetem, nem volt kérdéses. Ez a jellege megmaradt a későbbi királyi tudományegyetemnek is. Érdekes, hogy Európában ritka az olyan egyetem, amely teológiai doktorátust világi egyetemen adhatott, de a háború előtti egyetem ezt tette, mert két karon tanított kánonjogot, a jogi karnak és a teológiai karnak is volt kánonjogi tanszéke. Persze ez 1948-ban megszűnt, de mi visszahoztuk, működik a kánonjogi továbbképző intézetünk. Tehát az egyetem ismét megkapta ezt a jogot, és később megkapta a pápai egyetem rangját is, amivel per-

sze csak szellemiségében utódja a régi Pázmánynak, mert az nem pápai, hanem királyi egyetem volt.

– *Mit jelent pontosan, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem pápai alapítású?*

– Az ősi középkori felfogás szerint a tudományok egyetemének szuverenitása volt, tehát olyan uralkodó alapíthatta csupán, aki a többi uralkodó fölött állt. Ez a kezdeti időkben a császár vagy a pápa volt, így voltak pápai és császári egyetemek. A bolognai például császári, a párizsi pápai egyetem volt. Azok a királyok, akik a császártól független szuverenitást igényeltek maguknak, ennek egyik jeleként maguk is alapítottak egyetemet. Így jött létre a krakkói, a prágai vagy annak idején a bécsi egyetem. Tehát az egyetemnek a szuverenitást valamely szuveréntől kellett kapnia, és úgy gyakorolnia a saját polgárai fölött. Az egyetemi polgárra nézve a városi hatóságnak nem volt joghatósága, csak magának az egyetemnek. Ma is így van ez, az igazi egyetemeknek vagy egy állam, vagy az egyház adja az autonómiáját. Az egyházi jogban szerepel, hogy milyen feltételekkel lehet egy egyetem az egyház által elismert vagy alapított egyetem. Szükséges, hogy oktatóinak többsége katolikus legyen, hogy elismerje a tudományok terén a katolikus szellemiséget, hogy legyen teológiai fakultása, és így tovább. A mi pápai elismerésünk, az ezt tanúsító oklevél kiadása azt jelentette, hogy a pápai államban az erre illetékes vatikáni szervek a Pázmány-egyetem kapcsán elismerték, hogy megvan mindazon adottsága, amely egy katolikus egyetem számára szükséges, és ezért erről kiadtak egy statútumot.

– *Miért gondolta azt az a szervezőbizottság, illetve a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia annak idején, hogy katolikus, keresztény szellemiségű jogászképzésre szüksége van a magyar társadalomnak? Valóban szüksége van rá? Hogyan lehet ezt megvalósítani?*

– Hogy szükség van rá, az eléggé ugrásszerűen megmutatkozott abban a pillanatban, amikor a rendszerváltás bekövetkezett, mert minden jóindulat mellett is kiderült, hogy a közélet igazgatása és a részvétel az állami életben szaktudást is igényel, és az a szaktudás, amely a szocialista rendszerben megszerezhető volt, csak igen hézagosan nyújtott ehhez alapot. Ezen túl azonban a jognak feltétlenül van tartalmi erkölcsisége is. Ez az alkotmányban ugyan 1989 októbere óta benne van, tehát a mi alkotmányunk emberi jogokra és az állami feladatokra erkölcsileg is ráépülő tör-

vény, de ennek a gyakorlati megvalósításához számos korábban képzett jogásznál hiányzott az alap. Egyszer, amikor a mi karunk indult, hallottam tréfásan mondani, hogy az azért olyan modern szellemű, mert sok öreg professzora van. Ebben volt igazság. Sokan voltunk olyanok, akik még a régi egyetemről hoztunk tapasztalatokat. Tudtuk mindannyian, hogy milyen az az egyetem, amelyet nem szocialista alapokon építenek fel, ahol a jog az elsődleges és nem az állam. Nem véletlen a névválasztásban észrevehető különbség sem, nálunk jog- és államtudományi – és nem állam- és jogtudományi – kar van. Ez fejezi azt ki, hogy a jogállam – és nem az államjog – az elsődleges.

– Hogyan fordítható le, hogyan bontható ki az értelme a kar három jelszavának, a iustum, aequum, salutare-nak?

– Egy nap éppen millió dolgom volt a dékáni irodában, és órára is kellett mennem, amikor Bittsánszky Géza berohant, hogy azonnal mondjak neki egy kari jelmondatot, mert a zászlóra rá kell írni, anélkül nem tudjuk megrendelni. A latin nyelvű mise prefációjában szerepel a iustum, aequum, salutare, ami azt jelenti, hogy amikor az Úristennek a tiszteletet megadjuk, az méltó és jogos, igazságos és hasznos is. A magyar miseszövegben ez nem így van lefordítva. Ott azt mondják, méltó és igazságos, illő és üdvös. Pedig az illő nem szerepel az eredeti szövegben, a *iustum* pedig nem igazságos, hanem jogos. Az *aequus* viszont igazságot jelent, jelenti a méltányosságot illetőleg az egyenlőséget is, tehát a jogi igazságosságnak a két különböző vetületét. A *salutare* pedig az, ami üdvös vagy másképpen hasznos. Ha úgy vesszük, a jognak célja van, a társadalmi élet igazságos rendezése, az igazságosság fő célja pedig, hogy eredményes és hasznos legyen, ezért választottuk ezt a három jelszót, mely fedi azt a tartalmat, amelyet egy jogi oktatásban fontosnak tartunk.

– Az egyetem 1992-ben Pázmány Péter nevét vette fel. Mi az, amit ez a névadás mai szemmel jelképez, és mi az, ami Pázmány Péter egykori munkássága, illetve történelmi szerepe irányadásként adhat?

– Pázmány olyan időszakban töltötte be a maga püspöki és érseki méltóságát, a 16.–17. század fordulóján, amikor a kiterjedt török uralom és a kettészakadt ország, a reformáció által megosztott társadalomban felemelkedésre, keresztény megújulásra, de kifejezett magyar megújulásra is szükség volt, az értékek megtartásával persze. Nagyon harcosan képviselte a magyar klérus érdekeit ott is, ahol az ellentétben állt a Habsburg-bi-

rodalomével. Ő maga – ellenreformációs szellemiségű tanítása mellett is – elfogadta azt a 16. században és a 17. század elején Magyarországon, Európában tulajdonképpen első ízben megfogalmazott nézetet, amely a katolikus valláson kívül más bevett vallásokat is megtart. Ezzel lényegében elfogadta – ha nem is a teljes vallásszabadságot, de – több vallás szabadságát Magyarországon. A magyar fennmaradás és megújulás érdekében egyrészt a katolikus szellemi megújulást is képviselte, másrészt a magyar értékeknek a védelmét ott is, ahol azokat esetleg éppen protestánsok képviselték. Nagyon határozott magyar keresztény álláspontot képviselt, amelynek meghirdetett célja volt az ország egységének a helyreállítása és megnyomorodott helyzetéből való fölemelése. Ugyan ő ezt már nem élte meg, de a folyamatot ő indította el.

– *Hogyan viszonyult az oktatáspolitika a karalapítás ötletéhez?*

– A minisztérium akkor rögtön bejelentette, hogy támogatást nekünk nem ad, tehát azt csinálunk, amit akarunk. Az akkori miniszter, Fodor Gábor úgy vélte, hogy szerinte nem kell ugyan engedély a kar alapításához, de az oktatáshoz már igen. Erre jogalapot nem tudott megnevezni, és balszerencséjére a felsőoktatás és az államigazgatás közötti vitákban akkor alkotmánybírósági illetékesség volt a törvényben kikötve. Körülbelül az alkotmánybíróság fele vállalkozott arra, hogy ezen a karon tanítani fog, ez jó hátteret adott arra, hogy az állami szervekkel folytatott vitákban esetleg nekünk lesz majd igazunk. Mindamellett igyekeztünk a jogi alapon is megmaradni. Ezek az akadályok végül is elhárultak, 1995 tavaszán jelenteni tudtuk, hogy a tanrend is kész van, a tanári kar is kész van, ha akarják, a hallgatókat lehet toborozni, most már csak hely kell ahhoz, hogy taníthassunk.

– *Milyen tervek születtek a kar elhelyezésével kapcsolatban? Meg lehetett volna szervezni a jogi kart esetleg Esztergomban, amely helyszín a számos egyéb, praktikus előny – és persze hátrány – mellett óriási szellemi-lelki többletet adhatott volna, hiszen a katolikus egyetemnek azért talán – legalábbis részben – mégiscsak az egyház ősi központjában lett volna a helye...*

– Piliscsabán, a bölcsészkar területén akkor kevés volt az épület, így oda nem lehetett menni. Az esztergomi érsekség a régi szeminárium épületét, amelyben korábban szovjet kórház volt, az azzal szemben levő épületeket pedig Esztergom városa ajánlotta fel, tehát a bazilika alatti alag-

úttal összekötve, a csodálatos tér két oldalán lett volna a kar. Azonban a kivonuló szovjet hadsereg olyan állapotban hagyta hátra a szemináriumot, hogy annak csak az állagmegóvása évi 50 millióba került, és biztos, hogy többe került volna az újjáépítése 1 milliárdnál. Az egyház pedig közölte, hogy pénzt az építkezéshez egyelőre nem tud adni, tandíjat szedhetünk, és amit abból ki tudunk gazdálkodni, azt fordíthatjuk ilyen célra. Úgyhogy az esztergomi indulást ez akadályozta meg az elején. Én szívesen vittem volna a kart Esztergomba. Meggyőződésem, hogy ha sikerült volna megépíteni az egyetemvárost a bazilika két oldalán, akkor az kiváló adottságú és minőségű oktatási intézmény lehetett volna, és mentes lenne számos olyan hatástól, amellyel egy nagyváros óhatatlanul szétszórja a hallgatókat. Jobb egy egyetemet kisebb településen irányítani. Amikor Miskolcon voltam, ahol szinte minden hallgatóm kollégista volt, akkor este és reggel is lehetett velük érintkezni, akár este 9-kor a kollégiumban is lehetett beszélgetni. Itt ez képtelenség, mert nem lehet összeszedni az embereket. Esztergomban persze sok tanári lakás kellett volna, az apparátus egy részének ott kellett volna laknia, kollégium kellett volna. Talán érdemes lett volna vállalni a többletnehézségeket annak érdekében, hogy abban a spirituális-lelki értelemben meghatározó környezetben dolgozhassunk, ahol a magyar állam megalakult, amely a magyar katolicizmus központja.

Néhány más felvetődő ötlet mellett a budapesti Szentkirályi utcai épület is fölmerült, amelyet az állam az egyháznak vissza akart adni. Ez volt korábban a Szent István Társulat székháza, amelyet az Antall-kormány még vissza akart váltani privatizált magánnyomdász használójától, és adott neki a mátyásföldi szovjet lakótelepen több, egészen szép épületet, cserébe azért, hogy innen vigye el a nyomdáját. Ahogy nálunk a privatizáció lenni szokott, az illető eladta a mátyásföldi épületeit, amelyeket rendbe szedett, a nyomdát pedig eladta egy másik nyomdának kiköltözési kötelezettség nélkül, és a pénzzel együtt eltávozott hazánkból. Úgyhogy itt maradt nekünk ez az épület, benne a nyomdával, amelynek már nem volt kártalanítása. Neki egy pert lehetett volna legfeljebb a nyakába akasztani, és talán azért is adták oda ezt az épületet a jogászoknak, hogy majd talán ők valahogyan kiveszekszik maguknak. Végül is a nyomdával kapcsolatban sikerült egy áthidaló megoldást találni, fokozatosan hajlandó volt az épületből kivonulni, mi pedig elhatároztuk, hogy nem várunk erre, hanem addig a Ménesi úti irgalmas apácáknál tanítunk, ahol az ott megürülő öt

vagy hat szobát és az éttermet, amelyben az előadásokat tartottuk, éppen akkor hagyta el a végleg Piliscsabára költöző bölcsészkar. Ez szolgált a kar első otthonául.

– *Elérkezett a nagy pillanat, az első tanév kezdete...*

– Eredetileg arra gondoltunk, hogy 150-150 hallgatót veszünk fel nappali és levelező szakra, főleg azokat, akik más jogi karokon legalább 100 pontot elértek, de nem vették fel őket, illetve azokat, akik egyházi iskolában négyes vagy ötös érettségit tettek, és nem jelentkeztek sehova. Ezeknek hirdettük meg nyáron a felvételit. Mivel igen nagy volt a túljelentkezés, a végén úgy döntöttünk, hogy a létszámot nem 150-ben, hanem 250-250 főben határozzuk meg.

Így indult el az oktatás 1995 őszén. A Villányi úti Szent Imre-plébániatemplomban volt az évnyitó, az oktatás pedig a Ménesi úton. Azok a tanárok, akiknek egyelőre nem volt órájuk, mivel csak első évfolyamot indítottunk, vállalták az elsőéves hallgatók tutorálását. Valóban viszonylag sanyarú körülmények között, de rendkívül nagy lelkesedéssel dolgoztunk. Az első évfolyam annak idején érezte, hogy nem lenne jogászhallgató, ha mi most nem kezdenénk el ezt a műveletet, amelyről a minisztérium folyamatosan igyekezett lebeszélni minket. Abban bíztunk, hogy az egyszer megindított kerék majd gurulni fog magától is, bizonyos tehetetlenségi nyomatékkal. Nagy szerencsénk volt, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Kar rögtön kart alapított, és nem intézetet a bölcsészkaron belül, mert már azon a nyáron megváltoztatták a Mádl-féle felsőoktatási törvényt, és belevették, hogy új kart ezentúl csak engedéllyel lehet alapítani, de ez ránk akkor már nem vonatkozott. Úgyhogy az első félévben anyagi támogatás nélkül működtünk, tandíjat szedve, ebből valamennyit összespóroltunk arra, hogy a Szentkirályi utcában az első helyiségeket olyan állapotba hozzuk, hogy esetleg a következő évben, amikor már két évfolyam lesz, át lehessen ide jönni. Egy nagy nehézségen még úrrá kellett lenni. Amikor Fodor Gábor miniszter 1995 decemberében távozott a kormányból, egyik utolsó döntésével megtiltotta, hogy a következő évi felvételi tájékoztatóba belevegyék a katolikus egyetemet. Utódja, Magyar Bálint hervadhatatlan érdeme, hogy január 1-jén kezdte meg működését, és január 7-én máris megadta az engedélyt, hogy fölvegyenek bennünket a kiadványba.

Saját felvételi rendszert alakítottunk ki, írásban és szóban, olyan pontozással, amelyet a magunk karára találtunk ki, részben a tanulmányi

eredményen, részben az érettségin, részben pedig a felvételin írásban és szóban elért eredmények alapján, ahol többek között minden igazolt nyelvtudást, minden igazolt hittantanulást – nem csak a katolikust –, és a latintudást külön is. Akkor is voltak viták, de azon az álláspontón voltunk, hogy a kar ebben autonóm, és az alkotmánybíróság a vita eldöntésekor igazat is adott nekünk. A többi kérdés azután már nem került az alkotmánybíróság elé.

1995–96 telén sikerült a nyomdával olyan egyezségre jutni, amelynek alapján átadták nekünk az épület Szentkirályi utcai frontján a földszintet és a II. emeletet, valamint a III. emelet egy részét és a 30-as épületet. Minden félévben külön meg kellett komponálni, hogy az építési területet hogy lehet egyeztetni az oktatási területtel, és hogy lehet ehhez annyi helyet összehozni, hogy a tanárok azért dolgozni tudjanak, és a diákokat is el lehessen helyezni.

– *Amikor az európai folyamatokra tekintünk, amelyeknek ha nem is elsődleges fontosságú, de mindenesetre jelképerejű eseménye az a tény, hogy az európai alkotmánytervezetből kimaradt a kereszténységre való utalás, amikor a végzetesnek látszó összeurópai népességfogyás okaira és következményeire gondolunk, felmerülhet bennünk az a gondolat, hogy vajon nem korszerűtlen dolog-e a keresztény értékeket ma a felsőoktatásban, a jogi felsőoktatásban képviselni. Hogyan lehetne ezeket hatékonyan megjeleníteni, illetve van-e valójában jövőkép ez előtt a gondolatrendszer előtt? Sokan mondják elavultnak a kereszténységet, eszméit pedig múzeumok polcaira, tankönyvek lapjaira száműznék.*

– Akkor lehetne múzeumba tenni valamit, ha már megvalósult, és utána túlnőttünk rajta, de erről még szó sincsen. Jogrendünk alapja a tizenöt év alatt gyakorlatilag és lényegében nem módosított magyar alkotmány, amelynek értékrendje fedi a keresztény közösségi értékrendet. Nyilván a vallási értékrend az ember belső lelkiismereti kötelességét tekintve túllép ezen, de a társadalmi értékrend alapjai, a türelem, az együttműködés, a másik emberszámba vétele, az egyenlőség, a szabadság, az emberi méltóság tiszteletben tartása keresztény értékek, amelyeket az alkotmány magában foglal, és kötelezően előír az egész jogrendszerre nézve. Egyelőre ott tartunk, hogy ezt meg kell valósítani, át kell vinni a társadalmi életbe. Tizenöt év alatt nagyon sok minden történt e tekintetben, de sok az is, ami hiányzik, és ami nélkül a jog nem működik. Még a szellemi elitünk

sincs feltétlenül azon a szinten, ami az alkotmányos értékrend elsajátítását, természetes elfogadását jelentené, nemhogy a széles társadalmi rétegek. A frissen kikerült fiatal jogászok sok szempontból fogékonyabbak a társadalmi élet követelményei és az alkotmányos alapelvek iránt, mint az a középgeneráció, amely ezeket nem tanulta meg.

Az egyik oldalon a keresztény értékrendet előírja az alkotmány. Nem kifejezetten *a* keresztény értékrendet írja elő, de keresztény értékrendet ír elő, az értékek fedik egymást. Külön fakultatív tantárgyunk is van, mióta rájöttünk arra, hogy érdemes kimutatni, a jogászi etika lényegében levezethető a keresztény etikából, amely egyben a társadalmi etikát is jelenti. A másik oldalon ott a keresztény igazságosság mint a sarkalatos erények egyike, minden jogrendszer alapvető követelménye, akár az emberek közötti egyenlőség, az állampolgárok közötti egyenlőség, a joggal szembeni egyenlő esélyek vonatkozásában, akár abban a vonatkozásban, hogy akit saját hibáján kívül a társadalom hátrányos helyzetben talál, azt próbálja felemelni, tehát a méltányosság kérdését tekintve. Ezek az értékek keresztény értékek. A szegényekkel és az elesettekkel való törődés, illetve az emberek közötti különbségeknek legfeljebb a kötelességek vállalásában való érzékeltetése semmi esetre sem csak jogon alapul. Úgy vélem, mindegy, hogyan nevezzük, de a társadalom saját törvényei szerint igényli a keresztény értékrendet. Egyelőre azért sem tudja megvalósítani, mert nem tudja, hogy mi az. Meg kellene tanulni, és utána kivinni a gyakorlatba. Mi erre képezünk és erre tanítunk szakembereket.

– *Jogászként nem indul-e hátránnyal a versenyben az a diplomás fiatal, aki ezeket az értékeket tartja szem előtt, aki ezek szerint dolgozik. Hiszen számos olyan helyzet képzelhető el, amikor egyszerűbb lenne más utat választani.*

– Egyszer megkérdezte tőlem Miskolcon egy naiv és őszinte tanítványom, hogy az én erkölcsi felfogásommal lehet-e a jogi pályán érvényesülni. Akkor én egy eléggé sikeres ügyvédi praxis után voltam, és azt mondtam neki, hogy hosszú távon feltétlenül sikerült. Persze, ahogy azt az előbb ecseteltem, az alkotmány előírja azoknak az értékeknek a képviseletét, amelyeket a szabadságokban, illetve az alapjogokban megfogalmaz, így hát nincs választásunk. Egy jogász nem mehet szembe a joggal. A jogásznak nem az a mestersége, hogy a jog kibúvóit a laikusok számára pénzért megismertesse, hanem hogy a jog követelményeit a társadalom javára

érvényesítse. És a jogban, a nemzetközi egyezményekben szerepelnek ezek a követelmények. Függetlenül attól, hogy belevettük-e a keresztény gyökereket az európai alkotmányba, az egyenlőségnek, a szolidaritásnak, a személyes szabadságnak és méltóságnak, az együttműködésből adódó előnyök közös elosztásának az értékei nélkül a társadalom nem funkcionál. Ha kihagyjuk belőle szándékkal ezeket az elveket, akkor előbb vagy utóbb csődbe fog jutni. A jómódú országokban nemcsak az általános jólét virágzik, hanem a nyomor is nő, tehát nem igaz az, hogy gazdag országban jobb koldusnak lenni, mint szegény országban vezetőnek. Gazdag országban rossz koldusnak lenni, és minél gazdagabb az ország, sajnos annál több benne a koldus.

Kérdés, hogy mi, keresztény értékrendet vallók hol találhatjuk meg a helyünket a politikában. Nem eléggé tudatos bennünk a keresztény értékvállalás, nem mindenekfölött való. Arra való tekintet nélkül kellene érvényesülnie, hogy a saját pillanatnyi anyagi vagy egyéb érdekem mit diktál. Egy erős kisebbség képes volna hatni a társadalom többségére, mert annak jelentős része befolyásolható, nem rendelkezik szilárd alappal.

Az ezt célul tételező mozgalmaknak nem az a dolguk, hogy egymást közt nyüzsögjenek, és sirassák a hazát egy pohár bor mellett, hanem hogy azok közé kimenjenek, akik bizonytalanok, és az ingadozókat a maguk pártjára állítsák. A közéletben tehát részt kell venni, a vezető pozíciókért viszont nem illendő tolongani, hisz a szolgálatot hátul állva, kis körben is gyakorolni lehet.

– A kereszténység is az egyetemességet hirdeti, a nemzeti sajátosságokon felülemelkedve, és más megközelítéssel ugyan, de jelenlegi európai világuk is az egységesülés felé tendál. Hogyan lehet ebben a rendszerben, ebben a hierarchiában, ebben az értékrendben megtalálni a nemzeti érdek megfelelő helyét? Hogyan lehet a nemzeti érdekeket az oktatásban képviselni?

– A teremtés és a világ, sőt – ha nem akarom kifejezetten keresztény szemlélettel megközelíteni a kérdést – az anyagi világ is egységes, és mégis számtalan színt tartalmaz. Annak ellenére, hogy igen kevés apró építőelemből van felépítve, a variációk száma a létezők bármely rendjében hatalmas, és a tudomány ma már rájött arra, hogy a variációk csökkentése, ha fajok pusztulnak el, állatfajok, növények vesznek ki, végső soron kárára válik az egész világnak. Ez a sokféleség önmagában érték. Ez az ember világában is így van. Az egyesült Európa alapszabályzata ennek

a sokféleségnek a tudatos elfogadását és támogatását írja elő úgy, ahogy Svájcban a többségi német nép az abszolút kisebbségben lévő olasz, inkább római maradványú román kisebbséget lelkesen támogatja és iskoláztatja, de más hasonló európai kisebbségi rendszerre is igaz mindez. A mi nemzeti színünket ebben a sokféleségben csak mi tudjuk megtartani és kibontakoztatni. Erre szabadságot adnak nekünk. Nem jogot, hanem szabadságot. Ebben szívesen segítenek is nekünk. Az európai jogrend az esetleges támadásokkal szemben védi ezt a szabadságot. De ha nekünk nem kell a szabadság, mert azt mondjuk, hogy mi nem akarunk magyarok lenni, nekünk kényelmesebb a saját nyelvünk és a saját kultúránk helyett valamilyen egyetemes világpolgárságban felolvadni, senki nem fogja ránk kényszeríteni azt, hogy mindenáron magyarok legyünk.

Van azonban egy világméretű veszély is, mely az egész emberiséget fenyegeti. Ha továbbra is így bánunk a bolygóval, melyen élünk, akkor belátható időn belül elpusztítjuk azt. Ez nem speciálisan magyar kérdés. A mi saját problémánk a nemzetfogyás kérdése. A határainkon túl élő magyarságot ráadásul az asszimiláció és az elvándorlás is érinti, amelyet szomszédaink régóta tudatosan, hatalmi eszközökkel segítettek elő. Így mire az európai határok megszűnnek, akkor lehet, hogy már nem lesz 15 millió magyar.

A házasság intézményének megromlása, a kilátástalanság és a magzatelhajtások a népességben nagymértékű fogyást idéznek elő. Ezek, úgymond, „biológiai" veszélyek. Ezeken felül az elzártság utáni kiszabadulásnak van egy olyan hatása, mely a nemzet kulturális, egyéni vonásaival szemben bizonyos általános, divatos értékeket tukmál ránk. Néha nem is érzékeljük, hogy ezek mennyire ellenkeznek az emberi méltósággal és az alapjogokkal. Tehát olyan jellegű uniformizálódás folyik, mely a közép- és alsóbb rétegeket azért fenyegeti, mert a kínálkozó könnyebb utak révén a saját, csak fáradsággal megtartható kulturális értékektől elfordulnak. Ez megmutatkozik a nyelv vulgarizálódásában, az értékrend megrogyásában, a fogyasztási szokásokban. Elfordulunk attól, ami speciálisan a mi ízlésünk szerint való, s vesszük, mondjuk, a lángos helyett a hamburgert, hogy egy szimbolikus példát mondjak. A hagyomány továbbadására egyszerűen nincs idő, a vizuális média elnehezíti a családon belüli, a generációk közti beszélgetéssel vagy az irodalom révén közvetített értékek

továbbszállását, amelyeknek a tudatosításáért távolról sem tesz eleget a nevelés és az oktatás.

Az európai kis országok között számos olyan van, amely hangsúlyozza nemzeti sajátosságait, például a szlovének, a finnek vagy az írek, és ezzel jól boldogulnak. Ha mi mint magyarok elveszünk, az is szegényebbé tenné a világot. Azt nem lehet mondani, hogy jogi kötelezettség terhel bennünket nemzeti önazonosságunk megtartására, de talán annyit mondhatunk, hogy a magunk nemzetével szemben bizonyos erkölcsi kötelezettségünk azért van.

– *Az ön óriási méretű életműve mennyire hogy segítette elő a beszélgetésünk során összegyűjtött célok megvalósulását?*

– A Biblia azt mondja, hogy aki ültetett egy fát, és hagyott maga után egy fiút, az eredményes életet élt. Ezt megtettem, és remélem, hogy ezen túl is, tanári és bírói munkámmal az új, polgári Magyarország épülését szolgáltam. Az ember élete a végén igazolódik. Mindig próbáltam úgy élni az életem, hogy jót tegyek ott, ahol hagyják, és megpróbáltam rosszat tudva nem tenni. Próbáltam soha nem megalkudni az alapvető elvekben. Ha ezt végig tartani tudom, eredményes lesz az életem.

Horváth Attila[1]
egyetemi docens (PPKE JÁK)

ZLINSZKY JÁNOS PROFESSZOR ÉLETÚTJA

Zlinszky János tanár úr annak az 1928-as korosztálynak a kiemelkedő képviselője, amely átélte a 20. század borzalmait, és ennek következtében, ahogy azt Szilágyi György megfogalmazta, „már félszavakból is megértik egymást". Zlinszky János azonban mindeközben megőrizte erkölcsi elveit, büszkén vállalta világnézetét, és ennek megfelelően soha sem volt hajlandó elvtelen kompromisszumokat kötni. Ezért sem engedte meg a diktatórikus hatalom, hogy választott hivatásának élhessen, egyetemen oktasson. Csak harmincévi sikertelen próbálkozás után, amikor már mindenki más feladta volna álmait, kezdhette meg egyetemi oktatói pályafutását.

Zlinszky János családi hagyományként örökölte a jogászi hivatást. Édesapja, két nagyapja, három dédapja is jogász volt. E családi tradíció a 17. századig vezethető vissza.

A Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán 1947-ben kezdte el tanulmányait, Marton Géza, Eckhart Ferenc, Baranyai Jusztin, Navratil Ákos, Laky Dezső, Szászy István, Beck Salamon és Nizsalovszky Endre előadásait hallgatta. Az első év elvégzése után szinte mindegyik professzora felajánlotta, hogy az ő tanszékén dolgozzon tovább. A lehetőségek közül Marton Gézának, a római jog professzorának a hívását fogadta el. Mivel nem titkolta el keresztény világnézetét, 1951-ben, államvizsgái előtt kizárták az egyetemről, majd egy hónap múlva családjával együtt kitelepítették egy Bihar megyei kis faluba. Miután mindenüket elvették, egy szegény paraszthaz kamrájában jelölték ki az öttagú csa-

[1] Megjelent a *Jogtörténeti Szemle* 2003. évi 1. számában.

lád kényszerlakhelyét. Először a gyapotföldeken kellett dolgoznia, majd munkaszolgálatosként behívták katonának. Leszerelése után az építőiparban dolgozott. 1953-ban megszüntették a kitelepítést, így Ferenczy Endre professzor segítségével tudományos kutatással is foglalkozhatott. Így készült el a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének gondozásában Baranyai Decsi János magyar humanista munkájának szövegkritikai kiadása. 1956 októberében engedélyezték, hogy befejezhesse egyetemi tanulmányait. Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején egyik szervezője volt a keresztény ifjúsági mozgalomnak. Szerencsére erről a hatóságok nem szereztek tudomást, így 1957 februárjában letehette államvizsgáit. Tanársegédnek azonban továbbra sem vették fel. Tanárai azt javasolták, hogy a kandidátusi dolgozatának a megírásával talán megnyílhat előtte is az oktatói pálya. A tanácsot megfogadva írta meg első német nyelvű tanulmányát (Die Frage der Versollenheit im römischen Recht. In *Acta Acad. Ant. Sc. Hung.* VIII, 1–2. 1960, 95–132.), amelyet Marton Géza javasolt kiadásra, sőt halálos ágyán Zlinszky Jánost bízta meg műveinek rendezésével. (Lásd Marton Géza: *A polgári jogi felelősség.* Budapest, Triorg Kft. 1992).

Amikor elkészült kandidátusi disszertációjával, benyújtotta azt a Magyar Tudományos Akadémiának, ahol azt a választ kapta, hogy az Akadémia nem tud egy római jogi témájú tanulmányt elbírálni. Miután korábbi munkahelye megszűnt, a Testnevelési és Sport Hivatalnál tudott elhelyezkedni, mint a „turistaház állóeszköz-nyilvántartási alkalmazottja". Itt legalább jogi előadóként is nyilvántartásba vették, ennek révén 1961–62-ben letehette ügyvédi vizsgáit. 1962-től a Tiszai Vegyi Kombinátnál dolgozott. Ekkor kezdett el – jórészt a saját költségén, az évi rendes szabadsága idején – Frankfurtban kutatni, illetve előadásokat tartani. Megismerkedett a Frankfurti Jogtörténeti Intézet igazgatóhelyettesével, aki megbízta a magánjog forrásainak történetét bemutató kézikönyv magyar fejezeteinek megírásával. Zlinszky Jánosnak sikerült azt is elérnie, hogy a magyar jogfejlődést bemutató rész az eredeti tervhez képest kedvezőbb elhelyezést nyerjen a könyvben. Később ebből a témából írta meg kandidátusi dolgozatát is. (Quellen und Literatur der Privatrechtsgeschichte Ungars im 19. Jahrhundert. Miskolc, 1980.)

1971-től folytathatott ügyvédi praxist. Hivatalos engedélyek hiányában az elnyert Humboldt ösztöndíjat csak jó tíz évvel később kaphatta meg.

1982-ben az újonnan alapított Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karára hívták római jogot tanítani. Miskolcon kezdetben az oktatók nagy része vendégelőadó volt, így kevés speciális kollégiumot és gyakorlatot tudtak meghirdetni. Zlinszky János eleinte a kis lépések politikájával – azon elvet hangoztatva, hogy „ami nem tilos, az szabad" – először a tanrenden kívüli jogtörténeti órák számát növelte. A hallgatók örömmel éltek ezekkel a lehetőségekkel, és nagyon sokan jártak még a hajnali órákban kezdődő előadásokra is. Zlinszky János tanár úr – megvalósítva Jhering gondolatát – „das Recht durch römische Recht!" hirdette meg stúdiumait a XII táblás törvényekről, a prétori ediktumokról, a római jog magyarországi hatásáról, a pandektisztikáról, a kártérítési felelősségről és az ügyvédi hivatásról. Később a kar tantervében is sikerült egyre nagyobb teret biztosítani a jogtörténeti előadásoknak és óráknak. Intézetvezetőként a római jog óraszámát heti négyre emelte (emellett egy óra gyakorlat), a magyar jogtörténetet pedig szigorlati tárggyá tette. Ennek révén olyan témákkal is foglalkozhatott – közjogi alapok, a perjog, az öröklési jog, valamint a római jog továbbélése –, amelyek addig nem kaphattak jelentőségüknek megfelelő figyelmet. Az érdeklődő hallgatók rendelkezésére bocsátotta magyar fordításban a legfontosabb római jogi forrásokat: a XII táblás törvényeket, Gaius és Justinianus institúcióit stb.

Amikor dékánhelyettessé választották, részt vett annak a reformnak a kidolgozásában, amelynek révén az ország összes jogi karán jelentősebbé vált a jogtörténet és a jogelmélet oktatása. Közben egyre több tehetséges fiatalt nevelt, akik gazdagítani tudták az oktatói létszámot. Ebben segítségére volt az is, hogy 1991-től a Tempus-program révén fél- vagy egyéves ösztöndíjra mehettek, illetve külföldi professzorok meghívásával konferenciákat szervezhettek.

1989 nyarán Firenzében éppen nagydoktori disszertációján dolgozott, amikor Sólyom László felhívta, hogy vállalja el az egyik ellenzéki alkotmánybírói jelölést.

1993-ban az Osztrák Tudományos Akadémia és az Európai Unió Jogi Szakbizottságánál az ún. Velencei Bizottság tagjává választották.

Az 1994-es esztergomi egyházmegyei zsinaton döntés született arról, hogy a keresztény közéletre nevelést magas fokú képzéssel is elő kell segíteni. Ezért elhatározták, hogy megalapítják a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karát, amelynek dékánjává a püspöki

kar Zlinszky János professzor urat nevezte ki. A jogi oktatás 1995 őszén kezdődött. Zlinszky János mint alapító dékán emberfeletti munkát végzett. A jogi kar épületének felújítása, az oktatás megszervezése közben hihetetlen nehézségekkel kellett megküzdenie. Mindennap reggel 7 órától késő estig bent dolgozott az egyetemen, miközben előadásokat tartott, könyveket (*Római büntetőjog.* Budapest, 1991; *Ius publicum.* Budapest, 1994; *Állam és jog az ősi Rómában.* Budapest, 1996; *Ius privatum – A római magánjog története.* Budapest, 1998; *Keresztény erkölcs és jogászi etika.* Budapest, 1998.), tanulmányokat írt. Rendkívüli feladatai ellenére ajtaja mindig nyitva állt kollégái és – ami szintén nagyon fontos – a kar minden hallgatója előtt. Nem állta útját senkinek sem a titkárnő. Mindenkire tudott időt szakítani, aminek révén munkaterhe tovább nőtt. Sokan elmondták már, hogy nélküle a jogi kar nem jött volna létre ilyen gyorsan és zökkenőmentesen. Erkölcsi nagyságára jellemző, hogy amíg alkotmánybíró volt, a professzori-dékáni tevékenységéért semmilyen munkabért, tiszteletdíjat nem fogadott el.

A NYOLCVANESZTENDŐS ZLINSZKY JÁNOS KÖSZÖNTÉSE[1]

Bánrévy Gábor
professor emeritus (PPKE-JÁK)

Mélyen tisztelt Professzor Úr!
Kedves János!
Drága, öreg Barátom!

Amikor felkértek arra, hogy írjak köszöntésül néhány sort a tiszteletedre, természetesen azonnal és nagy örömmel mondtam igent. Azt is be kell vallanom, úgy éreztem, valamiképpen *jár* is nekem ez a megtiszteltetés, kizárólag azon *tény* folyományaként, hogy ma már csak mi ketten vagyunk itt a Pázmányon, akik valamikor, jó hatvan évvel ezelőtt, 1947-ben együtt kezdtük az egyetemet, és barátságunk azóta is tart.

Aztán, amikor elkezdtem sorra venni, végiggondolni, hogy miről is írjak köszöntőmben, egyre inkább elbizonytalanodtam a feladat nagysága miatt. Nem azért, mintha nem lenne miről megemlékezni, éppen ellenkezőleg! Hiszen annyira sokoldalú Valakiről van szó – a Tanár, a Tudós, a Közéleti Ember, és még lehetne folytatni –, hogy mindenről úgysem lehetne, ezért meg kell próbálnom szerénynek lenni, és életed egyetlen aspektusát kiemelni. Azt, amiről úgy érzem, hogy napjainkban talán a

[1] A köszöntések megjelentek az *Iustum Aequum Salutare* 2008, 2. számában, és részben elhangzottak a 2008. március 7.-én a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tartott születésnapi ünnepségen.

legfontosabb: Zlinszky János a homo publicus, a magyar közélet egyik meghatározó egyénisége.

Tudományos tevékenységed méltatása nálam sokkal avatottabb jogtudósok feladata. Tanári, iskolateremtő működésedről szóljanak elsősorban tanítványaid, akik közül számosan már tisztes magasságokig jutottak el a jogászi pálya különböző ágain. Számomra – és gondolom, nagyon sokunk számára – azonban a legmeghatározóbb vonása életednek (nyugodtan mondhatom: *életművednek*) az a hihetetlen sokoldalúság, ahogyan közéletünk legkülönbözőbb jelenségeire képes vagy reagálni.

A minden ízében keresztény homo publicus az elmúlt közel két évtized során számos esetben hallatta hangját, minden alkalommal, amikor úgy érezte: ez *kötelessége*. Tallózom publicisztikai írásaid között, és nem győzök újból és újból csodálattal adózni a hihetetlen sokoldalúság láttán: közéletünk szinte minden területén volt mondanivalód, amint valami visszásságot, problémát vettél észre. Márpedig, sajnos, ezekkel van tele az életünk. Nem a te hibád, hogy olyan ritkán tudunk felfigyelni valami jóra, vagy legalább a „jó" lehetőségére.

Lapozgatok közéleti témájú írásaid között. Tavaly jelent meg összegyűjtve hatvankét írásod,[2] közte néhány előadásod írott formában. A skála rendkívül széles, csak a főbb témakörök közül néhány: közvagyon, vélemény-, szólás- és vallásszabadság, a jogállami gyakorlat, szociális ellátás. Napilapokban, folyóiratokban, más tiszteletére kiadott emlékkönyvekben – ahogyan éppen a téma aktualitása megkívánta, illetőleg lehetővé tette.

Van valami, ami ezeket a rövidebb-hosszabb, az élet rendkívül sokrétűségét tükröző írásokat mégis egységbe fűzi: az, hogy szerzőjük soha nem elégszik meg az éppen vizsgált jelenség kristálytiszta logikával és rendkívül sokoldalú tudással, nemegyszer acélkemény kritikával történő meghatározásával, a keresztény értékrendbe történő besorolásával, hanem megmutatja a bajból, a „rossz"-ból kivezető utat, felvázolja a „jobbítás" lehetséges módjait is.

Bizonyosan helyénvaló, ha a pozitív reagálás, az alkotó cselekvés lehetőségének felismerése sorában emlékezem meg közéleti tevékenységed talán legnagyobb és – reméljük – legtartósabb hatású tettéről, amikor is,

[2] Zlinszky János: *Közéleti és jogászi etika a gyakorlatban*. Budapest, Szent István Társulat, 2007, 291.

lassan tizenöt éve, felismerted, hogy itt a „történelmi lehetőség": létrehozni a keresztény szellemiségű jogászképzés bázisát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem keretében. Tudom, sokan szeretnének osztozni az alapítás dicsőségében. Nyilvánvalóan ehhez a feladathoz kellettek segítő munkatársak is, de alapító atyának, ez esetben egyedül téged lehet tekinteni. Ezen a tényen az sem változtat semmit, hogy azután, a későbbiekben, talán nem mindig alakultak úgy a dolgok, ahogy szeretted, szerettük volna. De, „Isten egyenesen ír görbe vonalakon is!", hogy idézzem – Paul Claudel nyomán[3] – ezt a bölcs és mélységesen igaz portugál közmondást.

Zlinszky János, homo publicus, drága, öreg Barátom, szeretném ugyanazokkal a szavakkal befejezni rövid köszöntésemet, mint öt éve: 2003-ban, amikor a Pro Facultate díj első díjazottjaként köszönthettelek: a jó Isten áldása (és barátaid, kollégáid, tanítványaid szeretete) kísérjen további utadon!

Boytha György
ny. c. egyetemi tanár (PPKE JÁK)

Ünneplőkkel körülvett,kedves János!
Koromnál és jóleső barátságunknál fogva nekem jutott a lehetőség, hogy nyolcvanadik születésnapod alkalmából fiatalkori éveid jegyében köszöntselek. Hallgatva Waldstein professzor ifjúságod mindmáig tartó lendületét tükröző laudációját, felmerült bennem a kérdés, tulajdonképpen meddig terjed fiatalkorod, és hol az ahhoz fűződő visszaemlékezéseim határa, mettől fogva kell munkásságod és hatásod felidézését későbbi kortársaidnak átengednem? Valamikor mindnyájunknál elérkezik az idő, amikor már nemcsak előretekintünk az életben, hanem visszanézünk az addig megtett út kezdetére is, amikor elérkezünk hivatásunk gyakorlása számunkra rendelt lehetőségéhez, és ifjúságunkra mint az odavezető út építésének éveire nézünk vissza. Ilyen értelemben a történelem igencsak megnövelheti fiatalkori éveink számát, hogy az emlékezés bőven meríthessen belőlük ne csupán nyomasztó, hanem kedves és szép élményeket is.

[3] Paul Claudel: *A selyemcipő*. Budapest, é. n., Pázmány Péter Irodalmi Társaság. (Vigilia-könyvek.)

Visszagondolva gazdag életpályád kezdeteire, eszembe ötlöttek Goethe sorai, aki élete derekán tekintett vissza a majd csak további negyven év múltával befejezett hatalmas költői műve, a *Faust* még huszonnégy éves korában megírt első változatára. Ekkortájt érezte, hogy annak a mondanivalója bizony már múltból köszön vissza, és – az érett költő személyisége fejlődésével együtt mélyülő bölcsességének fényében – a régi monda tágabb ölelésű újraszövését kívánja. 1791-ben visszatekintő költői ajánlással jelezte fiatalkori *Ős-Faust*jának további négy évtizednyi érleléssel kibontott, gigászi vízióját, a kétrészes öregkori *Faust*ot. Az *Ős-Faust* kérlelhetetlen szigorától és a Sturm und Drang érzelmi viharaitól eltávolodott, férfivá érett negyvenkét éves Goethét ebben a „Zueignung"-ban már a múlt homályából érintik meg ifjúsága hullámzó árnyai: „Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten [...] / Mein Busen fühlt sich jugendlich erschüttert [...] / Und manche liebe Schatten steigen auf, / Gleich einer alten, halbverklungnen Sage / Kommt erste Lieb und Freundschaft mit herauf; Der Schmerz wird neu, es wiederholt die Klage / Des Lebens labyrinthisch irren Lauf." Megkísérelném ezt – többek fordítása feldolgozásával – magyarul visszaadni: „Jöttök hát újra, bolygó szellemek... Keblemben éled az ifjúság lángja... És sok kedves árnyék ismét megjelen; S félig fakult, ó mondaként dereng fel első szerelem, első jó barát. Újul a bú is, s feljajdul újra Az útvesztős élet elleni vád." Ám a fiatalkori évek ekkor Goethe számára is véget értek már.

Minket is fel-feltűnő, bolygó szellemekként kísérnek ifjúságunk meghatározó élményei; és életünk történelmi labirintusának próbára tevő zsákutcáiból kedves árnyékként nekünk is visszaköszön az „ifjúság édes madara".

Már egyetemi éveink is labirintusnak bizonyultak. Te 1947-ben, magam 1948-ban iratkozhattam be az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karára. Tanulmányaink kezdeti idején, 1947-ben a szovjet megszállók a parlamentből hurcolták el Kovács Bélát, a kisgazdapárt főtitkárát; 1948-ban letartóztatták Baranyay Jusztint, az egyetem egyházjog tanárát, aki a karon nem szavazott Mindszenty rovására, mondván, hogy „sohasem tettem semmit meggyőződésem ellen". Ebben az évben tartóztatták le Ordass Lajos evangélikus püspököt is, 1949-ben Mindszenty bíboros hercegprímást. 1950-ben kényszernyugdíjazással távolították el az egyetemről Szászy Istvánt, a nemzetközi magánjog professzorát. A Rajk-perrel

elkezdődött a Magyar Dolgozók Pártja saját híveinek koncepciós likvidálása is. 1951-ben egyik éjszakáról a másikra „osztályidegen" elemek kitelepítését hajtották végre Budapestről. Az egyetemen belül is egyre több besúgót szervezett az Államvédelmi Hatóság. Téged 1951-ben kizártak az ország összes egyeteméről, engem 1952 októberében letartóztatott az ÁVH. Egyetemi éveink így értek véget. Csak az '56-os forradalom után, 1957-ben zárulhattak tanulmányaink a doktori diploma megszerzésével.

Ám a történelem sötétjéből bizonyára számodra is felmerül sok kedves emlék. Marton Géza Római Jogi Tanszékén találtál tudományos átmeneti szállást mint asszisztense. Magad köré szervezted néhány diáktársadat, hogy a jogbiztonság felé törekvő klasszikus törvényhozás kezdeteivel ismerkedjünk, fordítsuk és összeillesszük a XII táblás törvény fennmaradt töredékeit. Ehhez a körhöz kapcsolódott Szászy István kizárása után az ő asszisztensi köre is, így Bánrévy Gábor, az új Pázmány-egyetem általad indított jogi karának intézetvezetője; vagy Mirtse László, az új Pázmány gazdasági vezetője hosszú éveken át; vagy a rendszerváltás küszöbén az Országos Ügyvédi Kamara elnökévé választott Horváth Jenő. Ehhez a körhöz kapcsolódtak kívülről olyan barátaink is, mint Rabár Ferenc, a rendszerváltás első pénzügyminisztere, aki, mint Mirtse László, nem érhették meg ezt a születésnapi ünnepet. Sok akkori baráti beszélgetés és az összetartozás érzésének emléke van jelen itt a teremben.

Az 1956-os forradalomban új barázdát szántott a magyar eke, de az új vetésre majd fél évszázadot kellett várni. Hogyan is alakultak fiatalkori éveid? Az egyetemekről kizárva, sokáig kitelepítve, az ifjúság reményteli erejével és derűjével készültél a jogi alkotómunka lehetőségére. Évekig a fővároson kívül végeztél ácsmunkát, és közben, munkába utazva, feltáratlan justinianusi interpolációk után kutattál.

1957 változásokat hozott életedben: a Turistaházakat Kezelő Vállalat szerződtetett leltározásra. És ami maradandóan értékes változást jelentett: megnősültél. A baráti kör feleségeddel, Máriával, az iparművészet kutatójával bővült, és megszületett első gyermeketek, Jankó, majd Ferkó is, őket a kis Mária követte, ha szabad még így szólítanom őket, amikor már maguk is felnőttek, és unokákkal gazdagították családodat. A társadalmi kiszorítottság éveit baráti és családi beszélgetések derűje és bizakodása színezte. Jártuk a természetet, amire neked és Mirtse Lacinak a turistaházak leltárainak készítése is alkalmat adott. Emlékszem a szép szarvasbőgésre

a Bükk hegységben, amikor csodálatos bikát cserkeltél fényképezőgépem elé, olyan közel ugrasztva ki a cserjésből, hogy majd fölöklelt.

Az idő múlását hosszú évekig csak gyermekeink cseperedése jelezte, nem a jogéletbe való bekapcsolódás alakulása. 1957-ben meghalt Marton Géza professzorod, és tudományos gondoskodását, diákköröd tanszéki vállalását a következő években felelősségi jogi hagyatékának sajtó alá rendezésével háláltad meg.

Szakmai változás csak 1962-ben következett be, amikor harmincharmadik életévedben végre jogi előadó lehettél a Tiszai Vegyi Kombinátban. A bukdácsoló tervgazdaság 1968-ban az „új gazdasági mechanizmus" bevezetésével, a központi irányítás lazításával kezdett kísérletezni, aminek következtében állhatatos jogi felkészülésedet már mint ügyvéd gyümölcsöztethetted; mindazonáltal nem a fővárosban, hanem Dunaújvároson.

Nem véletlen, hogy tudományos munkád kifejtésére és elismerésére sokáig inkább csak külföldi publikációk révén nyílt módod. Mint dunaújvárosi ügyvéd lettél a majna-frankfurti jogtörténeti intézet külső munkatársa, és Münchenben jelent meg a Helmut Coing által szerkesztett jogtörténeti sorozat keretében átfogó magyar magánjog történeted. Mire megnyílt az út egyetemi szervező- és oktatómunkád előtt, ötvenöt éves voltál, életed delelőjén, mint a kora ifjúságából erőt merítő Goethe volt a bevezetőben idézett ajánlása megírásakor. „Der alten Hülle sich entrafft, hervortritt erste Jugendkraft." A fiatalkori éveid ekkor válthattak át az érett férfikor jogi életünket is alakító esztendeire.

1983-ban Miskolcon lehettél a jogi oktatás szervezője, római jogi adjunktus, 1984-ben kandidátus, 1990-ben, a rendszerváltás elején pedig nagydoktor, docens, egyetemi tanár, alkotmánybíró, az Osztrák Tudományos Akadémia levelező tagja, majd az új Pázmány jogi karának alapítója. Hosszú fiatalkorod állhatatosságára is ráillik az idős Goethe megállapítása: „Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben, der täglich sie erobern muss." (Csak az szolgál rá szabadságra és az életre, akinek azokat nap mint nap meg kell hódítania).

A római jogász, a világosan látó dogmatikus, a jogbiztonság embere személyedben túlnézett a jogon, a megtapasztalt élet fényében kivételes bölcsességre tettél szert: *az erkölcs elemzését, megértését és oktatását a jog fölé emelted*. Először 1989-ben fejtetted ki a *Jogtudományi Közlöny*ben a jog és erkölcs kapcsolatáról érlelt felfogásodat A jogász erkölcse cím-

mel. Majd *Keresztény erkölcs és jogászi etika* címmel jelent meg könyved, majd *Közéleti és jogászi etika a gyakorlatban* címmel publikáltad egy sor korábbi tanulmányodat.

Az érett, közéleti munkára számodra a rendszerváltással nyílt meg a lehetőség. Megkockáztatom, addig az ifjúság lendülete vitt naponta előre, lehetővé téve számomra, hogy fiatalkori éveid jegyében hosszabb időre nézhessek vissza. Ezzel azonban kimerítettem az emlékezésre kapott lehetőségemet. Alkotmánybírói és Pázmány-egyetemi munkádról közvetlen munkatársaid tudnak hitelesen szólni.

Ám mindnyájunknak hangsúlyozni szeretném, hogy Zlinszky János fiatalkori élete nem csupán a nyolcvanéves bölcs, közéleti felelősséget vállaló tudós megértésének kulcsa, hanem mai fiataljaink számára is példa.

Isten éltessen sokáig, János!

Wolfgang Waldstein
professor emeritus (Universität Salzburg)

Amikor 1969-ben nekiláttam az 1970-es salzburgi 18. Német Jogtörténész Nap előkészületeinek, Wolfgang Kunkel professzortól kértem tanácsot. E beszélgetés során Kunkel egy magyar jogászra hívta fel figyelmemet, akit a római jog nagy reménységének nevezett. Úgy látta, hogy rendkívül nehéz helyzetében jelentős segítséget jelentene számára, ha meghívást kapna a Német Jogtörténész Napra, hogy ott előadást tartson. A salzburgi kollégák örömmel támogatták az ötletet, így Zlinszky János meghívást kapott. El is jöhetett Salzburgba, és megtarthatta előadását. Ez az előadása aztán az Arnold Herdlitczka tiszteletére kiadott ünnepi kötetben jelent meg 1972-ben.[1] A Zlinszky Jánossal való találkozás olyan életre szóló barátsághoz vezetett, amely egyre mélyült, és amely számomra nagy ajándék. A lényeges kérdésekben való egyetértés, amely az idők során mindinkább bebizonyosodott, olyan örömöt jelent, amely az egyéni munkát is ösztönzi. A római jog nagy reménysége, amelyről Kunkel beszélt, a római jog

[1] *Festgabe für Arnold Herdlitczka.* München–Salzburg, 1972, Verlag Wilhelm Fink, 315–326.

számára és azon túl is gazdagon valóra vált. Nagy örömmel és hálával tölt el, hogy most minden romanista és az összes barát nevében gratulálhatok nyolcvanadik születésnapod alkalmából!

Mielőtt az ünnepelt szakmai pályájáról szólnék, álljon itt egy rövid vázlat az életrajzáról. 1928. március 7-én született Budapesten, keresztény családban. A családja által közvetített értékrend egész életén át meghatározó volt számára. Ehhez kapcsolódtak a budapesti Piarista Gimnáziumban végzett középiskolai tanulmányok. 1944-ben, a második világháború vége táján családja nehéz helyzetbe került. Jánosnak a tanítás befejezése után különböző munkákat kellett vállalnia. Mint jogász unokája, jogász fia, 1946-ban megkezdte Budapesten egyetemi tanulmányait, előbb az orvosi karon, majd egy évvel később a jogi fakultáson, ahol a magyar jogásztársadalom kiemelkedő alakjaival találkozott; mindenekelőtt a Szászy-Schwarz-tanítvány Marton Gézával, akit „magyar Jhering"-ként emlegetnek. 1948-ban demonstrátori állást kapott Marton Géza mellett. A hivatalos diákmozgalom által szervezett diákkörök keretében a római jogi tanulmányokat elmélyítő kurzusokat tartott.

1951 júniusában nagy csapás érte a családot. Jánost minden magyar egyetemről kizárták, a család budapesti lakását elvették, az ötfős családot egy kelet-magyarországi kis faluba deportálták, ahol egy döngölt padlós éléskamrát utaltak ki nekik szállásul. János ekkor hat évig ácsként dolgozott. 1953 augusztusában a család ugyan elhagyhatta a száműzetés helyét, a Budapestre való visszatérés azonban tiltott maradt. A családnak egyedül kellett lakóhely után néznie. 1956 októberének elején János engedélyt kapott egyetemi tanulmányainak folytatásához, azonban az akkori magyar forradalom ezt egyelőre megakadályozta. Mégis, 1957 márciusában letehette utolsó vizsgáit, és megkapta diplomáját. Így vált szabaddá az út tudományos munkájához, amelyről még bővebben szólok. A későbbi pályafutása szempontjából nagy jelentőségű, hogy tanára, Marton őt bízta meg jogászi hagyatékának kezelésével, és könyvtárát is ráhagyta. Zlinszky ezenfelül azt a feladatot is kapta Martontól, hogy fejezze be két megkezdett művét.

Zlinszky 1965-ben Humboldt-ösztöndíjat nyert, amellyel a tehetséges kutatókat tüntette ki, azonban nem utazhatott Németországba, mert nem kapott útlevelet. 1968-tól Zlinszky ügyvédként dolgozott. Több római jogi előadói megbízást is megkapott az ELTE-n. 1976-ig háromszor utasították el a kandidátusi cím iránti kérelmét római jog tárgyból. És mégis,

1970-ben köszönthettem Salzburgban a Német Jogtörténész Napon. Az előadása Ein Versuch zur Rezeption des römischen Rechts in Ungarn címmel általánosan nagy hatást keltett.

1981-ben Miskolcon új jogi kart alapítottak. 1982-ben Zlinszky egészen meglepődött, hogy – ahogy ő fogalmazta – „[...] egyik napról a másikra Miskolcra hívnak, hogy a Jogelméleti és Jogtörténeti Tanszék keretében, mint adjunktus, római jogot oktassak". Annak ellenére, hogy már addig is sokat publikált, amely alapján a kandidátusi címet régen megszerezhette volna, azt politikai okokból megtagadták tőle, és így csak mint adjunktust alkalmazták. A kar érdekében magára vállalta ezt a visszalépést és az ügyvédi hivatás feladásával kapcsolatos anyagi veszteséget. Így az elkövetkezendő időben, ahogy maga mondja, „[...] közreműködhettem egy kar alapításánál, megszerveztem a jogfilozófia és a jogtörténeti alaptárgyak oktatását, és e tárgyak későbbi művelőit is képezhettem". Valójában egy teljes iskolát kiépített.

Nem sokkal Miskolc alapítása után élénk csereprogram alakult ki Salzburg és Miskolc között. A két kar diákjaiból közös szemináriumok szerveződtek. Ezen túlmenően Zlinszky tudományos csereprogramot szervezett a Tempus programon keresztül, amely a mai Erasmus-program elődjeként lehetővé tette a diákok, valamint az oktatók számára, hogy egy időre külföldi egyetemeken tanulhassanak.

A kommunista uralom vége Zlinszky számára is közvetlen következményekkel járt. Mivel időközben, 1984-től mégiscsak egyetemi docens lett, 1989-ben azon első öt alkotmánybíró egyike volt, akit az akkori ellenzék választott az újonnan megalakuló Alkotmánybíróság tagjai közé. Végre betölthette azt a rangot, amely szakmailag már régóta megillette volna. 1990-ben egyetemi tanár lett. 1995-ben, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem megalapításánál Zlinszkyt a Jog- és Államtudományi Kar alapító dékánjává választották.

Zlinszky tudományos tevékenységét a rendelkezésemre álló idő szűkössége miatt nem tudom részleteiben méltatni. Az, hogy tanára, Marton a fiatal Zlinszkyt bízta meg jogászi hagyatéka kezelésével, tudományos rangja tekintetében kétségkívül meghatározó. 1957-ben Zlinszky még megmutathatta tanárának a *Zur Frage der Verschollenheit im römischen Recht* című első nagy munkáját, melyet Marton még el is tudott olvasni. Néhány nappal később Marton egy műtét után elhunyt. A nehéz körül-

mények ellenére Zlinszky időben teljesíteni tudta a Marton által rábízott feladatot, megkezdett munkáinak befejezését. Az első mű, a Versuch eines einheitlichen Systems der zivilrechtlichen Verantwortlichkeit 1963-ban jelent meg az *Archiv für die zivilistische Praxis*ban. A második feladat a polgári jogi felelősségről szóló könyv befejezése volt. Ezt a munkát 1972-től a Coing által kiadott kézikönyvbe írt saját cikkeinek megírásával párhuzamosan kellett végeznie. A könyv mégis megjelent magyar nyelven 1983-ban. A Zlinszky János tiszteletére 1998-ban kiadott ünnepi kötet sorra veszi megjelent tudományos publikációit, 1997-ig 127 műről számol be. Azóta számos további műve jelent meg.

Zlinszky tudományos életének kétségkívül jelentős eseménye volt, hogy Coing professzor meghívta, vegyen részt a *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte* elkészítésében. Nem tudom, hogy vajon Coinget Zlinszky Salzburgban tartott előadása ösztönözte-e a meghívásra, de valószínűnek tartom. 1972-től kezdve tíz éven át nehéz körülmények között dolgozott Zlinszky ezen a feladaton. Eleinte hosszú időn át csak a hivatalos szünidő állt rendelkezésére, amely éveken át a családi nyaralásokról való lemondást jelentette. Először e munka befejezése táján a Humboldt ösztöndíj segítségével nyílt lehetősége arra, hogy 1979-ben és 1981-ben három-három hónapot Frankfurtban a *Max-Planck Institut für Rechtsgeschichté*ben Coing mellett dolgozzon, és a kézikönyvbe írt kéziratait lezárja. A rendelkezésemre álló adatokból nem tudom egészen pontosan, de ha minden igaz, összesen nyolc cikkről van szó, melyek közül az első *Das 19. Jahrhundert. Gesetzgebung zum allgemeinen Privatrecht und zum Verfahrenrecht [...] Ungarn* címmel 1982-ben jelent meg.

Zlinszky római jogi tárgyú munkái széles spektrumot mutatnak. Különösen a *ius publicum*mal foglalkozott. A *Ius publicum* című magyar nyelvű könyve 1994-ben jelent meg. Nagyon sajnálom, hogy nem tudok magyarul, és ezért nem olvashattam ezt a könyvet. Zlinszky azonban németül is sokat publikált. Munkáiban az a törekvés kerül kifejezésre, hogy a római jog európai jogi kultúrában betöltött szerepét megmutassa. Ezt magam is fontos célkitűzésnek tartom, különösen egy olyan korszakban, amikor a formálisan demokratikus államokban és magában az Európai Unióban is a jogállamiság alapjai vesztek el. Római jogi alapon fogalmazza meg az ABGB a 22. §-ban a következőt: „A még meg nem született gyermeket fogantatása idejére visszamenőleg megilleti a törvények védelme. Már

megszületettnek kell tekinteni, amennyiben a saját, és nem egy harmadik személy jogainak védelméről van szó." Ez a mondat majdnem szó szerinti fordítása annak a kijelentésnek, melyet a római jogtudóstól, Paulustól olvashatunk a *Digestá*ban.[2]

Majdnem minden demokratikus állam többé vagy kevésbé eltörölte a „törvények védelmére" vonatkozó igény elismerését. Ezáltal pedig semmibe vette a legfontosabb, a német Alkotmány 1. cikkelyének 2. bekezdésében megfogalmazott, a világon való békéhez és az igazságossághoz való sérthetetlen és elidegeníthetetlen emberi jogokat mint minden emberi közösség alapját. Így pedig megfogalmazódik a kérdés: vajon ezek az államok jogállamnak tekinthetők-e?

E kérdés megválaszolásához Zlinszky János a *Rechtsstaat Rom* című cikkével különösen értékes ajándékot adott számomra.[3] Mindenekelőtt felsorolt hat kritériumot, melyeknek egy jogállamnak meg kell felelnie, úgymint a jog erkölcsi értékeinek elfogadása, az igazságosság, a jogbiztonság, a szabadság, és a szociális béke megőrzése. Több olyan sajátosságot emel ki ebben a cikkében, amelyek arra mutatnak rá, hogy a római állam jogállam volt. Mindenben, amit e vonatkozásban Zlinszky mond, mélységesen egyetértek. S mivel Zlinszky maga írja, hogy „további szempontokat is figyelembe lehet venni", talán viszonzásképpen én is kifejezetten említhetek egy további szempontot a római történelem egyik eseményén keresztül, mely kétségkívül implicit módon benne rejlik Zlinszky kijelentésében is.

Livius tudósít róla, hogy a rómaiak Kr. e. 394-ben Falerii városát ostromolták. A város bevétele igen hosszú ostromot és áldozatokkal teli rohamot követelt volna. Ebben a helyzetben egy, a városból való tanár a gondjaira bízott vezető személyiségek gyermekeit a római fővezér, Camillus táborába vezette, és elmondta neki: a rómaiak kezére adja Faleriit, mert kiszolgáltatja nekik a város vezetőinek gyermekeit. Nyilvánvalóan magas jutalmat várt a rómaiaktól ezért a tettéért, amellyel megadta számukra a lehetőséget, hogy a város átadását ezekkel a túszokkal kényszerítsék ki. Camillus azonban másképpen reagált. Így válaszolt: „Nem hozzád hasonszőrű sem a nép, sem hadvezére, akihez te, bűnös, bűnös ajándékkal jössz.

[2] Paulus: Digesta. 1, 5, 7.

[3] In *Ars boni et aequi. Festschrift für Wolfgang Waldstein zum 65. Geburtstag.* Stuttgart, 1993, Steiner Verlag, 471–480.

Köztünk és a faliscusok közt nincs emberséges megegyezésen alapuló kapcsolat, de mindkét felet most és mindenkor kötelezi az, amit a természet teremtett közöttünk. A háborúban is van jog, akár a békében. [...]" Livius így folytatja: „Azután megparancsolta, vetkőztessék le, kössék hátra a kezét, adják vissza a fiúknak, hogy vigyék vissza Faleriibe."A rómaiak e tisztességes lépésén megindítva a faliscusok önként feladták városukat. Falerii küldöttsége ezt mondta a szenátusnak: „E viszálykodás befejezése két üdvös példával szolgált az emberi nemnek: ti többre tartottátok a háborúban a becsületet, mint az azonnali győzelmet, s mi e becsületességre válaszul önként kezetekbe adtuk a győzelmet."

Ez a történet jól mutatja az abban való tudatosságot, hogy a természetből fakadó jog létezik, amely háborúban is érvényben van, és hogy a bűnös zsarolás, még ha az adott helyzetben nagy előnyökkel kecsegtet is, nem jöhet számításba, mivel ellentétes a természetjoggal. A természetjog létezésének elfogadása kétségkívül lényeges kritériuma a jogállamiságnak.

Zlinszky János nagy köszönetet érdemel azért, hogy fáradhatatlan munkával kidolgozta és emlékezetünkbe véste a valódi jogállamiság római jogban kifejlődött alapjait.

E csodálatra méltó teljesítmény terheinek viselésében, melyet hosszú időn át nehéz körülmények között ért el, felesége, Mária is kétségkívül osztozott, akit ezért ma különleges köszönet illet meg.

És ezen ünnepi alkalomból szeretnék személyesen is köszönetet mondani ezért a régi barátságért, amely remélem, még hosszú ideig megmarad számunkra.

Komáromi László
egyetemi adjunktus (PPKE JÁK)

Kedves Professzor Úr!

A minap kezembe akadt egy kis füzet, amelybe immár több mint tizenkét esztendeje, 1995 késő nyarán, kora őszén jegyzeteltem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem induló jogi karára fölvettek piliscsabai gólyatáborában. Az ország prominens jogászai, majdani oktatóink szóltak ott hozzánk, leendő elsőévesekhez, jogállamról, bírói hivatásról, a nemzetközi jog alapelveiről, az egyházjog fejlődéséről, jog és gazdaság összefüg-

géseiről és számos más kérdésről. Mintegy kedvcsinálóként fölvillantottak valamit számunkra abból a sokszínű világból, amelybe az elkövetkező években beavatást nyertünk.

Nem sokat értettünk még akkor belőle. Annyit azonban talán éreztünk, hogy egy szép, izgalmas vállalkozás részesei vagyunk: egyetem születik, tudományos ismeretek tárháza, egyben közösség, amelynek célja, hogy az épülő magyar jogállam számára megalapozott tudással felvértezett, új szemléletű, a keresztény értékek alapján álló és tevékenykedő jogászokat adjon.

Első évfolyam voltunk egy induló jogi karon, s érzékeltük: mi magunk is hozzájárulhatunk valamelyest az intézmény, az ott működő közösség arculatának kialakításához. Részesei lehetünk a zenekarnak, a mi hangunk is megszólal a szimfóniában.

Az alaphang azonban adott volt – hisz a koncepció, a cél s az átadandó ismeretanyag készen állt, s készen álltak azok is, akik vállalták, hogy átadják nekünk. Hál' istennek, nem szürke, a jogot merő technikaként űző, lelketlen karrieristák álltak a katedrán, s nem is a jog tudományába öncélúan temetkező szobatudósok, hanem igazi jogászegyéniségek. Jó szólamvezetőkként ébresztették rá a kezdőket: az igazi zenészt nem az teszi, hogy a hangok egymásutánját előre írt ritmusban meg tudja pendíteni. Jó jogász sem pusztán attól lesz az ember, hogy a törvény önmagában holt betűjét szóról szóra bebiflázza, alkalmasint reprodukálja, kiskapuit megtalálja.

Mi, hallgatók tudtuk persze, hogy az alaphangot egy mélységesen elhivatott ember adja, aki erejét, energiáit megalkuvás nélkül a felismert célnak szenteli, s aki nélkül sem a zenekar nem jött volna össze, sem a zene hangjai nem szólaltak volna meg. Természetesen már azért is tiszteltük, mert műve a továbbtanulás lehetőségét biztosította számunkra. De nemsokára szembesültünk azzal is, hogy valódi közösséget szeretne velünk. Tapasztaltuk nyitottságát, várta ötleteinket, közfeladatai mellett is rendszeresen időt szakított arra, hogy csoportonként vendégül lásson minket, s elbeszélgessen velünk.

A római jog oktatójaként már az első szemeszter elején figyelmeztetett bennünket: tanulni év közben érdemes, a vizsgaidőszakban pihenni kell, s különösen a vizsga előtti éjszakán: aludni. Ajánlotta azt is, hogy a tankönyvből előre olvassuk el a soron következő fejezetet, mert úgy könnyebb lesz megérteni az előadást, s kiszűrni belőle, ami az írott tananyaghoz képest

többlet. S valóban, abban, amit elmondott, éppen az a többlet volt igazán érdekes, amit az ember nem tanulhat meg könyvből, mert egy jogászi és tudományos pálya tapasztalata, kiforrott szemléletmódja nyilvánul meg benne. Egy kétezer év előtti jogrendszer példáján mutatta be, mi a jog, miben és hogyan segítheti az egyént és a közösséget, hol vannak korlátai. Hogy a jog, ha helyesen fogják föl, értéket hordoz, s visszaüt, ha ezt szem elől tévesztvén elszakítják erkölcsi alapjaitól. Hogy olyan stúdium ez, amelyet holtig kell tanulni és művelni, kutatni és kibontakoztatni, mert egész embert, értelmet, akaratot és teljes érzelmi odaadást kíván. Ahogy Celsus mondja: „a jónak és a méltányosnak a művészete". S a jogásznak – mint már Ulpianus tanította – az a feladata, hogy az igazságosságot művelje, s igaz, nem pedig képmutató bölcsességre törekedvén, hivatásszerűen keresse a jó és méltányos ismeretét.

Többnyire tudatában voltunk persze, hogy az alapvető fogalmak, például a hét civilis possessor, a jog- és cselekvőképesség, a birtok és tulajdon pontos ismerete nélkül nem tudunk majd sikeres vizsgát tenni. Ami azonban életre szóló tanítás volt, az messze túlmutat ezeken a kérdéseken. Éppen a tértől és időtől független igazságok által volt lehetséges, hogy az évszázadokkal, évezredekkel ezelőtti példa is mindig a jelennek szólt előadásában, üzenete itt és most aktuális.

Az erkölcsi tanítás ereje, meggyőző volta azonban elsősorban nem annak belső logikáján múlik, hanem a tanító személyes hitelességén. S előbb-utóbb valóban mindnyájan tapasztaltuk: aki tanít minket, őszintén, elkötelezetten keresett és sokszorosan megélt igazságot ad át nekünk. Nemcsak szavaival, hanem egész életével akar okítani bennünket. Emlékezetes lecke volt számomra alázatosságból, mikor a magas köztisztséget viselő, karalapító dékán a szemünk láttára szedte össze a hányaveti kollégáink által széthajigált cigarettacsikkeket.

Az ilyen példának szükségszerűen hatnia kell. Ahogy hat a megelőlegezett bizalom is, amellyel felénk fordult. Már másodévtől lehetővé tette azok számára, akik római jogból jó eredménnyel vizsgáztak, hogy egy hetente általa tartott felkészítő óra után szemináriumot tartsanak az elsőéveseknek. Aki élt a meghívás adta lehetőséggel – s jó páran voltunk ilyenek –, tanítván tanulhatta meg még jobban azt, amit egy év alatt a maga mélységében aligha lehet elsajátítani. Bizonnyal gazdagodtunk általa, még ha nem is lettünk mind római jogászok. De, ahogy Professzor

úr gyakran ismételte: sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak. Kényszert mindenesetre soha nem éreztünk: a meghívásra igent mondani, a feladatot vállalni és teljesíteni csak szabadon érdemes, különben épp az értéke vész el.

Sokszor tűnődtem azon, honnan van az a munkabírás, amely az alkotmánybírói feladatok s a kar irányításának napi gondjai mellett is lehetővé tette, hogy a hozzá fordulók problémáit személyesen kezelje. Vagy hogy jutott például ideje arra, hogy a hallgatói önkormányzatban többünk által napokon át böngészett és előzetesen véleményezett szociális támogatás és ösztöndíj iránti kérelmeket rövid idő alatt, de alaposan, lelkiismeretesen átnézze és elbírálja? Egyáltalán, honnan volt a hit és az erő, hogy szinte a semmiből, szűkös anyagi források birtokában, ráadásul politikai ellenszélben katolikus jogi kart szervezzen egy, a szocializmusból épphogy csak kikecmergő országban?

Aztán megértettem: Zlinszky János professzor úr ereje és lendülete nem e világból való, nem emberi erő, hanem a Lélek ereje, amely segítségére siet mindazoknak, akik jó cél érdekében, hittel, áldozatot vállalva és elkötelezetten kérik. Megsokszorozza azok erejét, akik benne bíznak, ügyüket, művüket pedig sikerre viszi. Ahogy Professzor úr többször – szintén személyes tapasztalatából – megvallotta: „a növekedést Isten adja".

Saját egykori évfolyamom s a minket követők nevében is hálával és köszönettel kívánom, hogy lássa még sokáig művének gyarapodását, tanításának magvai pedig hulljanak jó földbe, s hozzanak százszoros termést mindazok szívében, akiket tanított!

Isten éltesse, Professzor úr!

ZLINSZKY JÁNOS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA (1949–2008)

1949

A XII táblás törvény töredékei (fordítás)
Budapest, 1949. 2. kiadás: Miskolc, 1985. 3. kiadás: Budapest, 1987.

1960

Die Frage der Verschollenheit im römischen Recht
Acta Acad. Ant. Sc. Hung., 1960, VIII, 1–2. 95–132.

1964

Nagyipari létesítmények minőségének törvényes garanciális biztosítása *Jogtudományi Közlöny*, 1964. 11. szám, 615–620.

Nagyipari létesítmények minőségének biztosítása tervszerződéseink rendszerében, *Jogtudományi Közlöny*, 1964, 12. szám, 655–660.

1965

Megjegyzések a 24/1964. NIM. sz. és a 30/1964. NIM. sz. utasításokhoz
Döntőbíráskodás, 1965, 118–120.

1966

Postes insuper emblemate conspicui
Arch. Ért., 1966. 1. szám, 109–112 – társszerző: Z. Sternegg Mária.

1970

Dr. Niamessny Mihály naplófeljegyzései 1910–1918
Századok, 1970, 3. szám, 677–697.

1971

Diósdi György: Ownership in ancient and preclassical Roman law (ismertetés)
Állam- és Jogtudomány, 1971. 3. szám, 592–594.

1972

Ein Versuch zur Rezeption des römischen Rechts in Ungarn. Mitteilung am 18. Deutschen Rechtshistorikertag, 1970, Salzburg
Festgabe für Arnold Herdlitzka. München, 1972, 315–326.

Az ingatlan fogalmának alakulása – problémák az illetékjogi gyakorlatból
Magyar Jog, 1972, 6. szám, 360–363.

1973

Polgári jog és családi jog viszonya egy gyakorlati eseten
Magyar Jog, 1973, 5. szám, 282–284.

A római jog világa. Szerk.: Diósdi György. Budapest, 1973. Fordítás.

1974

Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében
Fejér megyei történeti évkönyv, 8. 1974, 1–143.

1978

Gyakorlati kérdések az öröklési jogból
Magyar Jog, 1978, 12. szám, 1102–1105.

1980

Richterliche Rechtsentwicklung als lebendige Tradition im ungarischen Recht
23. Deutscher Rechtshistorikertag Augsburg, Wissenschaftliche Mitteilungen, 1980, 73–80.

1981

Marton Géza, a civilista (Előadás a Marton centenárium alkalmából az ELTE-n, 1980. szeptember)
In Hamza Gábor (szerk.): *Tanítványok Marton Gézáról.*, Budapest, 1981, 43–52.
Marton Géza, a civilista Utánközlés: *Jogtudományi Közlöny*, 1981, 1. szám, 47–51.

A nemzetközi magánjog kezdetei Magyarországon
Jogtudományi Közlöny, 1981, 11. szám, 941–947.

Nichtvermögensschaden im ungarischen Recht
15. Öst. Historikertag, Salzburg 1981, Bericht, 1984, 1230–1241.

1982

Das 19. Jahrhundert. Gesetzgebung zum allgemeinen Privatrecht und zum Verfahrensrecht. 14. Abschnitt, Ungarn
In Helmut Coing (Hrsg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte III/2.* München, 1982, 2141–2213, 2819–2838.

1983

Quellen und Literatur der Privatrechtsgeschichte Ungarns im 19. Jahrhundert
Kandidátusi disszertáció. Miskolc, 1983.

A XIX. századi magyarországi magánjog forrásai és irodalma
Magyar nyelvű tézisek. Miskolc, 1983, 1–46.

Haftung für immateriellen – Nichtvermögens – Schaden im ungarischen Recht
Acta Iuridica, 1983, 207–221.

Die Rolle der Gerichtsbarkeit in der Gestaltung des ungarischen Privatrechts vom 16. bis zum 20. Jahrhundert
Ius commune X., 1983, 49–68.

1985

A magyar magánjog történetének hiányzó fejezetei
Állam- és Jogtudomány, 1985, 3. szám, 560–565.

Die historische Rechtsschule und die Gestaltung des ungarischen Privatrechts im 19. Jahrhundert; Mitteilung des DRHT, Linz 1976.
Studia in honorem Elemér Pólay septuagenarii. Acta Univ. Szeged. Acta Jur. et Pol. XXXIII. 1985, 433–445.

1986

Das 19. Jahrhundert. Ungarn. Handels- und Wechselrecht
In Helmut Coing (Hrsg.): *Handbuch für Quellen und Literatur der europäischen Privatrechtsgeschichte III/3*. München, 1986, 3512–1525.

Das 19. Jahrhundert. Gewerbefreiheit. Ungarn
In uo. 3629–3633.

Das 19. Jahrhundert. Arbeitsrecht. Ungarn
In uo. 3625–3628.

Das 19. Jahrhundert. Urheber und Verlagsrecht. Ungarn
In uo. 4056–4058.

Das 19. Jahrhundert. Patentrecht- und Musterschutz. Ungarn
In uo. 4202–4205.

Jogászképzés és latinnyelv-oktatás
Felsőoktatási Szemle, 1986, 7–8. szám, 498–503.

1987

Annahme und Ablehnung kaiserlichen Rechts in Ungarn im 16–17. Jahrhundert
17. Österreichischer Historikertag, Eisenstadt 1987, 152–154.

György Bónis 1914–1985
Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 104. 1987, 487–494.

Helmut Coing: Europäisches Privatrecht 1500 bis 1800 (Ismertetés)
Jogtudományi Közlöny, 1987, 3. szám, 159–161.

Jogalap nélküli gazdagodás – egykor és ma
Jogtudományi Közlöny, 1987, 9. szám, 471–480.

Familia pecuniaque
Jogtörténeti Tanulmányok VI., Pécs, 1987, 395–406.

Die Patronatsrechte der Zisterzienserabtei Sankt-Gotthard in Ungarn; Mitteilung am DRHT, Nürnberg 1972.
Publicatones Univ. Miskolciensis II. 1987, 217–250.

1988

Familia pecuniaque
Index 16. 1988, 32–34.

Staat und Recht im archaischen Rom
Helikon 28. 1988, 169–182.

Építményi jog és osztott tulajdon de lege interpretenda
Jogtudományi Közlöny, 1988, 2. szám, 73–78.

Bányajogi reformtörekvések a 19. században
Publ. Miskolc III./b. 8., 1988, 241–254.

1989

Gedanken zur Frage der legis actio sacramento in rem
Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt. 106. 1989, 106–151.

Heinrich Honsell – Theo Mayer-Maly – Walter Selb (Hgg.): Römisches Recht. Berlin, 1987. (ismertetés)
Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt. 106. 1989, 647–654.

A készülő vallásügyi törvény elé
Vigília, 1989, 7. szám, 509–514.

Arbeit im archaischen Rom
RIDA 33. XXXVI. 1989, 421–446.

Állam és jog az archaikus Rómában
Doktori értekezés és tézisek, 1989.

Helmut Coing: Europäisches Privatrecht – 1800 bis 1914 (rezümé)
Jogtudományi Közlöny, 1989, 10. szám, 553–554.

Az európai jogtörténet forrásainak kézikönyve (rezümé)
Jogtudományi Közlöny, 1989, 12. szám, 672–675.

Bydlinsky, F.: Juristische Methodenlehre und Rechtsbegriff. Wien–New York, 1982, Spinger, XV. + 667– Fundamentale Rechtsgrundsätze, zur rechtsetischen Verfassung der Societät. Wien–New York, 1988, Springer, XVI. + 327 (ismertetés)
In *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, Internationalia,* 1989, 3–4. szám, 405–407.

1990

Meum est ex iure Quiritium
Publicationes Univ. Miskolciensis IV/6., 1990, 183–216.

Punitions á Rome avant les XII Tables
Publicationes Univ. Miskolciensis V/4., 1990, 97–115.

Coing, H. Europäisches Privatrecht I., II. (Rezümé)
Acta Juridica ASH, Internationalia 32., 1990. 1–2. szám, 164–170. (angolul)
Jogtörténeti Szemle, 1990, 3. szám, 130–135. (németül)

Helmut Coing (Hrsg.): Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. III/4–5. (Rezension)
Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 107., 1990, 579–585.

Wilfried Nippel: Aufruhr und „Polizei" in der römischen Republik, Stuttgart 1988. (ismertetés)
Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt. 107., 1990, 476–480.

Valerio Marotta: Multa de iure sanxit. Aspetti della politica del diritto di Antonio Pio. Milano 1988. (ismertetés)
Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom Abt. 107., 1990, 493–498.

Franz Wieacker: Römische Rechtsgeschichte. I. Abschnitt. München, 1988. (ismertetés)
Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt. 107., 1990, 576–585.

Ricerche sulla organizzazione gentilizia romana, a cura di Gennaro Franciosi, Napoli 1988. (ismertetés)

Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt. 107., 1990, 686–689.

A római jog tanítása ma és holnap
In *Flosculi professori Roberto Brósz oblati*, Budapest, 1990, 37–54.

Az egyházközösségi szervezet életre keltéséről – Előadás a Szent Imre plébánia képviselő testülete előtt
Vigília, 1990, 3. szám, 181–189.

A jogász erkölcse (előadás a Márton Áron Társaságban, március 13.)
Jogtudományi Közlöny, 1990, 1. szám, 17–27.

Előszó
In Szilágyi István (szerk.): *Bibó István olvasóköri füzetek 1.* Miskolc, 1990.

La répression criminelle dans la Rome Archaique: aspects Judiciaires
RIDA, 3. XXXVII, 1990, 463–475.

Actes á cause de mort dans le droit féodal hongrois
Actes Congr. de la Société Jean Bodin. Budapest, 1990.

1991

Two questions about adaption of juridical models. The XII Tables and Hungarian reception, XIII. Congrés International de droit comparé, Montreal, 1990. augusztus 20–24.
Acta Juridica Hungarica, 1991, 1–2. szám, 39–56.

Populáris akció a magyar Alkotmánybíróság előtt. (Előadás franciául, Budapest, 1990. november 26–27.)
In Novotni Emlékkönyv, Miskolc, 1991, 357–364.

Római büntetőjog. Jegyzet. Budapest, 1991. (2. kiadás: 1997, Nemzeti Tankönyvkiadó.)

Keresztény hivatástudat és közéleti elkötelezettség, (előadás a Barankovics István Társaságban)
Házunk Népe, 1991, 2. szám.

Mindnyájan egy hajóban ülünk
Valóság, 1991, 3. szám, 28–35.

Kereszténynek lenni – itt és ma
Vigília, 1991, 10. szám, 758–759.

General characteristics of the new Constitution and the first year of the Constitutional
Court of Hungary – with Ágnes Németh
Caracteristicas generales de la nueva constitution húngara y del primer ano de funciamento del Tribunal Constitucional
Revista del Centro de Estudios Constitutionales 9., 1991, 251–266.

Ókor
Általános jogtörténet I. Társszerzők: Hajdú Lajos – Horváth Pál – Ijjas József – Nagyné Szegvári Katalin – Stipta István – Zlinszky János. Budapest, 1991, 47–62.

Széchenyi álláspontja a nemzetiségi kérdésben
In Horváth Pál (szerk.): *Emlékkönyv Széchenyi István születésének 200 éves évfordulója alkalmából*. Budapest, 1991, 33–42.

Geschichte, Rolle und Organisation des Richter- und Rechtsanwaltsstandes in Ungarn
In *World Conference on Procedural Law*. Coimbra-Lisboa, 1991.

A jogot a római jogon keresztül – 10 éves a miskolci jogtörténeti és jogelméleti együttműködés, előadás, 1991. szeptember
Sectio Jur. et Pol. A. Univ. Misk. VII.

Előszó
In *Justinianus császár institúciói*. Budapest, 1991.

1992

„Consors et domina – filiae loco": la famille romaine archaique. (Előadás, Société d'Historie de Droit. Strasbourg, 1991)
In *Le droit de la famille en Europe.* Red: R. Ganghofer. Strasbourg, 1992, 233–240.

Die Institutionen Justinianus (Német nyelvű bevezetés – Justinianus császár institúciói négy könyvben. Budapest, 1991, Tankönyvkiadó.)
In *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Juridica.* Budapest, 1992, 32., 255–257.

La justice féodale en Hongrie et le „ius commune"
Actes des journées de la société d'Histoire du droit, Justice populaire. Lille, 25–28 Mai 1989, 1992, 365–375.

Die Strafverfolgung im ungarischen Feudalstaat des 18. Jahrhunderts
In *Vorträge, gehalten auf dem 28. deutschen Rechtshistorikertag.* Nijmegen – 23–27. September 1990, Hrsg.: Paul Néve–Chris Coppens, Nijmegen, 1992, 157–163.

B. Santalucia: Diritto e processo penale nell'antica (ismertetés)
In *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*, ZSS 1992, 690–693.

Ungarn
In Filippo Ranieri (Red.): *Gedruckte Quellen der Rechtsprechung in Europa, 1800–1945.* Frankfurt/Main, 1992, 953–964. – Szabó Bélával

Visszamenőleges jogalkotás
In Lamm Vanda – Bragyova András (Red.): *Visszamenőleges igazságszolgáltatás.* Budapest, 1992. , 107–108.

Marton Géza: *A polgári jogi felelősség.* Budapest, Triorg Kft., 1992.
(A kézirat kiadás alá rendezése, utószóval.)

Marton Géza: A polgári jogi felelősség (könyvismertetés)
Magyar Jog, 1992. 9. szám, 569–570.

Marton Géza: A polgári jogi felelősség (könyvismertetés)
Jogtudományi Közlöny, 1992. 10. szám, 470–473.

„Herkulesre, milyen hidegek a fürdőitek!" (Néhány szó Róma börtöneiről)
Jogtörténeti Szemle, 1992, 1. szám, 30–32.

Laikusok részvétele a bíráskodásban
In *Jog- és államtudományi alaptan. Egyetemi jegyzet*. Társszerzők: Stipta István – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – Szilágyi István – Takács Péter – Zlinszky János – Ződi Zsolt. Miskolc, 1992.

Vita et opera Joannis Decii Barovii
Publ. Univ. Misk. VII., 1992, 207–214.

1993

Die Stellung Ungarns zum römisch/deutschen Reich (előadás Bécsben, 1992. december)
In Wilhelm Brauneder (Hrsg.): *Heiliges Römisches Reich und moderne Staatlichkeit*, Frankfurt, 1993, 187–194.

A jogállamiság ősforrásai; A jogállamiság történelmi kezdetei (Előadás a Jogászegyletben, 1992)
Összehasonlító jogtörténet II. Társszerzők: Horváth Pál – Révész T. Mihály – Stipta István – Zlinszky János. Budapest, 1993, 287–297.

Schriftlichkeit und Mündlichkeit im römischen Recht (előadás, 1990, Freiburg)
In Gregor Vogt-Spira (Hrsg.): *Beiträge zur mündlichen Kultur der Römer, Reihe: Scripta Oralia 47*. Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1993, 21–36.

Actes á cause de mort dans le droit romain archaique
Actes Congr. de la Société Jean Bodin. Budapest, 1990. május 8–10, Bruxelles, 1993, 265–275.

Questions de responsabilité
XLV. Session de la Société Int. „Fernand de Visscher" pour l'Histoire des Droits de l'Antiquité. 14–22 Septembre 1991, Miskolc–Eger, Hongrie, szerk. és előszó. Miskolc, 1993.

Gusztáv Szászy-Schwarz (1858–1920)
In Okko Behrends (Hrsg.): *Rudolf von Jhering, Beiträge und Zeugnisse.* Göttingen, 1993, 57–60.

Marton tanítása a mának. Mit mond ma a Marton-rendszer? – Gondolatok Marton Géza: A polgári jogi felelősség című művéről (előadás az MTA Marton Géza emlékülésén, 1993. április)
Bírák Lapja 1993, 2. szám, 73–80.

Werbőczi jogforrástana (előadás az MTA-ELTE-MJSz szimpóziumon, április 26.)
Jogtudományi Közlöny, 1993, 10. szám, 374–376.

Theorie und Institutionen der Gewaltenteilung
In Máthé Gábor (Hrsg.): *Theorie und Institutionssystem der Gewaltenteilung in Europa.* Budapest, 1993/4., 37–50.

Rechtsstaat Rom
In Martin Josef Schermaier – Zoltán Végh F. (Hrsg.): *Ars Boni et Aequi, Festschrift für Wolfgang Waldstein zum 65. Geburstag.* Stuttgart, 1993, Steiner Verlag, 471–480.

1994

Das Recht, erhalten und neu belebt durch römisches Recht (Ungarns Verhältnis zum römischen Recht in der Vergangenheit und in der Gegenwart). Előadás a brüsszeli egyetem „The Legal History Committee" kongresszusán, 1993. október
The Legal History Review, Tome LXII, 1994, 61–70.

Noxiam sarcire (előadás 1985-ben az ELTE-n)
Sectio Juridica et Politica (Publicationes Universitatis Miscolciensis), 1994. Tomus IX. Fasciculus 1–13, 235–245.

Ius publicum
Budapest, 1994, Osiris–Századvég.

Kossuth és a kiegyezés (előadás az MTA osztályülésén, 1994. május 10.)
Jogtudományi Közlöny, 1994. szeptember.

Egyetemes állam- és jogtörténet. Budapest, 1994, Nemzeti Tankönyvkiadó – társszerzőkkel
(– Ókor. Általános jogtörténet I. 1. fejezet.
– Az igazságszolgáltatás mint az állam történelmileg kialakult közhatalmi tevékenysége. Általános jogtörténet. I. 3. fejezet.
– A feudális állam és jog történetéhez. Általános jogtörténet, I. 4. fejezet.
– A latin-román jogterület meghatározó elemei, illetve jellemzői. Általános jogtörténet I. 6. fejezet.)

Literatur über „Famiglia e persone in Roma antica dal'eta arcaica al principato". (Gennaro Franciosi, Rec.)
Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, 111. Bd. 1994.

Vallásos nevelés, katolikus iskolák
Vigília, 1994, 10. szám.

A polgári jog és az alkotmány
In *Nizsalovszky Endre emlékkönyv*. Budapest, 1994, 283–296.

A család az Alkotmányban
Vigília, 1994, 12. szám.

1995

„Meg kell nyitni a lehetőséget"
Teológia 1995, 4. szám, 223.

A római jog továbbélése
Miskolc, 1995. 41. ME ÁJK, ; 2. kiadás: Budapest, 1997, 41. PPKE JÁK,

A jogállamiság útvesztései
Horváth Pál et alii: *Általános jogtörténet.* II. Budapest, 1995, ELTE, 276–286.

Legalität und Eigentum. Probleme des werdenden Rechtstaates
Zeitschrift für Europäisches Privatrecht. 1995. 3. szám, 524–533.

A semleges állam jogtörténeti fejlődése
„Az állam és egyház elválasztása." *Távlatok*, 1995, 5–12.

Jogászképzés a Pázmány Egyetemen
Vigília, 1995, 10. szám, 731.

1996

Állam és jog az ősi Rómában
Budapest, 1996, Akadémiai Kiadó, 227; 2. kiadás: 1997, 227.

Justice constitutionnelle et démocratie référendaire en Hongrie
In *Justice constitutionnelle et démocratie référendaire, actes du colloque de la Commission européenne pour la démocratie et le droit (Strasbourg, 23–24 juin 1995).* Strasbourg, 1996, Conseil de l'Europe, 109–115 – Sík Magdával.

Rechtswissenschaften und Rechtsunterricht in Ungarn
In Thomas Berberich (szerk.): *Die Zukunft der Geistes- und Sozialwissenschaften inLändern Mittelosteuropas unter Berücksichtigung von Erfahrungen aus dem deutschen Einigungsprozeß.* Bonn, 1996, Stiftung Deutsch-Amerikanisches Akademisches Konzil, 131–140. [Schriftenreihe des DAAK: Symposien; Bd. 3.]

A társadalmi átalakulás jogi-etikai gondjai
Európajogi tanulmányok 2., Budapest, 1996, ELTE ÁJK, 244–254.

Jogászképzés – szakvizsgarendszer. Vitafórum. A Magyar Jogászegylet pódiumvita-indítója
Magyar Jog, 1996, 3. szám, 129–144.

A magyar jogrendszer kezdetei
Jogtudományi Közlöny, 1996, 7–8. szám, 269–274.

A századforduló magyar közigazgatása
Jogtudományi Közlöny, 1996, 10. szám, 398–403.

A magyar jogrend kezdetén
Magyar Tudomány, 1996. augusztus, 154–158.

1997

Wissenschaft und Gerichtsbarkeit. Quellen und Literatur der Privatrechtsgeschichte Ungarns im 19. Jahrhundert. Frankfurt am Main, 1997, Klostermann, 221. [Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 91.]

Egyetemes jogtörténet I. Budapest, 1997, Tankönyvkiadó, 618; 2. kiadás: Budapest 2006, 620 – társszerzőkkel

Alkotmányos értékrend követelménye
In Glatz Ferenc (szerk.): *A demokrácia intézményrendszere – Magyarország az ezredfordulón – Rendszerváltozás: Piacgazdaság, társadalom, politika*. Budapest, 1997, MTA, 53–60.

Ein Kapitel der Wirkungsgeschichte europäischer Rechtskultur
In Gerhard Köbler – Hermann Nehlsen (Red.): *Festschrift für Karl Kroeschell zum 70. Geburtstag*. München, 1997, Beck, 1471–1480.

Les rôgles relatives aux situations d'urgence en Hongrie
In *Droits de l'homme et fonctionnement des institutions démocratiques dans des situations d'urgence* (Venice Commission, Wroclaw, 3–5 octobre 1996). *Science et technique de la démocratie* 17. 1997, 66–71.

1998

Ius publicum – római közjog
Budapest, 1998, Osiris, 2. kiadás, 229.

Ius privatum – a római magánjog története
Budapest, 1998, Osiris, 217; 2. jav. kiadás: 1998, 216.

Keresztény erkölcs és jogászi etika
Budapest, 1998, Szent István Társulat, 199.; 2. kiadás: 2002. 199.

Az esztergomi érsek közjogi státusa
In Käfer István (szerk.): *Rudnay Sándor és kora (Alexander Rudnay a jeho doba.)* Budapest–Esztergom–Nagyszombat, PPKE BTK – METEM – Rudnay Sándor Kulturális és Városvédő Egyesület, 1998, 17–24.

Élet és család védelme az Alkotmányban
Vigília, 1998, 4. szám, 262–270.

A család az Alkotmányban – elvek, gyakorlat, remények
In Márki László (szerk.): *A társadalom bölcsője a család. A IV. Családkongresszus előadásai, 1998. júl. 17–19.* Budapest, 1998, Nagycsaládosok Országos Egyesülete, 41–49.

Acht Jahre im ungarischen Verfassungsgericht
Een Rijk Gerecht. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P. L. N ve. Nijmegen: 1998, Gerard Noodt Institute, 685–694.

Értékek a polgári jogban
Magyar Jog, 1998. augusztus, 449–455.

1999

Szócikkek
In Lamm Vanda – Peschka Vilmos (szerk.): *Jogi lexikon.* Budapest, 1999, KJK-Kerszöv, 645.

Magánjog – polgári jog
In Petrik Ferenc (szerk.): *Polgári jog kommentár.* I. Budapest, 1999/1–4, KJK-Kerszöv, 354.

In Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet.* Budapest, 1999, Osiris, 417, (2. kiadás) – társszerző.

In Horváth Pál (szerk.): *Egyetemes jogtörténet.* II. Budapest, 1999, Tankönyvkiadó, 309 – társszerző.

A Szentkorona-tan
In Molnár Tamás et alii (szerk.): *A Magyar Szent Korona és a Szentkorona-tan az ezredfordulón.* Budapest, 1999, Szent István Társulat, 7–34.

Baranyai Decsi Czimor János (1560?–1601?)
In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok* I. Budapest, 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó, 41–50.

Marton Géza (1880–1957)
In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok* I. Budapest, 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó, 97–104.

A liberalizmus, az Alkotmány és a törvényhozás. Iustitia et pax
In *Kereszténység és közéletiség, Kovács K. Zoltán emlékkönyv.* Budapest, 1999, Barankovics Akadémia Alapítvány, 67–74.

Von der Poenalisierung des in fraudem legis agere bis zur Nullität der contra bonos mores facere
In Isabella Piro (szerk.): *Rôgle et pratique du droit dans les réalités juridiques de l'Antiquité.* Soveria Manuelli (Catanzaro), 1999, Rubbettino, 555–560.

Antall József és a magyar jogállamiság
Kollégiumi füzetek III. Budapest, 1999, Szent Ignác kollégium, 21–35.

The First Hungarian Civil Constitution (1848). Organisation of Executive and Legislative Power
In Horst Dippel (Eds.): *Executive and Legislative Powers in the Constitutions of 1848/49.* Berlin, 1999, Duncker–Humblot, 35–54.

A gyóni Zlinszky család dabasi otthonai
Építészeti értékek Dabason. A klasszicista kúriák múltja és jelene. Jelinek Katalin és Klaniczay Tibor feldolgozása. Budapest, 1999, 76–77.

A Velence Bizottságról – belülről
Acta Humana, 1999, 35–36. szám, 29–35.

2000

Hungarian Private Law in the 19th and 20th Centuries up to World War II.
In Gergely András – Máthé Gábor (szerk.): *The Hungarian State 1000–2000.* Budapest, 2000, 305–334.

L'expropriation dans le droit médiéval de la Hongrie
L'expropriation. Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions LXVII. Deuxiéme partie: Moyen âge et temps modernes. Bruxelles, 2000, De Boeck, 297–301.

Legal Studies and Works of János Baranyai Decsi
Acta Ethnographica Hungarica, 45, 2000, 3–4. szám, 327–336.

Közéletre nevelés
Vigília, 1997, 4. szám, 251–258.
Utánközlés: Sáry Pál – Szabó Béla (szerk.): *Dum spiro doceo. Huszti Vilmos 85. születésnapjára.* Miskolc, Bíbor, 2000, 379–388.

Der Prozess Jesu aus der Sicht des antiken Prozessrechts
Emlékkönyv Ritoók Zsigmond 70. születésnapjára. 2000, 505–517, [Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 40.]

La constitutionnalité du droit pénal
In Szabó András (szerk.): *Jogállami forradalom és a büntetőjog alkotmányos legitimitása. Az Aquinas Alapítvány konferenciája a büntetőjog alkotmányosságáról. Budapest, 1999.* New York, 2000, Aquinas Alapítvány, 37–48.

Az Alkotmány 70/A. §-ának értelmezése az Alkotmánybíróság gyakorlatában
In *Tízéves az Alkotmánybíróság.* Budapest, 2000, 137–144.

A magyar jogalkotás kezdetei. Szent István, államalapító és törvényhozó
In *Szent István király intelmei és törvényei.* Budapest, 2000, 5–16.

Az újabb kori jogfejlődés történetkritikai elemzése
Jogtudományi Közlöny 2000. 2. szám, 69–70.

Előszó
In Sáry Pál: *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben*. Budapest, Szent István Társulat, 2000, 5–8.

Iustum, Aequum, Salutare
In *Békés Imre ünnepi kötet*. Budapest, 2000, Szent István Társulat, 300–305.

Verfassungsmäßiger Schutz des Geldes
In Gerhard Lingelbach (szerk.): *Staatsfinanzen – Staatsverschuldung – Staatsbankrotte in der europäischen Staaten- und Rechtsgeschichte*. Wien, 2000, Böhlau, 383–384.

2001

A 60-as évek. A fejlett ipari ország építése – történelem alulnézetben
In *Botos Katalin ünnepi kötet*. Budapest, 2001, Szent István Társulat, 224–231.

Begründeter Vorschlag zum Kapitel Schadensersatz des ung. BGB
In *Il ruolo della buona fide oggettiva nell'esperienza giuridica storica e contemporanea. Atti del Convegno internazionale di studi in onore di Alberto Burdese*. IV., 2001, 517–540.

A szentgotthárdi ciszterci apátság kegyúri jogai és Pázmány Péter.
In Hargittay Emil (szerk.): *Pázmány Péter és kora*. Piliscsaba, 2001, 109–138.

Büntetés a magánjogban
Jogtörténeti Tanulmányok 7. Pécs, 2001, 445–451.

Ungarn und Europa
In Georg Brunner (szerk.): *Ungarn und Europa – Rückblick und Ausblick nach tausend Jahren, Südosteuropa-Studie*. 68. München, 2001, 13–17.

Javaslat a Ptk. felelősségi fejezetéhez
Magyar Jog, 2001, 8. szám, 449–456.

Die frühe Schicht des Edictum praetoris
In *Iura antiqua – Iura moderna. Emlékkönyv Benedek Ferenc 75. születésnapjára.* Pécs, 2001, PTE, 277–283.

Zlinszky Imre 1832–1880
In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok* II. Budapest, 2001, 29–46.

Kirepül a második raj. Búcsúztató a 6. doktorrá avatáson
In *Mivégett vagyunk? Emlékkönyv Bolberitz Pál 60. születésnapjára.* Budapest, 2001, Szent István Társulat, 501–506.

Az egyházak költségvetési támogatása és állami semlegesség.
Vigília, 2001, 7. szám, 501–503.

2002

Einige Gedanken über Rechtsstaat und Verfassungsmäßigkeit
In Hans-Joachim Cremer et alii (szerk.): *Tradition und Weltoffenheit des Rechts. Festschrift für Helmut Steinberger.* Berlin, 2002, Springer, 1043–1058.

A nyugdíjrendszer aránytalanságai
Németh György (szerk.): *Utak és lehetőségek az egyenlő esélyek megteremtésére.* Budapest, 2002, Szociális és Családügyi Minisztérium, 329–340.

Történelmi alkotmányunk fejlődése I–II.
Magyar Szemle, 2002. április, 28–50; 2002. június, 88–103.

A „gyökeresen gonosz" – néhány kiegészítő gondolat Varga Csaba cikkéhez
Magyar Jog, 2002, 6. szám, 338.

Zur Entwicklung der Verfassungsgerichtsbarkeit in Ungarn
Jahrbuch für Ostrecht. 43, 2002/1, 137–144.

Opponensi vélemény Földi András: A másért való felelősség a római jogban c. művéről. Indítások a munkajogi felelősség elvi alakítására
In *Munkaügyi igazgatás, munkaügyi bíráskodás. Ünnepi tanulmányok Radnay József 75. születésnapja tiszteletére*. Miskolc, 2002, 505–518.

Bírói etika
In *Boytha Györgyné ünnepi kötet*. Budapest, Szent István Társulat, 156–165.

2003

Deák Ferenc öröksége
Magyar Szemle, 2003. 9–10. szám, 72–84.

A magyar recepciós kísérletek a 16–17. században
Magyar Könyvszemle, 2003, 3. szám, 327–329.

A rendszerváltás nyertesei és vesztesei
Kiss Daisy – Varga István (szerk.): *Magister artis boni et aequi. Studia in honorem Németh János*. Budapest, 2003, ELTE Eötvös Kiadó, 1015–1028.

Számvetés. A PPKE JÁK célja, alapítása, helye a magyar felsőoktatásban
In *virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére*. Budapest, 2003, Szent István Társulat, 161–182.

Törvény az „egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőségről". Gondolatok és aggályok egy koncepcióról.
Fundamentum, 2003, 2. szám, 131–136.

Elvárhatóság a magyar magánjogban
In *Ünnepi tanulmánykötet Petrik Ferenc 70. születésnapjára.* Budapest, PPKE, 2003, 281–290.

Jogerős ítélet született Tocsik Márta és társai büntető ügyében
Magyar Jog, 2003, 7. szám, 411–415.

Alkotmány, értékek, polgári jog
A polgári jogi tudományos diákkör évkönyve. 2001/2, Budapest, 2003, ELTE, 225–250.

2004

Karasszon Dénes et alii: *Billroth műtőjétől az Erzsébet Kórház igazgatói székéig. Dr. Janny Gyula 1842–1916. Sebészi pálya Ferenc József korában.* Budapest, 2004, Szent István Társulat, 197 – társszerző.

Rechtsethische Probleme des Systemwandels in Ungarn.; Rechtsbewusstsein im Rechtstaat
In *Gedankenaustausch zwischen deutschen und ungarischen Juristen (Konferenzbeirtäge 1997–2003).* Budapest, 2004, 199–203; 17–21.

Elveszett alkotmány
Magyar Jog, 2004, 5. szám, 280–282.

Pólay Elemér és a római jog történetének rejtélyei
In *Tanulmányok Molnár Imre 70. születésnapjára.* Szeged, 2004, 473–478.

Rechtswidrigkeit und Schuld im Schadenersatzrecht unter besonderer Berücksichtigung des Persönlichkeitsrechts
Gedankenaustausch zwischen deutschen und ungarischen Juristen (Konferenzbeirtäge 1997–2003). Budapest, 2004, 199–203.

Legal Studies and Works of János Baranyai Decsi

In *Igniculi Sapientiae – János Baranyai Decsi Festschrift.* Budapest, 2004, 104–118.

Gedanken zur Wahrung der Rechte der Kirche in einer zukünftigen Verfassung des Vereinten Europa
In Orazio Condorelli (szerk.): *Panta rei. Studi dedicati a Manlio Bellomo.* Roma, 2004/5, Il Cigno, 511–518.

Der allg. Teil des neuen Bürgerlichen Gesetzbuches
Gedankenaustausch zwischen deutschen und ungarischen Juristen (Konferenzbeirtäge 1997–2003). Budapest, 2004, 412–417.

Az emigrált Kossuth és a hazai politika
In Balogh Judit (szerk.): *Európai Magyarországot! Debreceni Konferencia III.* Debrecen, 2004, 177–186.

Bűnüldözés államigazgatási körben – egyenlő elbánás és esélyegyenlőség biztosításának örve alatt
In *Placet experiri. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor tiszteletére.* Budapest, 2004, PPKE, 349–358.

Házasság, család, szexualitás – a református zsinat nyilatkozatához
Confessio, 2004, 3. szám, 23–27.

Római jog és jogállami jogalkotás
In *Liber Amicorum. Tanulmányok Boytha György tiszteletére.* Budapest, 2004, ELTE ÁJK, 369–376.

Kettős állampolgárság – megjegyzések a református zsinat állásfoglalásához
Confessio, 2004. november, 11–12.

2005

Chertes Attila et alii: *Alapvető jogi ismeretek*. Budapest, 2003, PPKE JÁK – SzIT.; 2. bőv. kiadás: 2005, 93 – társszerző

A vallásszabadság gyakorlati kérdései az Alkotmány és az alkotmánybírósági határozatok tükrében.
Iustum Aequum Salutare 2005. 1. szám, 89–102.

A PPKE JÁK kezdetei
In Bándi Gyula – Horváth Attila – Koltay András (szerk.): *Tízéves a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara*. Budapest, 2005, Szent István Társulat, 59–128.

Die Krone als Symbol der Freiheit – Die Freiheit als Sinn des Rechts
In *Ius unum, lex multiplex. Péteri Zoltán ünnepi kötet*. Budapest, 2005, Szent István társulat, 437–453.

Alkotmányos tulajdonvédelem – biztonság a jogállamban – és a Ptk 118. §.
Polgári Jogi Kodifikáció 2005. 1. szám, 18–20.

A kegyelet magánjogi kérdései – személyi jog, vagyoni jog és kötelezettség
Polgári Jogi Kodifikáció 2005. 2. szám, 12–14.

Eigentumsschutz versus Marktschutz
In *Recht – Kultur – Finanzen. Festschrift für Reinhard Mußgnug zum 70. Geburtstag*. Heidelberg, 2005, C. F. Müller Verlag, 59–70.

Alkotmányellenes a felsőoktatási törvényjavaslat
Magyar Jog, 2005. 5. szám, 23.

Észrevétel dr. Bitskey Botond és dr. Tordai Csaba válaszára
Magyar Jog, 2005. 6. szám, 332–333.

Hozzászólás a jogi szakvizsga kérdéséhez
Magyar Jog, 2005, 9. szám, 538–539.

Észrevételek dr. Tilk Péter tanulmányához az alkotmánybírósági törvény változtatását illetően
Magyar Jog, 2005. 10. szám, 598.

Utódnevelés – diákkörök. Válasz az OTDK kérdőívére
In Anderle Ádám – Koósné Török Erzsébet: *A tehetségről*. Budapest, 2005, Országos Tudományos Diákköri Tanács, 108–119.

Demokrácia az egyetemen
In *In Honorem Magistrorum*. Budapest, 2005. PPKE, 175–178.

Die Anfänge des praetorischen Rechts. (Vortrag gehalten vor der grazer humanischtischen Gesellschaft.)
Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 45. 2005, 35–44.

Az 50-es évek jogalkotása
In Kövesdi Zsuzsa – Kozma László (szerk.): *Élned, halnod*. Budapest, 2005, Kairosz Kiadó, 9–20.

Elvárhatóság a magánjogban
In *Kötelmi jogi kodifikációs tanulmányok*. Miskolc, 2005, Novotni Kiadó, 43–50.

2006

Alkotmány, alkotmányvédelem, Alkotmánybíróság
In Trócsányi László (szerk.): *A mi Alkotmányunk*. Budapest, 2006, Complex, 222–226.

Az Alkotmány értékrendje és a politika
Szent István Tudományos Akadémia, székfoglaló előadások, 11. Budapest 2006, 72.

A Szentkorona-tan „mai érvényében"
Magyar Szemle, 2006. február, 177–182.

Tudjátok-e, mi a haza?
Formatori iuris publici. Kilényi Géza ünnepi kötet. Budapest, 2006, Szent István Társulat, 597–604.

Erkölcsi nevelés – erkölcsre nevelés – közerkölcs tudatosítása
In Bende József et alii (szerk.): *Látó szívvel*. Budapest, 2006, Magyar Piarista Rendtartomány – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola–Vigília Kiadó, 193–199.

Schutz des staatlichen Eigentumes in römischen Recht – am Beispiel des servus publicus
In Thomas Finkenauer (szerk.): *Sklaverei und Freilassung im römischen Recht. Symposium für Hans Josef Wieling zum 70. Geburtstag*. Berlin, 2006, Springer, 317–326.

A szociális biztonságról. A szociális körlevélről – tíz év távlatából
Vigília, 2006, 8. szám, 573–578.

Evictio missilium
Iustum Aequum Salutare, 2006, 1–2. szám, 99–102.

Jövőnk az élet tiszteletén nyugszik
Iustum Aequum Salutare, 2006, 3–4. szám, 47–51.

2007

Közéleti és jogászi etika a gyakorlatban
Budapest, 2007, Szent István Társulat, 291.

In Herczegh Géza et alii: *Észrevételek az ún. Gönczöl Munkacsoport jelentésének megállapításairól.* Budapest, 2007, 67, Magyar Szemle Könyvek – társszerző

Jézus pere
In *Az igazságszolgáltatás kihívásai a XXI. században. Tanulmánykötet Gáspárdy László professzor emlékére.* Budapest, 2007, HVG–Orac, 431–443.

A köztársasági elnök alkotmányos helye
Debreceni Szemle, 2007, 1. szám, 13–26.

Kitonich János véleménye a jogászok jogfejlesztő szerepéről
Jogelméleti Szemle, 2007, 2. szám.

Römisches Recht – Beispielsammlung für Rechtsphilosophie und Staatskunde
In *Theatrum legale mundi. Varga Csaba ünnepi kötet.*
Budapest, 2007, Szent István Társulat, 599–607.

Az alkotmányosság alkonya?
Magyar Szemle, 2007, 7–8. szám, 8–14.

Superflua lex? Non loquitur?
Magyar Jog, 2007, 12. szám, 724–729.

2008

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának kezdetei
Budapest, 2008, Szent István Társulat, 504.

Durch das römische Recht, aber über dasselbe hinaus (német nyelvű római jogi tanulmányok)
szerk.: El Beheiri, Nadja. Budapest, 2008, Pan Kiadó, 483.

Adjátok vissza az ellopott szavakat!
In Szőcs Géza – Mészáros László (szerk.): *Elárvult szabadság*. 2008, Kecskeméti Lapok Kft., 321–326.

Javaslat a magánmunkáltatói szerződés szabályozására az új Ptk.-ban
Polgári Jogi Kodifikáció, 2008, 1. szám, 23-25.

„Szent Erzsébetből hős szeretet árad!" A szociális magatartás példaképe
Vigília, 2008, 3. szám.

A szelídség – erény vagy esélytelenség?
In Mezei Károly – Pulay Gyula (szerk.): *Versenyképes-e a Jó Pásztor? Vezetői eszmények a Bibliában és napjainkban*. Budapest, 2008, Szent István Társulat, 45–57.

Balogh Elemér
egyetemi tanár (SZTE-ÁJK)

A TÖRVÉNYSZÉKI ORVOSLÁS JOGI SZABÁLYOZÁSÁNAK KEZDETEI

Szerény tanulmányommal tudós kollégám, Zlinszky János professzor úr előtt szeretnék nyolcvanadik születésnapja alkalmából tisztelegni. E néhány sort azért érzem szükségesnek előrebocsátani, mert igénytelen dolgozatomat szeretném némileg személyesebbé téve hozzá illeszteni az őt ugyenez alkalomból köszöntők munkáihoz. Meg azért is, mivel a feldolgozott kérdés a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Római Jogi Tanszékének alapító és azt sokáig vezető tanára számára írott gyűjteményes kötetben – tartalma okán – némi magyarázatra szorul.

Zlinszky János az a római joggal foglalkozó tudós, aki tudományát mindig is szélesen értelmezte. A római jognak nem csupán intézménytörténeti aspektusát veszi alapul – az sem kevés –, hanem széles kultúrtörténeti környezetben keresi a múlt jogi jelenségeinek gyökereit. A *ius commune* kutatások jelentik számára a jog igazi történeti dimenzióját, és ebben helyet kap a nemzeti jogtörténelem is. Az újkor lassan bontakozó nemzeti jogi kultúráit, azon belül a jogi alrendszereket egytől egyig megérintette a romanisztika. A latin kultúrájú Európában a római jogi tradícióval minden jogtörténeti vizsgálódásnak szembesülnie kell. Áll ez a magyar jogtörténetre is.

A jelen kötettel ünnepelt Zlinszky Jánostól sem áll messze a magyar jogtörténet, hiszen kandidátusi értekezését is a magyar történeti jogforrások témájában készítette.[1] Jómagam hosszú évek óta foglalkozom az

[1] Zlinszky János: Quellen und Literatur der Privatrechtsgeschichte Ungars im 19. Jahrhundert. Kandidátusi értekezés. Miskolc, 1983.

1830. évi büntetőjogi törvénykönyvtervezet teljes anyagának feldolgozásával, melynek egyik állomásaként most az igazságügyi orvostan jogi szabályozásának hazai kezdeteit mutatom be. A dolgozat témáját illetően a romanisztikai kapcsolat emlegetése talán erőltetett lenne, ám a közös kultúrhagyományok ha másban nem, a *latin* nyelvben (máig) természetesen szembeötlőek. Bizton remélem, hogy az ünnepelt élvezettel olvassa majd az alább következőket.

* * *

A magyar igazságügyi orvostan tágan értelmezett története egész az Árpád-korig, vagyis a legkorábbi, már írásbeli forrásokban is megragadható időkig nyúlik vissza.[2] A középkorból származó, elszórt adatok még csak arról adnak hírt, hogy főleg a különböző sebesítések, a feltételezett mérgezések, a magzatelhajtás, modern dogmatikai kifejezéssel élve: a nemi erkölcs elleni bűncselekmények nehezen megítélhető eseteiben alkalmasint számított az egykorú törvénykezés orvosi szakértelemre – e szakértésről azonban (kik végezhették, milyen felkészültség birtokában) pontosabb ismereteink nincsenek.[3]

Az újkorban az orvoslás rohamos fejlődésével párhuzamosan a jogforrásokban is megjelennek tételesen azok a szabályok, melyek normatíve írják elő az orvosi közreműködés szükségességét. Az informálisan Magyarországon is bevezetett alsó-ausztriai büntetőtörvény, a III. Ferdinánd által kibocsátott, nálunk Praxis criminalis néven elhíresült[4] jogforrás előírta, hogy emberölés esetén esküdt sebész mondjon véleményt a sebek, esz-

[2] Földes Vilmos: A magyar igazságügyi orvostan története. In Somogyi Endre (szerk.): *Igazságügyi orvostan.* Budapest, 1964, Medicina Könyvkiadó. 15. (A továbbiakban: Földes.)

[3] Az efféle jogsértésekkel szembeni kegyetlen megtorlásról középkori törvényeink mellett a jogkönyvek is megemlékeznek, az alkalmasint igénybe vett orvosszakértői kérdésekről azonban sajnálatos módon gyakorlatilag hallgatnak. Cf. Blazovich László – Schmidt József (közreadják): *Buda város jogkönyve.* I–II. Szeged, 2001, I/111–117.

[4] Azért a némileg pejoratív jelző, mert az egykorú osztrák–német büntetőjogot hazánk „fenyítő törvénykezése" felé közvetítő jogforrást a bécsi udvar a *Corpus Juris* függelékeként mintegy becsempészte korabeli jogforrási rendszerünkbe (1844-ig minden kiadásában benne volt), amelytől az nagyon sok tekintetben idegen volt. A magyar törvényszékek pedig – hazai rendszeres büntetőtörvény nem lévén – gyakorta alkalmazták is ezt a mi szokásrendünktől nagyon elütő, kegyetlen, idegen jogot. Cf. Bónis György: *A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben.* Budapest, 1934, Angyal Szeminárium Kiadványai, 26, 5–16.

közök minőségéről, és adott esetben utasítást adhatott a holttest kihantolásának elrendelésére is.[5] A magyar helytartótanács 1788-ban a „halottkémlést" kötelezően elrendelte az egész országban, 1794-ben pedig egy újabb rendelettel általánosságban intézkedett a holttestek vizsgálatáról és eltemetéséről.[6] Ilyen normatív előzmények után készült el az 1827. évi: 8. tc.-kel kiküldött ún. rendszeres bizottságok egyik albizottságának, a büntetőjog kodifikálásával megbízott grémiumnak fáradozása eredményeként az az operátum, amely részletes címéből kitűnően a törvényszéki orvosi vizsgálatok elrendelésével és végrehajtásával, a holttestek felboncolásával, látletek készítésével, valamint a bűnügyekben hozott törvényszéki orvosi szakvéleményekkel kapcsolatos iránymutatásokat tartalmazta.[7] A büntetőjogi deputáció számára ezt a tervezetet id. Lenhossék Mihály országos főorvos készítette, és olyan sikerült munkának bizonyult, hogy a tárgyalások során érdemben hozzá sem nyúltak a szövegéhez. Igazán sajnálhatjuk, hogy ez a remekbe szabott elaborátum is osztozott a törvénytervezet főszövegének (és a további tervezetrészek) sorsában, vagyis hogy országgyűlési tárgyalás alá sem került. A kortárs szakmai közvélemény azonban (ezt is) megismerhette, mert az 1830-ban kinyomtatott tervezetszövegek sorában ez is helyet kapott, így az ország valamennyi törvényszékéhez eljutott belőle legalább egy példány. Az alábbiakban ennek az igazságügyi orvostani iránymutatásnak a legfontosabb rendelkezéseit mutatom be.

[5] Az eredeti (német nyelvű) osztrák törvényben – 63. cikkely, 3. § – ez áll: „Wann man aber allein von dem entleibten, und nicht von dem Thäter waiß, soll der Landtgerichtsherr den todten Körper durch erfahrne Wundtärzt beschauen…"

[6] Kifejezetten erre utal a jelen tanulmány alapjául szolgáló *instructio* bevezetőjében olvasható megállapítás is: „Quoniam autem legalium cadaverum humanorum investigationis negotium, per benignum normativum, altiore loco editum uberius jam esset coordinatum, cumque technica instructione, iisdem ordinibus adnexa, artis regulae, in cadaverum legali investigatione observandae, medicis et chirurgis relate ad omnes hujus muneris partes praescriptae habeantur, praesente instructione ea saltem memorantur, quae codici huic tanquam necessaria subjungenda videbantur."

[7] „Instructio circa ordinandas et peragendas medico-legales investigationes et cadaverum sectiones, exaranda item visa reperta, et depromenda judicia medico forensia, quatenus haec ad delicta et causas criminales referuntur."

1. A törvényszéki orvosi vizsgálat elrendelése

Az operátum elé helyezett előszó elmondja, hogy mi a dokumentum elkészítésének célja – elsősorban az, hogy a törvényszéki bírák segítségére legyen úgy a testi sebesülések, mint az elkövetők lelkiállapotának helyes értékelésében:

„Cum multi in hoc codice occurrant delictorum et criminum casus, qui per fora politica et magistratus judiciarios, tunc primum rite dijudicari, et ad mentem legum tractari possunt, ubi medico-legalis investigatio, forma et modo altius praescriptis instituta, et medico-forensis opinio, a medicis concernentibus, juxta scientiae, solidae et verae experientiae principia enunciata fuerit, ita – ut judices ubique de actu laedentis qualitate et quantitate, ejusque effectu, ac pro re nata etiam de animi delinquentium statu, rite ac plene informentur."

A magát iránymutatásként *(instructio)* definiáló jogforrásban rögzítik az élő embereken, valamint a holttesteken elvégezhető törvényszéki orvosi vizsgálatok elrendelésére és lefolytatására vonatkozó elméleti és gyakorlati szabályokat. Az iránymutatás meghatározza a törvényhatóságok, a hatósági és orvosi személyek feladatát, kijelöli a törvényszéki orvosi jelentések (látleletek, boncolási és vizsgálati jegyzőkönyvek) formáját és részeit, végül leszögezi azokat az alapelveket, amelyeket az orvosoknak a törvényszéki orvosi vélemény meghozatala során szem előtt kell tartaniuk avégett, hogy a bírák számára nyilvánvalóvá válhasson:

– a bekövetkezett sérülések mineműsége és mértéke *(qualitas et quantitas)*

– a sebesülést eredményező cselekmény hatása,

– az elszenvedett sérelemnek a test és az egészség épségére gyakorolt hatása, valamint,

– a sérülés és a bekövetkezett halál közötti okozati összefüggés teljes vagy viszonylagos jellege.

A tételes rendelkezések során legelőször is megállapítják a törvényszéki orvosi vizsgálat elrendelésének általános szabályait. A bűncselekményekkel összefüggésben szükségessé váló vizsgálat tárgyát *(objectum)* az alábbi körülmények képezik:

– élő emberek, amennyiben sérültek, csonkultak, mérgezettek – ha a testi vagy lelki egészségüket illetően kétség merül fel, vagy kérdésessé válik nőkön végrehajtott erőszak, terhesség vagy egy lezajlott szülés;

– emberi holttestek, meghaltak, megöltek vagy erőszakos halállal elhunytak bármilyen elszenvedett sérülés esetén;

– továbbá minden olyan dolog és körülmény, amely az emberen végrehajtott erőszakkal kapcsolatos: bűnjelek *(corpora delicti)*, a sértést okozó eszközök, mérgek és az ezzel kapcsolatban, a mérgezett testében talált vagy abból nyert, avagy azon kívül talált gyanús anyagok.

Hasonlóan tételesen és még részletesebben sorolja fel az iránymutatás azokat az eseteket *(casus)*, amelyek a törvényszéki orvosi vizsgálatot élő emberi testen *(in vivo corpore)* szükségessé teszik:

– verések, sebesítések, csonkítások és mindennemű testi sértés – függetlenül attól, hogy az elkövető másnak vagy saját magának okozta-e ezeket;

– megkísérelt vagy befejezett mérgezések vagy ezek gyanúja;

– a bűnelkövető testi egészségének és erőnlétének kétségessége a büntetés-végrehajtásnál;

– a bűnelkövető, a sértett vagy a tanú elmeállapotának kétségessége;

– erőszaktétel alkalmával;

– terhesség *(status graviditatis)* gyanúja az elkövetőnél, valamely testi büntetés végrehajtása alkalmával, avagy ugyanez a sértettnél vagy az egyéb más módon folyásban szenvedő nő tekintetében;

– szülés bekövetkezésének gyanúja esetén;

– terhességmegszakítás és csecsemőgyilkosság *(abortus et infanticidium)* végrehajtásakor.

Végül hasonlóan kimerítő, taxatív felsorolásban olvashatók ama esetek is, amidőn az emberi holttestek *(cadaverum humanorum)* törvényszéki orvosi vizsgálata vagy boncolása elkerülhetetlenül szükséges:

– amennyiben a halál valamilyen erőszakos fizikai sérülés elszenvedése, tompa tárggyal való ütközés nyomán, szúrással vagy vágással, puska- vagy egyéb lövéstől okozva, összeütközés, ütés, rázkódás, magas helyről való leesés után, hosszabb-rövidebb idő elteltével következik be (ha tehát a halál véletlen bekövetkezte kizárható);

– a mérgezés nyilvánvaló eseteiben, valamint ha a halál étel, ital elfogyasztása vagy gyógyszer bevétele után, súlyosabb kísérő tünetek mellett következik be;

– ha a halál külső vagy belső gyógykezelés, kenőcsök, fürdők, borogatás, lemosás, porral való behintés etc. gyakorlatlan emberek általi alkalmazása nyomán következik be;

– fulladás, megfojtás, akasztás, gyilkosság, sanyargatás eseteiben;

– ha egy erőszakkal bezárt ember az éhségtől, szomjúságtól, hidegtől vagy melegtől, avagy az elhasznált levegőtől hal meg;

– ha gyanújelek *(indicia)* mutatják, hogy erőszakos úton végrehajtott magzatelhajtás vagy csecsemőgyilkosság történt;

– az önkezűség *(authochiria)* minden esetében;

– végezetül minden olyan esetben, ha az illetékes hatóság azt szükségesnek tartja.

Mivel a törvényszéki orvosi vizsgálat a fentebb említett esetekben sohasem mellőzhető, a hatósági tisztviselőknek, orvosoknak, sebészeknek, halottkémeknek, helyi bíráknak és minden más köztisztviselőnek, csakúgy mint a magánszemélyeknek kötelessége, hogy minden ilyen tudomásukra jutott esetet haladéktalanul jelentsenek az illetékes hatóságnak. A törvényhatóságok kötelessége, hogy amint tudomásukra jut az ügy, rendeljék el a törvényszéki orvosi vizsgálatot, küldjék ki a hatósági és orvosi személyeket, és hozzák meg a szükséges intézkedéseket.

A törvényszéki orvosi vizsgálatra egészségügyi és hatósági személyeket kell kiküldeni. A közhivatalban lévő orvosok és sebészek feladatai közé tartozik tehát az illetékességi területükön elforduló minden ilyen jellegű vizsgálat és boncolás elvégzése. Ha e személyek közül egyikük vagy másikuk valamely törvényes oknál fogva akadályoztatva van, vagy a késedelem veszélyt rejt, olyan – diplomával rendelkező – magánorvossal vagy sebészszel is elvégeztethető a vizsgálat, aki erre alkalmas, és a konkrét esetre nézve esküt vettek ki tőle. Orvos hiányában két sebészt kell kiküldeni; ha ilyenek nem lennének elérhetők (ami egyébként a vármegyék és szabad kerületek távol eső helyein megtörténhet), egyetlen sebészt is ki lehet küldeni a feladat elvégzésére, ha rendelkezik a szükséges tudással. Mérgezési esetekben gyógyszerészre is szükség van, aki a méreggyanús anyagokat vegyészetileg megvizsgálja; ha pedig terhességről, lezajlott szülésről vagy nemi erőszakról van szó, bábára vagy szülészre: ezek esetében ugyanazok

a szabályok irányadók, mint a magánorvosoknál és sebészeknél. Fontos, hogy a törvényes vallomástételhez a vizsgálatnak minden efféle esetében két hivatalos személy jelen legyen.

Gondoltak a kodifikátorok – mai kifejezéssel élve – orvosi műhibákra is. Mivel megtörténhet, hogy az orvos vagy sebész által kezelt (sérült) személy meghal, és ilyen esetben kétséges lehet, hogy a bekövetkezett halálnak mennyiben oka a sérülés, mennyiben a nem szakszerű ellátás, a beteget kezelő orvos vagy sebész – sürgős szükségtől eltekintve – a holttest törvényes boncolásához nem küldhető ki. A holttest vizsgálatánál az ilyen orvosok és sebészek mindazonáltal jelen lehetnek, és kötelesek a halál bekövetkezéséhez vezető folyamatot gondosan és hitelesen a boncolási jegyzőkönyv számára lediktálni vagy írásban átnyújtani. Az az orvosi vélemény azonban, amelyet a sértett mellé kirendelt egyetlen orvos adott, büntetőügyekben nem rendelkezhet bizonyító erővel, ezért tehát minden esetben egy másik orvos szakvéleményét is be kell szerezni.

Az összes törvényszéki orvosi vizsgálatot tehát (elsősorban azért, hogy a velük kapcsolatos jelentések az illetékes bírói fórumokon jogerővel rendelkezzenek) a törvényes tanúvallomással szemben támasztott feltételek betartásával és az illetékes hatóság közreműködése mellett kell elvégezni. Az eljárást elrendelő határozatban rögzíteni kell az elvégzendő vizsgálat tárgyát, helyét és idejét, a kiküldött orvosi és hatósági személyek nevét és illetőségét. Ha viszont *periculum in mora* esete áll fenn, vagy más körülmények nem teszik lehetővé, hogy az illetékes hatóság által kiállítandó iménti iratot bevárják, úgy a legközelebbi hivatalos személynek egymagának kell, akár megbízás nélkül is, a törvényszéki orvosi vizsgálatot elrendelnie.

Azt pedig, hogy az egyes esetekben a vizsgálat megkezdéséig a sérülttel vagy a holttesttel kapcsolatban mi a teendő, a konkrét körülmények határozzák meg. Mindenesetre azonban ügyelni kell arra, hogy:

– a sérült szükséges és megfelelő orvosi, sebészi ellátásáról időben gondoskodjanak. A sérült szabadon bízhatja gondozását arra az orvosra vagy sebészre, akire akarja; köteles azonban az életveszély fennállta alatt ezt a törvényhatósági orvosnak vagy sebésznek megengedni, aki alaposan jegyezze meg a sérülés mibenlétét, a nyilvánvaló javulásig vagy a halál bekövetkeztéig mutatkozó minden tünetet, a gyógyítás módját és a használt gyógyszereket, a sérültnél alkalmazott diétát, valamint a jelentősebb külső

körülményeket, hogy hivatalos jelentést tehessen. Ezt a jelentést azután a sérült személy rendes orvosa vagy sebésze – hacsak nem volt más véleményen – szintén írja alá. Amennyiben azonban eltérő a véleménye, a halál bekövetkezésének pontos leírását az illetékes hatósággal közölnie kell.

– Ügyelni kell továbbá arra is, hogy a sérüléssel vagy a gyilkossággal kapcsolatos dolgokat vagy segédeszközöket hiánytalanul megőrizzék, azokat meg ne változtassák, míg a hatósági és a törvényszéki orvosi vizsgálatot le nem folytatták.

– Végül a törvényes boncoláskor a holttesttel kapcsolatban úgy kell intézkedni, hogy az azon a helyen és abban az állapotban maradjon, ahogyan megtalálták, és nem szabad rajta semmi változtatást tenni. Ha pedig a holttestet máshová kell szállítani, annak igen óvatosan, mindenféle erőteljes rázkódás és sérelem nélkül kell megtörténnie.

Jól látható, hogy a tervezet megfogalmazói nemcsak az orvoslás, hanem annak jogilag releváns vetületeivel is tökéletesen tisztában voltak. Emellett az egész elaborátumon végighúzódnak azok a megjegyzések, amelyek mindenkor hangsúlyozzák a helyi adottságokból, az orvosokkal, sebészekkel való nagyon különböző ellátottságból fakadó eltérő eljárási lehetőségek megengedettségét. Tehát nem merev, bürokratikus előírásokat vetettek papírra, hanem egy ideális követelményrendszert, amelyet optimálisan kell alkalmazni.

2. Vizsgálatok élő embereken

Az élő embereken elvégezhető, törvényszéki célú orvosi vizsgálatoknak a legszigorúbb feltételeknek kellett megfelelniük. A bármilyen módon megsérült ember vizsgálatának célja általában az okozott sérülés nagyságának és mibenlétének, továbbá ezek hatásának megállapítása. Így vizsgálni kellett a sérülés fajtáját, tekintettel a sérülést okozó eszközre, a sértés által érintett testrészekre, a sérülés kiterjedésére, következtetve egyben a sebesülést okozó cselekmény erejére és irányára.

A sérülés külső állapotának és nagyságának meghatározása után a sebesülést okozó cselekmény hatását kell vizsgálni, hogy kiderüljön:

– csupán könnyebb sérülésről van-e szó, vagy legalábbis olyanról, ami a megzavart vagy időlegesen akadályozott funkció teljes helyreállását nem zárja ki, és ez körülbelül mennyi idő elteltével remélhető;

– vajon a sérülés nem súlyosabb-e, amely önmagában vagy kikerülhetetlen következményei miatt részben vagy teljesen megakadályozza a sérült testrészek használatát, továbbá csonkulást vagy valamilyen maradandó betegséget von-e maga után, ami alig vagy netán egyáltalán nem gyógyítható, esetleg más maradandó károsodást eredményez;

– olyan veszélyes sérülésről van-e szó, amely önmagában vagy más körülmények mellett életveszélyt okozhat? Arról azonban, hogy egy sérülés halálos-e, és milyen fokon, a halál beállta előtt vizsgálódni vagy pláne dönteni nem lehet, hiszen élő testben a belső részek nem vizsgálhatók, így az orvosi szakvélemény is mindig kétséges.

A törvényszéki orvosnak – a sérülések hatását megvizsgálandó – a sérülés fajtáján kívül mérlegelnie kell az alkalmazott erőszak során igénybe vett eszköz fajtáját és az erőt, a sérült részek élettani fontosságát, a sérülést követő tüneteket, a sértett embernek az erőszak idején elfoglalt helyzetét és körülményeit, korát, nemét, testfelépítését a fiziológia és a patológia alapelvei szerint. Mindezeket megfontolva kell véleményt nyilvánítania azután a fej, az arc, a nyak, a mellkas, a hát, a has, a bőr vagy a végtagok zúzódásairól vagy sebeiről, égésekről vagy fagyásokról, csonttörésekről vagy a tagok kimarjulásáról etc.

a) Mérgezés

A méreggel (leggyakrabban emberölés szándékával) elkövetett cselekmények *par excellence* igényelték a precíz törvényszéki vizsgálatot. A méregkeverés és az ilyen szerekkel végrehajtott gyilkosságok az ókortól kezdve a középkoron át „kedvelt" elkövetési formák voltak, hiszen az egykorú orvosi ismeretek nagyon kezdetleges állása mellett gyakran alig volt bizonyítható a bűncselekmény. Jól tudjuk, hogy fejedelmi udvarokban sem volt ritka az efféle bűnelkövetés – annál kevésbé, hiszen az alkalmasint drága és bizonyos szakértelmet igénylő körülmények itt álltak leginkább

rendelkezésre. Az indítékok tétje pedig itt volt a legnagyobb[8]... Mérgezés gyanúja esetén a törvényszéki orvosnak különös figyelemmel kell lennie arra, hogy:

– a méreggyanús anyagot (vagy ténylegesen a mérget) beteg embernek kínálták-e, vagy az illető maga vette be;

– milyen úton, hogyan juttatták be az ilyen ember szervezetébe a mérget;

– milyen (állati, növényi vagy ásványi eredetű) mérget és milyen formában alkalmaztak;

– milyen halálos tünetek észlelhetők a betegen, és ezek a méreg hatására teljesen vagy részlegesen ismétlődnek-e;

– végül a méreg hatása múlékony, könnyű vagy súlyosabb, maradandó egészségkárosodást okoz, avagy olyan, amely az ember életét veszélyezteti.

Amennyiben mód nyílik boncolásra, különösen az alábbiakra kell tekintettel lenni:

– A száj- és toroküregben, a nyelőcsőben, a gyomorban és a belső szervekben vagy a holttestben másutt vannak-e olyan nyomok, amelyeket valamilyen méreg okozhatott (találtak-e ott méreggyanús anyagokat)? Ezek a megelőző mérgezés jelei pedig olyanok-e, amelyek halált idézhettek elő, és vajon azt lehet-e egyedül a méreg hatásának tulajdonítani? Más sérülések, a szervezet bajai, a test beteges elváltozásai, amelyek a méreg hatásától különböznek, nem lehettek-e inkább valamilyen mértékben a bekövetkezett halál okai?

– Ismertté vált-e a méreg fajtája és mennyisége, bármilyen úton jutott is a szervezetbe?

– Végül pedig bármilyen mérgezett anyagot találtak-e az elhunyt körül, vagy nyernek-e a még életben lévő emberből vagy magából a holttestből, továbbá a kivett gyomrot és a gyanús belső tartalmakat gondosan meg kell vizsgálni.

[8] Bizonyos adatok szerint az Árpád-házból II. Gézát és III. Bélát is megmérgezték. Corvin János kicsiny gyermekeit pedig II. Ulászló király felesége Török Imrével mérgeztette meg. Cf. Földes, 17.

b) A testi állapot vizsgálata

A bűnelkövető testi egészségének és erőnlétének törvényszéki orvosi vizsgálatára akkor van szükség, ha kétségessé válik, hogy a rá kiszabott testi büntetést (botozás vagy vesszőzés), súlyosabb börtönt (nehezebb bilincset), böjtöt, nehéz közmunkát etc. egészségének nagyobb veszélye, pláne életveszély nélkül el tudja-e viselni. A törvényszéki orvos ilyen esetben vizsgálja meg az elítélt testi felépítését és korát, figyelje meg, nem áll-e fenn nála valamilyen súlyos vagy krónikus betegség, sérv, ájulás vagy bármilyen más testi baj, vagy netán a betegség vagy állítólagos testi hiba csupán képzelt vagy színlelt.

Az orvosnak e vonatkozásban azért kell különös körültekintéssel eljárnia, mert szakvéleményének következményeként maga a kiszabásra kerülő szankció súlyának megállapítása a tét. Nagymértékben ettől függött, hogy elrendelhettek-e például testi büntetést, ami nemcsak fizikai megpróbáltatás volt, hanem – a reformkor évtizedeiben a közfelfogás szerint már – nagymértékben megalázó büntetésnek is számított.

c) A tágan értelmezett magzati élettel kapcsolatos teendők

Gyakran merült fel nőkkel kapcsolatban az a gyanú, hogy eltitkolják terhességüket.[9] Az orvosnak, bábának vagy szülésznek ilyen esetekben annál óvatosabban kell eljárnia, minél kevésbé bizonyosak a valódi terhesség tünetei, kivált az első hónapokban. Ha már lezajlott, eltitkolt vagy állítólagos szülésről, erőszakosan végrehajtott magzatelhajtásról vagy nemi

[9] A téma nem túl terjedelmes újabb, hazai jogtörténeti irodalmából kiemelhető Bató Szilvia: A magzatelhajtás Békés vármegye törvényszéke előtt (1790–1847). *Acta Jur. et Pol.*, Szeged, 2004. Tom. LXVI. Fasc. 1.; valamint „Próbált nőszemélyek". Magzatelhajtással vádolt nők a reformkori Békés vármegyében. In *Jogtörténeti Szemle*, 2007-es különszám, 114–119. Az egykorú németországi kriminológiai viszonyok alapos összefoglalását adja Wilhelm Wächtershäuser: *Das Verbrechen des Kindesmordes im Zeitalter der Aufklärung, Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung der dogmatischen, prozessualen und rechtssoziologischen Aspekte.* (Quellen und Forschungen zur Strafrechtsgeschichte 3.) Berlin, 1973, Erich Schmidt Verlag.

erőszakról van szó, az orvos, bába vagy szülész által lefolytatott törvényszéki orvosi vizsgálatnak a szokásosnak megfelelően kell lezajlania. Mivel azonban efféle esetekben orvosi szempontból biztosabb jelek kizárólag az első időkben észlelhetők, a szokottnál szigorúbb vizsgálat más gyanújelekkel való összevetés útján is eszközölhető. Magától értetődik, hogy ilyenkor a vizsgálatot kizárólag orvosi személyek végezhetik, és rendes esküvel a kérdés nem dönthető el *(sine testimonio legali)*.

Ha csecsemőgyilkosság esetén mód nyílik boncolásra, főképp az alábbi körülmények megállapítására kell törekedni:

– Milyen korú a megtalált csecsemőtest? Érett, mint az újszülöttek szoktak lenni, vagy idősebb; avagy kevésbé érett ugyan a csecsemő, mégis életképesnek mondható; végül vetélés vagy normális szülés során jött-e a világra?

– Holtan vagy élve jött-e világra a magzat, és az anyatesten kívül menynyi ideig élt?

– Természetes úton halt-e meg, vagy erőszakos módon?

– Végül, hogy erőszakot alkalmazva meggyilkolták, megfojtották, felkötötték, vagy pedig hanyagság miatt, túlzott melegtől, hidegtől, elégtelen táplálék következtében vagy gondatlanságból halt-e meg?

d) A lelkiállapot vizsgálata

A legnehezebb kérdés a lelkiállapot vizsgálata olyan elkövetőknél, akiknél valami okból kételkedni lehet abban, hogy a bűncselekmény elkövetésének idején birtokában voltak-e szabad akaratuknak és belátási képességüknek. Az ember szabad akarata *(libera voluntas)* ugyanis hosszabb-rövidebb időre – vagy akár egész életre szólóan is – korlátozást szenvedhet, és az együgyűségnek *(fatuitas)*, mélabúnak *(melancholia)*, mániának *(mania)* vagy őrültségnek *(furor)* sok fokozata van, miként sokfélék azok a testi és lelki tényezők is, amelyek az elmét vagy a lelket olyan súlyosan megzavarják, hogy annak működése kriminogén eredményekben ölt testet.

Attól az orvostól tehát, aki az elkövető korábbi vagy aktuális elmeállapotát vizsgálja, még inkább megkívántatik az efféle esetekről szóló információ és az ilyen esetekben való jártasság; szükséges továbbá, hogy e megbízatása teljesítésekor különösen óvatos és körültekintő legyen, mivel

az ilyen embereknél gyakran fordulnak elő világos időszakok *(intervalla lucida)* és a lelkiállapot is gyakran változik, továbbá mivel a betegségeknek egy fajtájában sem lehetséges a rosszindulatú feltételezésnek és színlelésnek oly sok lehetősége, mint a lelki betegségek eseteiben.

3. A holttestek vizsgálatáról és boncolásáról

A holttest törvényszéki orvosi vizsgálata az erőszakos halálesetek alkalmával akkor is elvégzendő, ha bűntény gyanúja fel sem merült. Valamennyi ilyen vizsgálatkor mellőzhetetlen:

– a halálesetet megvilágító összes körülmény és kísérőjelenség tüzetes vizsgálata és feljegyzése,
– a holttest külső megszemlélése,
– a testüregek és sérült részek feltárása, valamint
– az összes nemes szerv tüzetes vizsgálata, végül
– jegyzőkönyv vagy úgynevezett látlelet *(visus repertus)* felvétele.

A hatóság által a vizsgálatra kiküldött személyeknek folyamatosan jelen kell lenniük: az orvosok és a hatósági kiküldöttek, akik tehát legközelebb állnak a halálesethez, ekképpen együtt végzik a vizsgálatot. Az eset olyan specialitásai ugyanis, amelyek talán a megelőző hatósági vizsgálaton alapultak, a jelen vizsgálat segítségére lehet.

a) A boncolás elsődleges szempontjai

Arra nézve, hogy a halottszemle és a boncolás során milyen megfontolás szerint kell eljárni, és hogy az ilyen vizsgálat egyes eseteiben mire kell ügyelni, a már említett szabályzat rendelkezésein[10] túl a következőket kell szem előtt tartani:

– A test külső átvizsgálása során különös figyelmet kell fordítani azokra a testrészekre, ahol gyakrabban fordulnak elő halálos sebesülések: a fejre, szemre, orra, szájra, nyakra, nyakszirtre, mellkasra, hasra, gerincre, nemi szervekre.

[10] A fentebb írt helytartótanácsi rendeletről van szó.

– A holttest boncolását csak akkor szabad elkezdeni, ha a test összes külső részét, a halott feje búbjától a talpáig már alaposan átvizsgálták, az elváltozásokat feltárták, és hitelesen följegyezték.

– Ha a test megszemlélése, a beállt halál és annak tünetei vagy más körülmények nyilvánvalóvá teszik, hogy a testnek mely részében kell különösen a halál okát keresni, akkor először ezt kell felvágni; egyébként a rendes sorrendet kell követni (tehát először a fejet, azután a mellkast, a hasat, majd a medencét).

– Mivel a halál oka különös esetekben összetett, és különböző testrészekben rejtőzhet, feltétlenül szükséges, hogy a törvényes boncolás során minden egyes üreget (fej, mellkas, has, medence) akkor is felvágjanak, ha úgy gondolják, hogy a halálhoz elegendő okot egyik vagy másik testrészből már kiderítették. Ha a halál okára nem derül fény, más – rejtettebb – szerveket kell alaposabb vizsgálat tárgyává tenni.

– Tilos a holttestnek bármilyen boncolása, amíg a halál – nagyon súlyos, első pillantásra felismerhető sebesülések folytán, kivált pedig a test nyilvánvaló bomlása által – bizonyossá nem válik. Fontos teendő, ha a halál bekövetkezte kétséges, hogy megkíséreljék az ember újraélesztését, alkalmasint megfelelő gyógyszerek alkalmazásával.

– A várandós nők testét lehetőség szerint rögtön a halál beálltát követően fel kell boncolni, hogy az esetleg még életben lévő magzatot császármetszéssel *(sectio caesarea)* – amelyet olyan gonddal hajtsanak végre, mint élő asszonyoknál – megmenthessék.

– Ha már beállt a hullamerevség harmadik foka *(tertius gradus putretudinis)*, a holttest boncolása az ártás minden veszélye nélkül engedélyezhető.

Mivel a törvényszéki boncolás célja az, hogy a jogi megítélés számára tényeket rögzítsen, minden esetben figyelni kell a következőkre is:

– Mindent fel kell jegyezni, ami a halálesetet bármi módon megvilágíthatja. Nagy a boncolók felelőssége, ha nehéz feladatuk végrehajtásakor felületesek, vagy az előírt szabályokat nem tartják be.

– Nagyon kell ügyelni arra, nehogy a boncolás alkalmával a sérült részek nem kívánt változást szenvedjenek.

– A holttestben talált bármilyen betegséget vagy erőszakkal okozott sérülést a boncolási jegyzőkönyvbe világosan és érthetően vezessék be, és ha a boncolók a test különleges elváltozásaira vagy súlyosabb sérüléseire

bukkannának, amelyek a halál speciális okaként jöhetnek számba, azokat világosan rögzítsék.

– Végül, a legnagyobb figyelmet azokra a szervekre kell fordítani, amelyek betegesen elváltoztak vagy sérültek: akár megelőző betegségből vagy más tényező folytán, akár a holttest külső megvizsgálásából következően.

b) A legfontosabb kriminális szempontok

Mivel a törvényszéki boncolás legfőbb célja és értelme abban áll, hogy minden esetben alaposan megvizsgálják, a holttesten milyen testi elváltozások és sérülések találhatók, és ezek közül melyek írhatók külső erőszak vagy más efféle okok számlájára, és a holttesten a halálnak milyen okai mutatkoznak, a boncolást végzőknek a következőkre kell különösen ügyelniük:

– Milyen fajta sérülések találhatók a testen, ezeket miféle eszközökkel és hogyan okozták, s mekkora volt a sérülést okozó hatás ereje?

– A testnek mely részei és szervei sérültek, és milyen mértékben?

– Nyilvánvaló-e a sérülések állapotából és egyéb körülményekből, hogy azt maga az elhunyt *(denatus)* vagy másik ember okozta, netán a véletlen következménye?

– Meg kell állapítani, hogy az észlelt sérüléseket élő vagy holttesten követték-e el?

– A testen talált beteg elváltozásokat: égések nyomait, daganatokat, keményedéseket, keléseket, üszkösödéseket, vér- vagy egyéb nedvfolyásokat *(inflammationis vestigia, tumores, indurationes, suppurationes, gangraena, sanguis aut aliorum liquidorum effusiones)* mennyiben lehet a megállapított sértésnek tulajdonítani?

– Végül megállapítandó, hogy találhatók-e a holttesten olyan beteges elváltozások, amelyek semmiféle kapcsolatban nem állnak a külső erőszakkal, mégis a halál egyedüli vagy vagy részbeni okát jelentik, mert a sérülést okozó cselekménynek a szokottnál nagyobb jelentőséget tulajdonítottak?

A mérgezésgyanús és a csecsemőgyilkossággal összefüggésbe hozható esetekben az eljárás szempontjai fentebb olvashatók. Minden más törvényszéki boncolás esetén a boncolást végzők a törvényszéki orvosi alap-

elvek és a jelen iránymutatás szerint járjanak el. A boncolást végző orvos kötelessége természetesen a tudomány szakmai normáit betartani, így a holttestben talált, feljegyzésre érdemes körülményeket hangosan bejelenteni, a jelenlévőknek elmondani, valamint a boncolási jegyzőkönyvet rendesen vezetni. Ha az orvos a holttest boncolását egyedül végzi, a jegyzőkönyv vezetését a jelenlévők közül valaki másra is rábízhatja.

A törvényszéki orvosi vizsgálatra kiküldött hatósági személyek ügyeljenek arra, hogy az ilyen eljárások megfelelő komolysággal, az előírt módon, nagyon egyértelműen történjenek, és egyikük minden említésre méltó történést feljegyezzen.

A vizsgálat végeztével a hatósági és orvosi személy által vezetett jegyzőkönyvet a kiküldöttek előtt fel kell olvasni, akik arra észrevételeket tehetnek: tudásuk szerint helyesbítsék, indokolják, egészítsék ki. A hatósági kiküldött által vezetett jegyzőkönyvet minden jelenlévő írja alá, és nyújtsák be az illetékes törvényhatóságnak; azt pedig, amelyet az orvos vagy a sebész írt, a törvényszéki orvos vegye magához, hogy a törvényszéki orvosi jelentést megfogalmazza.

4. A törvényszéki orvosi jelentésről

Az orvosoknak és sebészeknek minden esetben kötelességük olyan törvényszéki orvosi jelentést fogalmazni, amely minden tekintetben teljes, tartalmas és szilárd anatómiai, fiziológiai és patológiai tényeken nyugszik. Ez okból elegendő időt kell kapniuk, hogy az adott esetet kellő megfontolással mérlegelhessék, és megalapozott szakvéleményt alkothassanak, amelyért komoly felelősséggel tartoznak. A jelentések célját tekintve, nevezetesen, hogy azokat büntetőjogi eljárásokban használják fel (éspedig nem orvosok!), a törvényszéki orvosok és sebészek fogalmazzanak világosan és egyértelműen, ne legyenek fölöslegesen bőbeszédűek, ne bocsátkozzanak elméleti fejtegetésekbe, s főként ne lépjék át a nekik megszabott határokat. Továbbá lehetőség szerint mellőzzék a szakkifejezéseket, ezeket inkább közérthető szavakkal helyettesítsék; ha azonban ez az érthetőség rovására menne, a szakkifejezéseket tegyék zárójelbe.

Minden törvényes, és az előírt formába öntött törvényszéki orvosi jelentés négy részre tagolódik.

a) Az első rész a bevezetés, amelyben az olvasható, hogy a törvényszéki orvosi vizsgálatot kinek az utasítására hajtották végre, és ezt az utasítást mikor bocsátották ki. Ezután következik az elrendelt vizsgálat tárgya, oka, helye és ideje, végül a törvényszéki vallomástétel végett kiküldött hatósági személyek neve és beosztása.

b) A második a történeti rész, amely a látottakat és tapasztaltakat rögzíti. Itt kell kifejteni és leírni mindazt, amit a sérült emberen vagy a holttesten a vizsgálat során láttak és találtak, abban a sorrendben, ahogyan szemrevételre kerültek, és amiként a vizsgálati vagy boncolási jegyzőkönyvbe feljegyezték.

c) A harmadik rész a törvényszéki orvosi szakvéleményt tartalmazza, amelyről később bővebben lesz szó.

d) Végül a jelentés negyedik része egy összegzés, amelyben megerősítést nyer, hogy a megfelelően végrehajtott vizsgálat nyomán mindent hitelesen rögzítettek, és a törvényszéki orvosi szakvéleményt érett megfontolás alapján, az orvostudomány vonatkozó alapelveire figyelemmel hozták meg. Végül dátummal kell ellátni a dokumentumot, valamint az orvosi személyek neveivel és a szokásos pecsétekkel.

a) Az orvosi jelentéstől várható megállapítások

Ha az emberi testen alkalmazott erőszak hatását – amennyiben kérdésessé válik, hogy az mennyiben volt oka a bekövetkezett halálnak – a büntetőeljárásban a bíróság nem tudja megállapítani, csak tudományos ismeretekkel rendelkező orvos, a hatóság joggal kér törvényszéki orvosi szakvéleményt. Az ilyen szakvélemény nem más, mint a látottak és tapasztaltak alapján, az orvostudomány alapelvei szerint, a halál okával kapcsolatosan elkészített következtetés, amelyből kitűnik, hogy a kérdéses halálesetben egyik vagy másik oknak mi tulajdonítható. A törvényszéki eljárásban részt vevő orvos feladata és kötelessége, hogy minden egyes olyan halálesetnél, ahol erőszak alkalmazásának gyanúja merül fel, teljes és hiteles információt adjon arról, hogy:

– A kérdéses esetben a halál természetes okból következett-e be, vagyis olyan módon, amelynek elégséges oka magában a szervezetben van, tehát

semmi rendkívüli, külső erőszak nem történt, s hogy hirtelen vagy fokozatosan állott-e be?

– Avagy általánosságban megállapítható-e, hogy a halotton valamiféle sérülés vagy erőszak alkalmazása látható, amely a halál bekövetkeztét meggyorsíthatta, okozhatta?

– Végül, biztosan megállapítható-e, hogy a holttesten megfigyelt erőszakot még az élő vagy a már halott testen alkalmazták-e, és eléggé nyilvánvaló-e, hogy a sérülést az elhunyt vagy másvalaki ártó keze okozta, avagy netán véletlenül történt?

Egy testen talált bárminő sérülés vagy erőszak nyomai láttán mindenekelőtt meghatározandó, hogy az halálos-e. Halálos sérülésre találva a törvényszéki orvosnak el kell döntenie, hogy az milyen fokban halálos? Ennek helyes megítéléséhez a következőket kell szem előtt tartani:

– Biztosan halálos sérülésnek *(absolute letalis laesio)* csak az nevezhető, amely az ember normális testfelépítését szem előtt tartva önmagában vagy következményeiben olyan módon okoz szükségszerűen halált, hogy annak beállta után az élet nem folytatódhat; vagy amelynek olyan halálos következményei vannak, amelyek sem természetes úton, sem tudományos eszközökkel nem védhetők ki vagy kerülhetők el.

– Esetleges halálos sérülésnek *(per accidens letalis laesio)* az tekinthető, amely valamilyen feltétel megléte vagy bekövetkezte esetén, ám a sértő cselekménnyel összefüggésben nem állva vezet a halál beálltához. Azok a feltételek, amelyek az egyébként nem halálos sérülést mégis azzá tehetik, és amelyek a természetük szerint enyhébb sértő cselekményeknek mégis gyilkos erőt kölcsönöznek, az alábbiak:

– Szervi gyengeségek, amelyek a bekövetkezett sérülést megelőzően már megvoltak az emberben, amelyek csontok törésére és ficamára, az erek és más nemes szervek megpattanására, szétszakadására, vér vagy genny kifakadására nyújtanak lehetőséget, kisebbfajta sérülés nyomán is.

– Az emberben a sérülés elszenvedése előtt meglévő betegség.

– Az olyan beteges alkat, amely a természetnek és a tudománynak a sérülés meggyógyítására irányuló fáradozásait megakadályozza: ilyen például a kiszáradt, skorbutos, mirigyes, angolkóros, ízületi gyulladásban, vérbajban *(corpus exhaustum, scorbutus, scrophula, rachitis, athritis, syphilis)* stb. szenvedő test.

– A sérült gondozása során fellépő valamilyen szövődmény *(evolutus)*, amely az elszenvedett sérüléssel semmilyen kapcsolatban nem áll, és önmagában halált okoz.

– A sérült ember részben vagy teljesen elhanyagolt, illetve nem megfelelő ápolása.

– A sérült ember engedetlensége, gondatlansága, gonoszsága, az ápolók tévedései, az ilyen betegnél a gondozás alatt fellépő súlyosabb lelki megrázkódtatások és más olyan tényezők, amelyek a gyógyulás folyamatát súlyosan zavarják.

– Olyan sebészi beavatkozás elmaradása, amellyel a sérültet meg lehetne gyógyítani. Ebben az esetben azonban a törvényszéki orvos világosan fejtse ki, hogy az elmaradt operáció életveszéllyel járt volna-e, és milyen bizonyossággal lehet azt állítani, hogy a sérült adott esetben ilyen operációval megmenthető lett volna.

Mivel gyakran előfordul, hogy a sértett különböző emberektől szenved bántalmazást, felmerül a kérdés: vajon az egyes sérülések önmagukban, és az összes együttesen milyen mértékben járult hozzá a halálhoz? A törvényszéki orvosnak ilyenkor minden egyes sérülést az *instructio* általános alapelvei (33–34. §§) szerint kell megítélnie, melynek során különösen az alábbiakra szükséges tekintettel lenni:

– az elkövetés során használt eszközre;

– arra, hogy a sérülések közül egyik vagy másik önmagában elégséges halálok volt-e;

– több sérülés abszolút vagy véletlen módon volt-e halálos;

– a több sérülés, amelyek másként aligha lettek volna halálosak, miként okoztak halált;

– a testen hol található több halálos sérülés (amennyiben több abszolút halálos sérülés található, lehetőség szerint meg kell állapítani, hogy melyik keletkezett elsőként, és hogy egyiket vagy másikat már élettelen emberen, avagy még később: holttesten ejtették-e).

b) A törvényszéki orvosi jelentés

A jelentést készítő törvényszéki orvos szakvéleménye elkészítésekor mindenképpen írja le a halál bekövetkeztének menetét – ehhez kellő mértékben vegye figyelembe az elhunyt testalkatát, lezajlott betegségeit, életmódját, különös szokásait. Az eset leírását, amelyet a hatósági vizsgálat tárt fel, a törvényszéki orvos a törvényhatóságtól kaphatja meg. Munkáját segíti a boncolási jegyzőkönyv vagy látlelet, amelyet a boncolás lefolytatásakor vettek fel – ez jelenti egyébként a legfontosabb segédeszközt, olyannyira, hogy a törvényszéki orvos aligha tud megalapozott és teljes szakvéleményt alkotni pontos boncolási jegyzőkönyv híján.

Mivel a törvényszéki orvosi szakvéleménynek a legtöbb bűnügy esetén igen nagy jelentősége van, a jelentés elkészítésekor különös gondot kell az alábbiakra fordítani:

– Mielőtt az orvos ilyen esetekben szakvéleményét nyilvánosságra hozza, minden egyes körülményt alaposan fontoljon meg és mérlegeljen, nehogy ingatag alapokon álló következtetések által téves végeredményre jusson, még ha gyakran igen nehéz is a halál valóságos okát meghatározni.

– Az orvos mindazt, amit bizonyosnak és megdönthetetlennek tart, tisztének rangja szerint – tekintet nélkül bárkire – köteles nyilvánosságra hozni, a kétséges körülményeket pedig mint ilyeneket adja elő, mindig szem előtt tartva, hogy a bűn megbüntetését és egy ember életét vagy halálát illetően igen sok múlik jelentésén.

– Mivel a bíró világos és számára átlátható véleményt vár a törvényszéki orvostól, ez mindig körültekintően fejezze ki nézeteit a sérülésekről általában, és különösen a halállal való kapcsolatáról.

– Ha a bíróság meghatározott kérdéseket tesz fel, az orvos köteles azokat tudásának megfelelően megválaszolni. Amennyiben valamit a számára előterjesztett pontokon túl a nagyobb bizonyosság kedvéért és az eset jobb megvilágítása érdekében hozzá tud tenni, azzal válaszát egészítse ki.

Amennyiben a törvényszéki orvosi szakvélemény meghozatala az orvostudományban és segédtudományaiban való magasabb ismereteket igényel, amelyeket sem a sebésztől, sem a jelen lévő orvosoktól nem lehet megkívánni, az illetékes hatóságok az ilyen szakvéleményeket, különösen bűnügyekben, mindig a törvényhatóság tisztiorvosától *(physicus jurisdictionis)* kérjék.

Az *instructio* azzal a rendelkezéssel zárul, hogy amennyiben a bírósági fórumokon komolyabb kétségek merülnének fel a törvényszéki orvosi jelentések kapcsán, vagy ha ugyanabban az esetben több orvos eltérő véleményt fogalmaz meg, akkor az ilyen jelentéseket az ügy aktáival egyetemben, valamint a pontokba szedett kérdésekkel együtt – amelyekre főként értelmezést kérnek és választ várnak – felülvizsgálat és véleménykérés céljából, a szokott formában küldjék meg a királyi magyar tudományegyetem orvosi karának.

A részletesen bemutatott törvényszéki orvosi rendtartás, úgy gondolom, önmagáért beszél. Szakmai precizitását, gondosan megfogalmazott jogi szempontrendszerét tekintve minden korabeli igényt kielégített – volna. Tételes és hatályos jogi norma ugyan nem lett belőle, de a tervezet elkészítőjének személye okkal valószínűsíti, hogy az egykorú praxis az itt megfogalmazott szabályok talaján működött, emígy a magyar igazságügyi orvosi szakma már a 19. század derekán is magas színvonalon szolgálta országunkban a fenyítő törvénykezést.

Csehi Zoltán

A NÉMET NEMZETKÖZI MAGÁNJOG ÉS AZ ALAPJOGI OCTROI

A kezdetektől a „spanyol ügy"-ig

I. Bevezetés

Az Alaptörvény *(Grundgesetz)* megalkotása után a német alkotmányjogi gondolkodás és kritika viszonylag hamar górcső alá vette a nemzetközi magánjog szabályait is. Az Alaptörvény hatálybalépését követően megjelentek azok az első felvetések, amelyek a német nemzetközi magánjog szabályainak alapjogi kritikáját jelentették. A jelen tanulmányunkban az ötvenes évek végétől az ún. „spanyol ügy"-ig, a német nemzetközi magánjogot érintő legfontosabb alkotmánybírósági döntésig mutatjuk be a változásokat a német bírói gyakorlat és professzori vélemények tükrében. Az áttekintés különösen ezért érdemel kiemelt figyelmet, mert ez az időszak a német jogi gondolkodás megújhodásának és megtisztulásának, útkeresésének időszaka egyben. A terhes nemzetiszocialista örökségtől való megtisztulás iránti igyekezetében fogant, a jogi szabályozás eltérő paradigmáinak olyan összeütközéseit mutatja – nevezetesen az alapjogok érvényesülésének közvetlen és feltétlen érvényesítésének igényének a véghezvitelét –, amelyek a magánjogi gondolkodás átalakításához, a jogban eddig ismeretlen módon feltétlen érvényesülést kívánó, önálló jogi tartalommal nem bíró értékekhez való igazodási kényszerhez vezetett.

A nemzetközi magánjog zárt szabályozási struktúrán felépült autonóm normarendszerének családjogi szabályai alig két évtized alatt roppantak össze az alkotmányos elvek szorításában, kezdetben tehetetlenül szem-

lélve egy olyan gondolkodási rendszert, amely újabb és újabb kihívások elé állította. Ennek következtében a nemzetközi magánjog 20. század első felének jogi alapjai és zártsága kérdésessé váltak.

Az érintett közel ötven évet három nagyobb szakaszra osztjuk. Az első szakasz a német szövetségi Alkotmánybíróság ún. „spanyol-ügy"-ben hozott határozatáig tart, a második a hetvenes és nyolcvanas évek kérdéseit érinti, és lényegében az 1986-os nemzetközi magánjogi reformig tart, a harmadik szakasz pedig a reformot követő, napjainkig tartó időszakban határozandó meg. Jelen tanulmány ennek a szellemi kihívásnak az első fázisát kívánja bemutatni.

II. Az első korszak

A Német Szövetségi Köztársaság alkotmánya – Grundgesetz – 1949. május 23-i elfogadásának valamennyi jogi következményeit nem lehetett előre látni, így a jelen dolgozat témájában feldolgozott alapjogi forradalom nemzetközi magánjogra gyakorolt hatásait sem.

1. Előzmények – alapjogok hatása a magánjogi viszonyokban

A dolgozatunk főtémájának előszelét az az új elmélet keltette viharrá,[1] amely szerint az alkotmányban foglalt alapjogok nemcsak a közjogban érvényesítendők, hanem a magánjogi viszonyokban is. Az alkotmányjogászok többségi véleménye szerint az Alaptörvény 9. cikk 3. bekezdése 2. mondatának szabályából az következik, hogy az alapjogokat a magánszemélyeknek is tiszteletben kell tartaniuk.[2] A felhívott alkotmányos rendelkezés a következőket mondja: „Das Recht zur Wahrung und Förderung der Arbeits- und Wirtschaftsbedingungen Vereinigungen zu bilden, ist

[1] Karl-Dieter Damm: *Die Entwicklung der Grundrechte des Grundgesetzes auf das nach deutschem Internationalen Privatrecht anwendbare ausländische Sach- und Kollisionsrecht*. Pfaffenweiler, 1993, 25 skk.

[2] Hans D. Jarass – Bodo Pieroth: *Grundgesetz für Bundesrepublik Deutschland*. München, 1995, 254–255.

für jedermann und für alle Berufe gewährleistet. Abreden, die dieses Recht einschränken oder zu behindern zu suchen, sind nichtig, hierauf gerichteten Maßnahmen sind rechtswidrig." Az egyesülési és szakszervezet-alapítás szabadságát megfogalmazó alkotmányos tétel idézett rendelkezéséből nőtt ki az alapjogoknak a magánjogi viszonyokban való alkalmazásáról szóló tétel, az ún. „Drittwirkung", vagy másként az alapjogok közvetlen alkalmazhatóságának tétele. Ennek legnagyobb propagálója és zászlóvivője a híres kölni magánjogász, Hans Carl Nipperdey[3] volt. Nipperdey, aki fénykorában kölni professzúrája mellett a szövetségi Munkaügyi Bíróság elnökeként is tevékenykedett, és számtalan tudományos munkájában, kommentárjaiban tudományként idézte az általa eldöntött eseteket, nemcsak elméletben hirdette ezeket a tanokat, hanem aktív bírósági elnökként a gyakorlatba is átültette.[4] Személyesen mi motiválhatta a második világháború után az amerikaiak által erősen „megvizsgált" és egy időre „kirekesztett" professzort,[5] talán csak a lelkiismerete mondhatná meg. Nipperdey magabiztosan állította azt a tételt, hogy egyes alapjogok – mint alkotmányos tételek –, közvetlen normatív hatással alkalmazandók a magánjogban, magánjogi rendelkezéseket hatályon kívül helyezhetnek, módosíthatnak, kiegészíthetnek és újakat alkothatnak.[6] Ezek az alkotmányos tételek nem pusztán az értelmezést segítik, nem korlátozódik erejük az iránymutatásra, hanem valós normatív tartalommal bírnak. Az ilyen erővel bíró norma megsértése a jogügylet érvénytelenségét jelenti – Nipperdey szerint.

Egy politikai agitáció miatt, ráadásul a német kommunista párt érdekében történő fellépéssel összefüggésben, rendkívüli felmondással elbocsátott szakszervezeti vezető *(Betriebsratmitglied)* munkaügyi perében a szövetségi Munkaügyi Bíróság az Alaptörvény 3. cikke 3. bekezdésének[7]

[3] Hermann Stump: Hans Carl Nipperdey. In *Juristen im Portrait. Verlag und Autoren in vier Jahrzehnten – Festschrift zum 225jährigen Jubiläum des Verlages C.H. Beck.* 1988, 608–616. „Wer vielseitig ist, darf freilich nicht penibel sein. So scheute sich der Meister nicht, reichlich mit Hilfskräften zu arbeiten." Gerhard Kegel: *Humor und Rumor.* München, 1997, 130.

[4] Walter Leisner: *Grundrechte und Privatrecht.* München–Berlin (Beck), 1960, 351.

[5] Kegel, 1997, i. m. 131.

[6] C. H. Nipperdey: *Grundrechte und Privatrecht.* Krefeld (Köln), 1961, 15.

[7] 3. cikk 3. bek.: „Niemand darf wegen seines Geschlechtes, seiner Abstammung, seiner Rasse, seiner Sprache, seiner Heimat und Herkunft, seines Glaubens, seiner religiösen

és 5. cikkeinek[8] a megsértését is vizsgálta. Míg az 5. cikk a véleményszabadság védelmét mondja ki, a 3. cikk a politikai nézetek alapján tiltja a diszkriminációt. A bíróság ítéletének indoklásában külön kitért annak elemzésére, hogy ezen alkotmányos elveknek a magánjogi jogviszonyokban történő érvényesítése lehetséges-e. Az ítélet meghozatalának időpontjában az alapjogok magánjogi viszonyokban történő érvényesítése csak olyan kivételes esetekben kapott elismerést, ha a jogalkotó szándéka a szóban forgó jogviszonyban történő alkalmazását illetően megállapítható volt. Ezzel szemben a munkaügyi bíróság véleménye a következő volt:

„Der Senat kann sich der dargelegten Auffassung jedenfalls für Art. 5 GG und bis zu einem gewissen Grad auch für Art. 3. Abs. 3. nicht anschließen. Zwar nicht alle, aber doch eine Reihe bedeutsamer Grundrechte der Verfassung sollen nicht nur Freiheitsrechte gegenüber der Staatsgewalt garantieren, sie sind vielmehr Ordnungsgrundsätze für das soziale Leben, *die* einem aus dem Grundrecht naher entwickelten Umfang unmittelbare Bedeutung auch für den Rechtsverkehr der Bürger untereinander haben. So dürfen sich privatrechtliche Abmachungen, Rechtsgeschäfte und Handlungen nicht in Widerspruch setzen zu dem, was man das Ordnungsgefüge, den ordre public einer konkreten Staats- und Rechtsordnung nennen kann. [...] Solche Grundrechte berühren also nicht nur das Verhältnis des einzelnen Bürgers zum Staat, sondern auch das der Bürger dieses Staates als Rechtsgenossen untereinander. Auch das normative Bekenntnis des GG zum sozialen Rechtsstaat Art. 20, 28 GG), das für die Auslegung des GG und anderer Gesetze von grundlegender Bedeutung ist spricht für die unmittelbare privatrechtliche Wirkung der Grundrechtsbestimmungen, die für den Verkehr der Rechtsgenossen untereinander in einer freiheitlichen und sozialen Gemeinschaft unentbehrlich sind."[9]

Az előző hosszas idézetet azért tartottuk fontosnak beemelni munkánk szövegébe, mert ez a gondolati fonál indította el azt a jogi lavinát, folya-

---

oder politischen Anschauungen benachteiligt oder bevorzugt werden."

[8] 5. cikk 1. bek: „Jeder hat das Recht, seine Meinung in Wort, Schrift und Bild frei zu äußern und zu verbreitern und sich aus allgemein zugänglichen Quellen ungehindert zu unterrichten. Die Pressefreiheit und die Freiheit der Berichterstattung durch Rundfunk und Film werden gewährleistet. Eine Zensur findet nicht statt."

[9] BAG, Urteil vom 3.12.1954 – 1 AZR 150/54 (München), NJW 1995, 607.

matot, amely az alapjogok közvetlen érvényesülésének feltétlen elismerésére vezetett. Jóllehet a bíróság a konkrét ügyben az alkotmányos jogok sérelmét nem találta megalapozottnak, ítéletével szabad utat engedett ezen jogok sérelemére alapított revízió előterjesztésére. Az 1954-es ítélet után a szövetségi Munkaügyi Bíróság gyakorlata tovább erősítette az alapjogok védelmét. Ezek egyik területe az ún. „Tarifvertrag", a munkaadók és a szakszervezetek közötti ágazati munkajogi keretmegállapodások voltak. A bíróság indoklása kicsit egyszerűnek tűnik, hiszen arra hivatkozott, hogy ha a törvényalkotó járt volna el, akkor az alapjogokat figyelembe vette volna a szabályozás során, tehát a szociális partnerek sem hagyhatják ezt figyelmen kívül.[10]

A tényállás szerinti munkaszerződés bontó feltételként mondta ki azt, ha a munkavállaló megházasodik, akkor a házasságkötés ténye a munkaviszony megszüntetésével jár. A munkáltató ezen szerződéses rendelkezés végrehajtására irányuló eljárásával szemben a munkavállaló a kikötés érvénytelensége iránt indított pert, amelyet meg is nyert. A szövetségi Munkaügyi Bíróság szerint is a cölibátusklauzula a BGB 138. §-ába ütközően a jó erkölcsbe ütközik, és érvénytelen. De ezt a BGB hivatkozást nem tartotta elegendőnek az eljáró tanács, hanem a cölibátuskikötés alapjogokba való ütközését is külön kiemelte, nevezetesen a 6. cikk 1. bekezdésének és az 1. és 2. cikk rendelkezéseinek megsértését. Az indoklásban felhívja a bíróság korábbi, fent idézett ítéletét, amelynek indokolását részben megismétli az alapjogoknak a munkaügyi jogviszonyban történő érvényesítésére vonatkozóan, és egyúttal felhívta a Német Szövetségi Köztársaság 1957. november 17-i határozatát is, amely hasonló álláspontot képviselt az alapjogok érvényesítésével kapcsolatban. Felidézi továbbá az ítélet a Német Szövetségi Bíróság álláspontját is, egy 1957. április 2-i ítéletből:

„Mit Recht ist es (das Berufungsgericht) davon ausgegangen, daß die Bestimmungen in Art. 1 und 2 GG, in denen die Unantastbarkeit der Menschenwürde ausgesprochen und das Recht eines jeden auf die freie Entfaltung seiner Persönlichkeit anerkannt ist, soweit er nicht die Rechte anderer verletzt und nicht gegen die verfassungsmäßige Ordnung oder das Sittengesetz verstößt, ein Grundrecht gewährleistet, das sich nicht nur gegen den Staat und seine Organe richtet, sondern auch im Privatrechts-

[10] Ezeket az ítéleteket elemzi Leisner: i. m. (4. lj.) 337.

verkehr gegenüber jedermann gilt (BGHZ 13, 334 [338] = NJW 54, 1404; Wernicke in Bonner Komm. Art. 1 Bem. II 1 c; Nipperdey in Neumann – Nipperdey – Scheuner, Die Grundrechte. Bd. II S. 18 ff.; Hamann, Das GG, Art. 1 Bem. B; BGB RGRK. 10. Aufl., Vorbem. II vor § 1; Heimerich in BB 56, 249 [251]; a.A. Mangoldt-Klein, Das Bonner GG. 2. Aufl., S. 65 ff., 147). Denn nicht anders kann es verstanden werden, daß es in Art. 1 Abs. 1 Satz 2 als Verpflichtung aller staatlichen Gewalt *erklärt* worden ist, die Würde des Menschen zu achten und zu schützen, und daß in Art. 1 Abs. 3 die in den nachfolgenden Bestimmungen niedergelegten Grundrechte, darunter in erster Linie das Recht auf die freie Entfaltung der Persönlichkeit, zu unmittelbar geltendem, Gesetzgebung, vollziehende Gewalt und Rspr. bindendem Recht erhoben worden sind."[11]

Az olvasó számára is feltűnő az ítéletnek az a terjengős stílusa, amely az Alaptörvény 6. cikkében védett házasság elemzésével és védelmével foglalkozik, majd ezt követően az 1. cikk emberi méltóságot védő elvét említi,[12] jóllehet a jogi indokolásban mindezekre a BGB 138. §-án túlmenően talán nem is volt szükség. A jogi megoldást illetően a cölibátusklau-

[11] NJW 1957, 1146.

[12] „Soll die Würde des Menschen die Grundlage unserer Rechtsordnung sein, so muß Art. 1 Abs. 1 GG nicht nur für den Staat Richtschnur seines Handelns sein, sondern muß von jedem Bürger geachtet und darf von ihm nicht verletzt werden. Rechtsgeschäfte verstoßen dann gegen Art. 1 Abs. 1 GG, wenn sie zu einer Handlung oder einer Unterlassung verpflichten sollen, die im Interesse der Würde des Menschen völlig frei sein muß (vgl. Nipperdey, aaO S. 36). Die Würde des Menschen erfordert es, daß er selbst darüber entscheiden kann, wie er sein Leben gestaltet, insbes. also, ob er heiratet. Es verstoßen deshalb nicht nur Verträge, die eine direkte Beschränkung der Eheschließung begründen sollen, sondern auch solche, die nur einen indirekten Zwang in dem bereits dargelegten Sinne enthalten, gegen Art. 1 Abs. 1 GG. Es darf nicht in einem Vertrag die Eheschließung dadurch erschwert werden, daß sich an sie kraft der vertraglichen Abrede Rechtsfolgen knüpfen, die nach allgemeiner Anschauung als nachteilig für den die Ehe Schließenden angesehen werden. Im gleichen Zusammenhang ist auch Art. 2 Abs. 1 GG zu nennen. Er gewährleistet jedem das Recht auf die freie Entfaltung seiner Persönlichkeit, soweit er nicht die Rechte anderer verletzt und nicht gegen die verfassungsmäßige Ordnung oder das Gesetz verstößt. Auch diese Grundnorm ist durch eine derartige Klausel verletzt (Molitor, aaO S. 355; Hildegard Krüger, ZBR 55, 291; Hunn, AuR 53, 262). Gerade das Recht zur Eheschließung ist ein wesentlicher Bestandteil des Rechts zur freien Entfaltung der Persönlichkeit. Zutreffend sagt Molitor, aaO, daß kaum ein weiter gehender Eingriff in die Freiheit der Persönlichkeit denkbar ist, als wenn ein Mensch zur Ehe gezwungen oder wenn der Abschluß der Ehe verboten oder erschwert würde."

zula BGB 134. §-a ütköző voltát az Alaptörvény 6. cikk 1. bekezdésének és az 1. és 2. cikkekbe való ütközésével indokolta a munkaügyekben eljáró legmagasabb bírói fórum.

A Nipperdey által a munkaügyekben begyújtott szikra aztán megkapta végső megfogalmazását a Német szövetségi Alkotmánybíróság 1955-ös, majd 1958-as[13] ítéleteiben. Ezekben a döntésekben a bíróság kimondta, jóllehet az alapjogok elsődlegesen a polgárt védik az államtól, de a polgári jogban – mint egy értékrendszert kifejező normarendszer – is érvényesülniük kell.

„Ebenso richtig ist aber, daß das GG, das keine wertneutrale Ordnung sein will (BVerfGE 2, 1 [12] = NJW 52, 1407; BVerfGE 5, 85 [134 ff., 197 ff.] = NJW 56, 1393; BVerfGE 6, 32 [40 f.] = NJW 57, 297), in seinem Grundrechtsabschnitt auch eine objektive Wertordnung aufgerichtet hat und daß gerade hierin eine prinzipielle Verstärkung der Geltungskraft der Grundrechte zum Ausdruck kommt (Klein-v. Mangoldt, Das Bonner GG, Vorbem. B III 4 vor Art. 1 S. 93). Dieses Wertsystem, das seinen Mittelpunkt in der innerhalb der sozialen Gemeinschaft sich frei entfaltenden menschlichen Persönlichkeit und ihrer Würde findet, muß als verfassungsrechtliche Grundentscheidung für alle Bereiche des Rechts gelten; Gesetzgebung, Verwaltung und Rspr. empfangen von ihm Richtlinien, und Impulse. So beeinflußt es selbstverständlich auch das bürgerliche Recht; keine bürgerlich-rechtliche Vorschrift darf in Widerspruch zu ihm stehen, jede muß in seinem Geiste ausgelegt werden.

Der Rechtsgehalt der Grundrechte als objektiver Normen entfaltet sich im Privatrecht durch das Medium der dieses Rechtsgebiet unmittelbar beherrschenden Vorschriften. Wie neues Recht im Einklang mit dem grundrechtlichen Wertsystem stehen muß, so wird bestehendes älteres Recht inhaltlich auf dieses Wertsystem ausgerichtet; von ihm her fließt ihm ein spezifisch verfassungsrechtlicher Gehalt zu, der fortan seine Auslegung bestimmt. Ein Streit zwischen Privaten über Rechte und Pflichten aus solchen grundrechtlich beeinflußten Verhaltensnormen des bürgerlichen Rechts bleibt materiell und prozessual ein bürgerlicher Rechtsstreit. Ausgelegt und angewendet wird bürgerliches Recht, wenn auch seine Auslegung dem öffentlichen Recht, der Verfassung, zu folgen hat.

[13] BVerfG, 1958. jan. 15. – 1 BvR 400/57 – NJW 1958, 257 skk.

Der Einfluß grundrechtlicher Wertmaßstäbe wird sich vor allem bei denjenigen Vorschriften des Privatrechts geltend machen, die zwingendes Recht enthalten und so einen Teil des ordre public – im weiten Sinne – bilden, d.h. der Prinzipien, die aus Gründen des gemeinen Wohls auch für die Gestaltung der Rechtsbeziehungen zwischen den einzelnen verbindlich sein sollen und deshalb der Herrschaft des Privatwillens entzogen sind. Diese Bestimmungen haben nach ihrem Zweck eine nahe Verwandtschaft mit dem öffentlichen Recht, dem sie sich ergänzend anfügen. Das muß sie in besonderem Maße dem Einfluß des Verfassungsrechts aussetzen. Der Rspr. bieten sich zur Realisierung dieses Einflusses vor allem die „Generalklauseln", die, wie § 826 BGB, zur Beurteilung menschlichen Verhaltens auf außer-zivilrechtliche, ja zunächst überhaupt außerrechtliche Maßstäbe, wie die „guten Sitten", verweisen. Denn bei der Entscheidung darüber, was diese sozialen Gebote jeweils im Einzelfall fordern, muß in erster Linie von der Gesamtheit der Wertvorstellungen ausgegangen werden, die das Volk in einem bestimmten Zeitpunkt seiner geistig-kulturellen Entwicklung erreicht und in seiner Verfassung fixiert hat. Deshalb sind mit Recht die Generalklauseln als die „Einbruchstellen" der Grundrechte in das bürgerliche Recht bezeichnet worden (Dürig in Neumann – Nipperdey – Scheuner, Die Grundrechte. Bd. II S. 525)."[14]

A „régi jog", azaz az alkotmány megalkotását megelőző jog és az „új jog", az annak hatálybalépését követően alkotandó jog egyaránt az alkotmány mértéke szerint mérettetik, és a „régi jog" megszűrése és felülvizsgálata alkotmányos kötelezettség is.

Ebben a körben idéznünk kell még a később tárgyalandó anyag szempontjából a szövetségi Alkotmánybíróság másik ítéletének egyik címszavát is:

„e) Art. 6 Abs. 1 GG ist nicht nur ein „klassisches Grundrecht" zum Schütze der spezifischen Privatsphäre von Ehe und Familie sowie Institutsgarantie, sondern darüber hinaus zugleich eine Grundsatznorm, das heißt eine verbindliche Wertentscheidung für den gesamten Bereich des Ehe und Familie betreffenden privaten und öffentlichen Rechts. Er ist mindestens insoweit den Gesetzgeber aktuell bindendes Verfassungsrecht,

[14] BVerfG, Urteil vom 15. 1. 1958 – 1 BvR 400/57, NJW 1958, 257.

als er eine Beeinträchtigung von Ehe und Familie durch störende Eingriffe des Staates selbst verbietet. Die Schlechterstellung der Ehegatten durch die Zusammenveranlagung zur Einkommensteuer – § 26 EStG i.d.F. v. 17. 1. 1952 – EStG 1951 – (BGBl. I 33) – stellt einen solchen störenden Eingriff dar."[15]

A fentiek alapján kristályosodott ki az alapjogok közvetlen hatásának – vagy *'Drittwirkung von Grundrechten'* – tana, amely napjainkra tankönyvek alaptételévé formálódott.[16] A tétel szerint a magánjogi szabályok értelmezése és alkalmazása során az alapjogok által érintett megállapításokat figyelembe kell venni. A magánautonómia szabadsága, amely az egyénnek megadja azt a jogot, hogy jogviszonyait szabadon alakítsa, csak az alapjogi korlátok között értelmezhető.[17]

2. Nemzetközi magánjog és az Alaptörvény

Lényegében a fent ismertetett vita kezdetén, az ötvenes évek elején, Hans Dölle, a kor egyik legnevesebb német jogásza jog-összehasonlító írásában arra vállalkozott, hogy az Alaptörvény *(Grundgesetz)* 3. cikke 2. mondatának azon szabályát, amely szerint „Männer und Frauen sind gleichberechtigt" a családjog és a német nemzetközi magánjog akkor hatályos szabályaival ütköztesse.[18] Dölle hangsúlyozta, hogy míg a keletnémet alkotmány 144. cikke külön kimondja, hogy az alkotmányban alkotott szabályok érvényes rendelkezésként azonnal alkalmazandók, és minden alkotmánnyal ellentétes norma felfüggesztésre kerül, addig a Német Szövetségi Köztársaság alkotmánya 1953. március 31-ig szabott időt a törvényalkotónak arra (117. cikk, 1. bek.), hogy az alkotmánnyal ellentétes szabályokat az új alkotmány rendelkezéseihez módosítsa. Dölle azt vizsgálta, hogy

[15] BVerfG, Beschluß vom 17. 1. 1957 – 1 BvL 4/54, NJW 1957, 417.

[16] Michael Sachs (Hrsg.): *Grundgesetz. Kommentar*. 3. Aufl. München, 2003, 43.

[17] Lásd Peter Badura: *Staatsrecht. Systematische Erläuterung des Grunggesetzes für die Bundesrepublik Deutschland*. München, 1986, 80; v. ö. továbbá Cl.-W. Canaris: *Grundrechte und Privatrecht*. 184 AcP (1984) 201 skk.; L. Raiser: *Grundgesetz und Privatrechtsordnung*. 46 DJT (1966), 1967, II B.

[18] Hans Dölle: *Die Gleichberechtigung von Mann und Frau im Familienrecht. Festgabe für Erich Kaufmann*. Stuttgart–Köln, 1950, 19–46.

mely szabályok módosítására van szükség, hogy a német jogszabályok az alkotmány előírásainak megfeleljenek. Tanulmányába jogösszehasonlító elemként sajátos módon a szovjet jogot, a keleti zóna – NDK – szabályozását és a francia jogot emelte be. A mi témánk szempontjából Dölle elemzésének a nemzetközi magánjogi szabályozást áttekintő része érdekes. Dölle abból indult ki, hogy az alkotmány rendelkezései sokszor nem normatív tartalmúak, hanem csak a törvényalkotó részére fogalmaznak meg elérendő célkitűzéseket: „mehr Ausdruck einer allgemeine Gesinnung als rechtlicher Normativität."[19] Lényegében a férfi és nő egyenjogúságára vonatkozó tételt is ekként fogta fel és így értelmezi. Dölle másik fontos tétele akként szól, hogy a nemzetközi magánjog szabályozási rendszere azt határozza meg, hogy az adott tényállásra melyik állam joga legyen az alkalmazandó. Hogy ezt milyen szempontok határozzák meg, általánosságban nem adható meg, viszont azt hangsúlyozza ezzel kapcsolatban Dölle, hogy nem a kollíziós szabály feladata a tényállásra vonatkoztatható egyenlőségi követelmény alapvető tételének az érvényre juttatása, mivel az alkalmazandó jog meghatározása körében ez nem tud érvényre jutni. A kollíziós szabályok esetében a tényállásra a leginkább alkalmas, a „Natur der Sache" jellegénél fogva szóba jöhető jogrendszer kiválasztása történik. Dölle hangsúlyozza, hogy az alkalmazandó jog, adott esetben a külföldi jog meghatározása szempontjából a német jogalkotónak a férfi és nő egyenjogúságának megvalósítása körében arra kell törekednie, hogy ne formálisan alkalmazza ezt az alkotmányos tételt, és férfi személyes joga mellé ne azért helyezze a nő személyes jogát is, mert a férfi személyes joga a nő személyes jogának alkalmazását nem előzhetné meg. Lényegében ezzel Dölle nem fogadja el azt, hogy a kollíziós normák körében a férfi személyes jogának szabálya sértené az Alaptörvény megnevezett rendelkezését. Dölle ezen elméleti – alapvetően helyesen induló, majd kisiklott – gondolatait tanulmányának érdemi részében a német nemzetközi magánjog akkori szabályaival vetette össze, és arra következtetésre jutott, hogy a német nemzetközi magánjog akkori szabályozás status quo megváltoztatására lényegében nincs szükség. Jóllehet az elemzett rendelkezésekben legtöbbször a férfi személyes jogának alkalmazását mondták ki a szabályok, de a nő védelme német állampolgársága esetén szintén ki-

[19] Dölle: i. m. 20.

fejezésre jutott (EGBGB 14 II, 17 III, 18). Így a házasságkötésre (EBGB 13. cikk),[20] a házassági vagyonjogra (EBGB 15. cikk),[21] a válásra (EBGB 17. cikk)[22] vonatkozó kollíziós szabályok megtartását javasolja. A gyermekkel való kapcsolattartás esetében fogalmazza meg azt a javaslatát, hogy a gyermek személyes jogának kapcsolószabálya – a finn szabályozás átvétele – helyesebb lenne.[23] Az EBGB 20. cikkében szabályozott házasságon kívüli gyermek körében szintén ez a döllei javaslat[24] – mellesleg az apa személyes joga itt szóba sem jött –, míg az EBGB 22. cikkében a házasságon kívüli gyermek legitimálásra kimondott szabályozást fenntarthatónak tartja,[25] hasonlóan az örökbefogadás szabályaihoz.[26]

Lényegében Döllével hasonló nézeteket fejtett ki Konrad Hübner arra való hivatkozással, hogy a kollíziós szabályokban a férfi és a nő megkülönböztetése „so wenig bedeutungsvoll, daß eine Änderung dieser Bestimmungen unangebracht ist",[27] azaz nincs változtatásokra szükség.

Dölle tanulmánya vélhetően olaj volt az Alaptörvény által keltett eddigi 'kis lángocskára', hiszen nem kellett sokáig várni, amikor az első kritikus hangok megszólaltak, és a nemzetközi magánjog férfi-női kapcsolószabályainak alkotmányossága kérdésessé, majd tudományos össztűz céljává vált.

3. Makarov, Neuhaus és Kegel

Először Beitzke fogalmazta meg aggályait Dölle nézeteivel kapcsolatban, majd Alexander Makarov 1952. április 4-én a német nemzetközi jogászok hamburgi találkozóján tartott előadásában adta elő gondolatait a nemzetközi magánjog és az alkotmányban megfogalmazott feladatokra vonatkozóan. Makarov egészen egyértelműen fogalmaz, szerinte az anyagi jogi

[20] Dölle: i. m. 41.
[21] Dölle: i. m. 42.
[22] Dölle: i. m. 42.
[23] Dölle: i. m. 44.
[24] Dölle: i. m. 44.
[25] Dölle: i. m. 45.
[26] Dölle: i. m. 46.
[27] Konrad Hübner: *Gleiche Rechte für Mann und Frau*. Beihefte zur 14 DRZ (1950) 93.

szabályok és a nemzetközi magánjogi szabályozás között összhangnak kell lennie – amiként az akkor szabályozásban ez tükröződött –, és az Alaptörvényben meghatározott célokat a nemzetközi magánjogi, sőt a nemzetközi eljárásjogi szabályozásban is érvényre kell juttatni.[28] Makarov abból indult ki, hogy a nemzetközi magánjogban az egyenlőség nem abszolút, hanem relatív, az egyenlőség és egyenjogúság valamennyi tényállásnál feltétel.[29] A nemzetközi magánjogban Makarov felfogása szerint minden egyes szabály egy rendszerfogalom *(Systembegriff)* vagy kapcsolótárgy *(Anknüpfungsgegenstand)* és egy kapcsolófogalom *(Anknüpfungsbegriff)* vagy kapcsolópont *(Anknüpfungspunkt)* összefüggése. A rendszerfogalom vagy kapcsolótárgy körében a házasságkötés, a házassági vagyonjog és személyes jog, a válás, a házasságból származó gyermek, a gyermek-szülő kapcsolat, a gyermek elismerése, a gondnokság és a gyámság esetében a törvény nem tesz különbséget féri és nő között – hangsúlyozza Makarov.[30] Ezzel szemben a kapcsolópontok esetében a német jog már különbségeket tesz férfi és nő között, amely változtatásra szorul Makarov szerint.[31] Részletes elemzés után azt a javaslatát fogalmazza meg, hogy házastársak esetében – a lengyel törvény megoldásához hasonlóan – a legutolsó közös személyi jog legyen az alkalmazandó jog.[32] Makarov ezt követően az akkor hatályban lévő német jog szabályait sorra véve mindegyikkel kapcsolatban megfogalmazza javaslatait, és lényegében azon kapcsolószabályoknál, amelyeknél csak férfi vagy ahol csak nő szerepel, változtatást javasol, és a 'házastárs' kapcsolófogalmát javasolja beiktatni. A gyermekhez kapcsolódó tényállások esetében a nő mellett a férfi személyes jogát is javasolja beiktatni a szabályba, illetve a gyermeket illetően elfogadja Dölle javaslatát, amelynél a kapcsolószabályt a gyermek személyes joga jelentené. Ennek részletes ismertetésétől e helyütt eltekintünk.[33]

Makarov felteszi a kérdést, hogy a külföldi jog alkalmazása esetén, ha az alkalmazandó jog nem ismeri a férfi és nő egyenjogúságának tételét,

[28] Alexander Makarov: Die Gleichberechtigung der Frau und das internationale Privatrecht. In 17 RabelZ (1952). 384 (382–396).

[29] Makarov: i. m. 384.

[30] Makarov: i. m. 384.

[31] Makarov: i. m. 385.

[32] Makarov: i. m. 387.

[33] Makarov: i. m. 389–393.

akkor annak a jognak az alkalmazása mellőzhető-e?[34] Ütközhet-e a külföldi kollíziós jog a német Alaptörvénybe? – vetítik előre Makarov kérdései az azt követő évtizedek egyik legizgalmasabb problémáit, anélkül hogy ezekre válaszolna. Ezt követően Makarov a nemzetközi eljárásjog férfi és nő egyenjogúságát érintő rendelkezéseit veszi sorra, amelyek esetében szintén a két nem egyenlő szerepeltetését javasolja[35] megvalósítani az Alaptörvény érvényre juttatása érdekében.

A vitához hozzászóló Sevold Braga[36] is arra hivatkozott, hogy az EGBGB rendszere és gondolati felépítése a BGB rendszerére épül, azon alapszik, lényegében követi a BGB szabályait. Mit kell értenünk cselekvőképesség vagy a jogügyletek formája alatt, azt a BGB-ből tudhatjuk meg. Braga megmagyarázza: mivel az anyagi jogban a férj kapott hangsúlyos szerepet, ezért érhető, hogy a nemzetközi magánjog szabályai is a férjhez kötődő kapcsolószabályokat alkottak és tartalmaztak. Javaslata szerint a férj állampolgárságának kapcsolószabálya helyett – Dölle érveit érdemben cáfolva – új kapcsolószabályok megalkotására van szükség, amelyek között az állampolgárság helyett a tartózkodási hely is, a házastársak közös tartózkodási helye is elfogadható megoldást nyújt.

Maria Hagemeyer tanulmányát már az alkotmányban a jogrendszer alkotmányosítására megszabott határidő letelte után jelentette meg, vizsgálva, hogy miként kell eljárnia a bíróságoknak, mivel a jogalkotó nem tett eleget az Alaptörvény rendelkezésének a férfi és nő egyenjogúságát illető kötelezettségének. Hagemeyer értelmezése szerint az Alaptörvény 117. cikkének rendelkezése alapján az 1953. március 31-ét követő időszakban – amennyiben a jogalkotó a férfi és nő egyenjogúságára vonatkozó kötelezettségének nem tesz eleget –, továbbá már nem alkalmazhatók, és az alkotmány előírása szerint a bírónak az így keletkező jogi hiátusokat ki kell tölteni. A nemzetközi magánjog szabályait illetően röviden csak annyit fogalmaz meg, hogy ezeknek a szabályoknak az alapja az anyagi jogi szabályozás, és elsősorban az vizsgálandó, hogy az anyagi szabályok módosítása miként érintheti a korábbi nemzetközi magánjogi szabályozást. Ezen sza-

[34] Makarov: i. m. 393.

[35] Makarov: i. m. 395–396.

[36] Sevold Braga: Die Gleichberechtigung von Mann und Frau und das deutsche internationale Privatrecht. In *MDR*. 1952, 266–268.

bályok többsége a férj személyes jogából indul ki, szerinte ez önmagában nem indokolja a szabályok módosítását, ráadásul a férj személyes jogának alkalmazása a feleségre nézve akár kedvezőbb is lehet.

Neuhaus szerint is a nő egyenjogúságának szabálya megköveteli a BGB-n kívüli normák revízióját is, ekként a nemzetközi magánjog és a nemzetközi eljárásjog, valamint az állampolgárság szabályainak korrekcióját egyaránt.[37] Példája szerint, ha egy német nő egy külföldi férfival köt házasságot, akkor először is elveszti német állampolgárságát, a válására már a férje személyes joga lesz alkalmazandó, ráadásul a vagyoni viszonyaikra is a férj joga az irányadó jog. Ilyen esetekben egyáltalán nem beszélhetünk egyenjogúságról Neuhaus szerint ezért a problémát az állampolgársági joggal együtt kell vizsgálni és módosítani. Ezt követően csak Makarov nézeteinek a szélesebb körben való megismerésének szükségességére utal.

Neumayer az *Archiv für die civilistische Praxis* hasábjain tette közzé gondolatait a férj és nő egyenjogúságából fakadó, valamint a gyermekjogot érintő nemzetközi magánjogi szabályok változtatásait illetően.[38] Neumeyer szerint is a férfi-nő egyenjogúságának alkotmányos követelménye a családon belüli egyenlőség megvalósítását szolgálja, és a nemzetközi magánjog kapcsoló szabályainak kiválasztása, meghatározása körében nincs lehetőség az anyagi egyenlőség biztosítására.[39] Neumeyer egyrészt hangsúlyozza a családi jog valláshoz, tradíciókhoz való erős kötődését, másrészt utal az ebben a körben tervezett jogegységesítő tervekre. Szerinte fontos, hogy Európán belül egy harmonizált normarendszer tudjon kialakulni a férfi-nő viszonyokra vonatkozóan. Neumeyer érveléséhez egy rendkívül széles jog-összehasonlító tényanyagot dolgoz fel, amelyből lényegében az olvasható ki, hogy a gyermek-szülő viszonyban szinte valamennyi államban az apa személyes joga határozza meg az alkalmazandó jogot, nem pedig a gyermek személyes joga. A finn megoldás – amelyet Dölle is támogatott

[37] H. Neuhaus: Zur zivilrechtlichen Gleichstellung der Ehefrau außerhalb des BGB. In JZ 1952, 523–524.

[38] Karl H. Neumeyer: Ist das deutsche internationale Kindschaftsrecht revisionsbedürftig? Bemerkungen zu Art. 19–21 EGBGB des Familienrechtsentwurfs. *152 Archiv für die civilistische Praxis*, (1952/1953), 335–350.

[39] Neumeyer: i. m. 337.

– kivételnek számít. A házasságon kívüli gyermek esetében viszont a finn modellt elfogadhatónak tartja.

Kegel az anyagi jogi és a nemzetközi magánjogi igazság problémájának fejtegetései kapcsán érinti mellékesen először az itt tárgyalt kérdést.[40] Kegel szerint nem zárható ki, hogy a férfi és nő egyenjogúságát kimondó alkotmányos tételnek a kollíziós jogban is van értelme.[41] A nemzetközi magánjogi igazságosság akkor kap teret Kegel szerint, ha a kapcsolószabályok közti választás a házastársak érdekeinek a saját államuk joga alkalmazására ad lehetőséget, nem pedig olyan érdekeknek az érvényesülésének, mint a család egysége vagy a jogbiztonság – fogalmazza meg Dölle nézetével kapcsolatos kritikáját Kegel.

* * *

Amint látható, 1949 és 1953 között lezajlott vitában a nézetek élesen megoszlottak a nemzetközi magánjogban és az anyagi jogban megvalósítandó alkotmányos elvek közt. A különbségek okai nem pusztán a jog konzervatív mechanizmusával igazolható, amennyiben egyes szerzők a status quo megtartása mellett érveltek, hanem a nemzetközi magánjog értéktartalmának és értékközvetítő szerepét illető ellentétes felfogásokkal. A formalizált jogfelfogásban a nemzetközi magánjog kapcsolószabálya nem közvetít arányossági vagy igazságossági tartalmakat, míg az ezzel ellentétes felfogás szerint a formákban is igazságosnak kell lenni, és egyenlő esélyeket kell adni az ütköző érdekek érvényesülésének.

A vita ezért érdemel külön figyelmet, mert nem pusztán egy történelmi esemény krónikáját idézzük föl, hanem azt, hogy egy idea, elv, egy önmagában jogi tartalom nélküli elv, mint a férfi és nő egyenlőségének gondolata miként hatol át olyan zárt szellemi és szabályrendszeren, mint a nemzetközi magánjog szabályozása és dönti romba az erre épülő szabályokat.

A már említett Gerhard Kegel kölni professzor, akinek 1955-ben jelent meg a Soergel-kommentár nyolcadik kiadása IV. kötetében az EGBGB-t

[40] Csehi Zoltán: Gerhard Kegel és a XX. század második felének német nemzetközi magánjoga. *Magyar Jog* 54 (2007. június), 348–361.

[41] Gerhard Kegel: Begriffs- und Interessenjurisprudenz im internationalen Privatrecht. In *Festschrift Hans Lewald.* Basel, 1953, 273. (259–288.)

kommentáló írása,[42] ismételten visszatért erre a kérdésre. Kegel szerint az Alaptörvény 3. cikke 2. bekezdésének nő és férfi egyenjogúságát kimondó tétele a német anyagi jogra vonatkozik, és kétséges, hogy mennyiben alkalmazandó a német kollíziós jog szabályaira, mivel a kollíziós jogban megfogható érdekek és az anyagi jogi szabály céljai eltérnek.[43] Kegel szerint az akkori hatályos német kollíziós jogi szabályok esetében a házassági vagyonjogban (EGBGB 15. cikk), a válást érintő kapcsoló szabályban (EGBGB 17. cikk), a házasságban született gyermek vonatkozásában (EGBGB 19. cikk) nem az apa állampolgársága adná a kapcsolószabályt, hanem más, például a felek közös állampolgárságának a joga, de semmi esetre sem a közös tartózkodási hely joga. Ez utóbbi felfogással szemben Kegel egyértelműen felszólalt. Az Alaptörvény szóban forgó rendelkezése Kegel szerint nem helyezte hatályon kívül a nemzetközi magánjog ezzel ellentétesnek látszó normáit, hanem mindenképpen alkalmazandó szabály az értelmezés során. Egyebekben pedig a hatását az EGBGB 30. cikkelyének *ordre public* szakaszán keresztül az ellentétes külföldi norma alkalmazása megakadályozható.[44]

Amint látható, az alapjogok magánjogi viszonyokban való közvetlen alkalmazhatóságának kérdését követően szinte egy időben jelent meg a nemzetközi magánjogi szabályoknak az alapjogi kontrollját felvető gondolatok tárgyalása.

4. Deutscher Rat für Internationales Privatrecht javaslatai

A német nemzetközi magánjog családjogi reformja hivatalosan a 'Deutscher Rat für Internationales Privatrecht' keretében 1954-ben megszervezett 2. számú részleg megalakításával vette kezdetét.[45] Az átfogó reform 1959-re elkészült és a *Rabels Zeitschrift für internationales Privatrecht*

[42] *Bürgerliches Gesetzbuch nebst Einführungsgesetz unter Verwendung der gesamten Rechtsprechung und Rechtslehre.* Begründet von Dr. Hs. Th. Soergel. Stuttgart-Köln, 1955, W. Kohlhammer Verlag, (A továbbiakban: Soergel–Kegel 1955)

[43] Soergel–Kegel: 1955, 125.

[44] Soergel–Kegel: 1955, 126.

[45] Erről egyszer már röviden írtam. Csehi: i. m. 350.

oldalain közzétételre került. A bizottság elnöke Lauterbach volt, Horst Müller, Günther Beitzke és Gerhard Kegel is részt vettek az elvek, majd a szövegjavaslatok kidolgozásában. Kegelre a házasság személyi vonatkozásainak szabályozása jutott. Kegel javaslata a férfi és nő egyenjogúságát valósította meg,[46] erre külön felhívta a figyelmet a szabályozás alapelvei között.[47] Az EGBGB korábbi Art. 14. helyett a házasságból fakadó személyi jogviszonyokra a bizottság javasolta a házastársak közös állampolgárságának jogát bevezetni, illetve utolsó közös és valamelyik által még fennálló állampolgárság jogát, és csak mindezek hiányában a felek közös tartózkodási helyének állama, illetve az utolsó közös tartózkodási hely államának kapcsolószabályait elfogadni. Ha a feleknek nem volt szokásos tartózkodási helyük sem, akkor a közös átlagos tartózkodási hely államának jogát javasolták bevezetni.[48] A házassági vagyonjogra ugyanezeket a kapcsolószabályokat ajánlotta a bizottság. A férfi és nő egyenjogúságából kiindulva és azt szem előtt tartva a házasság felbontására vonatkozó kapcsolóelveknek logikusan meg kellett egyezniük a házasság személyi joghatásaira vonatkozó kapcsolóelvekkel. A korabeli EGBGB 17. cikke alapvetően a férj állampolgárságának kapcsolószabályát mondta ki fő szabálynak, jóllehet az EGBGB 17. cikkének 3. bekezdése viszont a német nőt védte; ebből következően a tervezetben a férfi védelméről is gondoskodni kellett. Ennek érdekében egy egyoldalú kollíziós szabályt ajánlott a bizottság. Az 1959-re megfogalmazott és ajánlott szabályok kisebb-nagyobb módosításokkal az 1986-as nemzetközi magánjogi reform során váltak törvénnyé.[49] Időközben viszont a német szövetségi Alkotmánybíróság a reformmal érintett rendelkezéseket először a híressé vált „spanyol ügyben",[50] majd azt követő döntéseivel hatályon kívül helyezte.

[46] Gerhard Kegel: Reform des deutschen internationalen Eherechts. Die Vorschläge der 2. Abteilung des Deutschen Rats für Internationales Privatrecht. 25 *RabelsZ* (1960), 201–221, szövegtervezet 339–342.

[47] Kegel 1960, i. m. 202–203.

[48] Kegel 1960, i. m. 208–209.

[49] Alexander Lüderitz: Internationales Privatrecht im Übergang – Theoretische und praktische Aspekte der deutschen Reform. In Musielak/Schurig (Hrsg.): *Festschrift für Gerhard Kegel zum 75. Geburtstag.* 1987, 344.

[50] BVerfGE 31, 58 és skk.; valamint ennek hallatlan kritikai visszhangja Fritz Sturm: Durchbruch der Grundrechten in Fällen mit Auslandsberührung. In *FamRZ*, 1972, 16–22, majd lényegében a *36 RabelsZ* (1973-as év), amelyben Gerhard Kegel: *Embarras de richesse*.

5. Günther Beitzke

Jóllehet a német nemzetközi magánjog családjogi részének reformjai a tudomány műhelyében már kiforrottak, az idő még nem érett meg a változásra. Nem véletlen, hogy szintén ebben a témában tartotta Günther Beitzke előadását a berlini Jogásztársaságban 1961. március 3-án, amely külön kötetben is megjelent.[51] Az előadás címe: *Grundgesetz und Internationalprivatrecht* (Alaptörvény és nemzetközi magánjog). Beitzke előadását megelőzően már számos publikációjában foglalkozott a férfi és nő egyenjogúságának kérdéseivel.[52]

Günther Beitzke előadásában azt vizsgálta, hogy az alapjogi szabályok a nemzetközi magánjog mely rendelkezéseit érintik. Előadásában először kitért arra, hogy vajon a nemzetközi magánjog a közjog vagy a magánjog részét képezi-e. Ezt a kérdést – adja meg a választ Beitzke – a BGB kodifikálása során már alaposan megvitatták, és véleménye szerint a szabályozás utaló jellegéből adódóan, a magánautonómiára épülten a magánjog rendszerébe tartozik. Ezt követően álláspontja szerint az alapjogok és a nemzetközi magánjog viszonya két kérdéscsoportot érint:

1. a kollíziós szabályok – kapcsolószabály jellegüknél fogva – megfelelnek-e az alkotmány rendelkezéseinek;

2. ha a kollíziós szabályok külföldi állam jogának alkalmazását hívják fel, és az alkalmazandó külföldi állam joga nem egyeztethető össze a német alkotmánnyal, akkor miként kell a bírónak eljárni.

Az első kérdéskört illetően Beitzke szerint azok a családjogi, pontosabban a házassághoz kapcsolódó szabályok, amely a férj állampolgárságának jogát, a férj jogát (*„Mannesrecht"*) hívják fel, ideértve egyes örökbefogadással kapcsolatos szabályokat is, a német Alaptörvény férfi és nő egyenjogúságát előíró rendelkezésébe ütköznek (EGBG régi 17 cikke). Ennek orvoslására számos javaslatot megfogalmazott, mint például a há-

---

36 RabelsZ, 27–34. mellett Henrich, Jayme, Lüderitz, Müller, Neumayer, Siehr, Neuhaus, Wengler, Makarov egyaránt kifejtették véleményüket az ítélettel kapcsolatban.

[51] Günther Beitzke: *Grundgesetz und Internationalprivatrecht*. Berlin, 1961.

[52] Günther Beitzke: *Die Gleichberechtigung der Schlechter u. d. BGG, Beiheft* 14 z DRZ 1950, 23 skk.; uő: Gleicheit von Mann und Frau. In Nipperdey–Scheuner, *Grundrechte* III 1, 54 skk.; uő: *RdA* 1951, 39 és skk.

zastársak közös állampolgársági joga vagy a közös tartózkodási helye államának a joga stb. stb.

Nem osztja Krüger véleményét Beitzke, hogy azoknak az államoknak a joga, amelyek a felbontott házasságból származó gyermek jogállását eltérően szabályozzák, a német *ordre public* szabályába ütköznének.[53]

6. Sonnenberger

1962-ben jelent meg a Ferid-tanítvány Hans-Jürgen Sonnenberger doktori disszertációja: *Die Bedeutung des Grundgesetzes für das deutsche Internationale Privatrecht* (München) címmel (Az Alaptörvény jelentősége a német nemzetközi magánjog részére). A disszertáció egyértelműen kiáll a nemzetközi magánjog egysége mellett. Sonnenberger legfontosabb – általunk kiemelt – gondolatai a következők.

1. Jóllehet kérdéses, hogy a nemzetközi jog részéről a nemzetállamot bármi is arra kényszerítse, hogy külföldi elemet tartalmazó tényállás esetén a külföldi jog alkalmazását elősegítse, a nemzetközi magánjog dogmatikai alapját az igazságosság elvének megvalósulásában véli megtalálni.[54] A nemzetközi magánjogi norma nem tartalmaz önálló jogkövetkezményt kimondó szabályt, annak célja és módszere az, hogy az igazságosság érdekében egy külön „hidat" létesít az alkalmazandó anyagi jogi szabály kijelölése iránt.[55] A nemzetközi magánjognak nem feladata alkotmányjogi elveket érvényre juttatni; a német alkotmányjog alapvető szabályai a német jogra vonatkoztathatók, egyébként egy egységes világjog kihívásával kellene szembenézni.[56] A külföldi jog hazai bírói általi továbbfejlesztésére a hazai alkotmányosság alapján nincs lehetőség.[57] Az alapjogok nem tekinthetők természetjognak.[58]

[53] Beitzke: 1961, 36.

[54] Hans-Jürgen Sonnenberger: *Die Bedeutung des Grundgesetzes für das deutsche Internationale Privatrecht*. München, 1962, 71.

[55] Sonnenberger: i. m. 77.

[56] Sonnenberger: i. m. 122.

[57] Sonnenberger: i. m. 167.

[58] Sonnenberger: i. m. 167.

Sonnenberger a tételeit a következőképpen foglalta össze: 1. a kollíziós jognak nem feladata belső jogot a külföldi jogra kiterjesztenie, hanem csak az, hogy a külföldi jog alkalmazását – ha annak feltételei fennállnak – előírja; 2. a *nemo plus iuris* elvéből arra a következtetésre jutott, hogy a jogállamiságból adódóan valamennyi állami hatalmat gyakorló szervnek a tevékenysége korlátok közé van szorítva; 3. ez a korlát a jogalkotást a kollíziós szabályok alapjogi (alapvetően Alaptörvény 3. cikk 1. bek.) megfeleltetésére kötelezi; 4. az EGBGB 30. cikkelyének *(ordre public)* alkalmazására csak akkor kerülhet sor, ha az adott kérdésre a jogalkotónak egyáltalán szabályozási kompetenciája van, a korlátot ebben az jelentheti, hogy a német jogalkotónak a szabályozása – ha az alkalmazandó külföldi normával lenne azonos –, tiltott lenne; 5. a szabadságjogoknak negatív hatása is van annyiban, amennyiben csak szükség esetén fennálló és törvényen alapuló állami korlátozást tűrnek meg, ezen túlmenően a jogállamisággal összeegyeztethetetlen a külföldi felhatalmazáson alapuló kötelező normák érvényesítése a magánszférában; 6. külföldi kötelező normákra az alapjogi rendelkezések nem terjeszthetők ki, ezzel szemben inkább arról lehet szó, hogy az igazságosság gondolatát fejezik ki a német magánviszonyokban és így az *ordre public* részét képezik. Ekként hatnak a külföldi jog hazai alkalmazására és a külföldi „joghézag" kitöltésében játszanak szerepet, ha a felhívott külföldi norma alkalmazása a jogállamisággal összeegyeztethetetlen lenne.[59]

7. Wilhelm Wengler

Beitzke mellett az alapjogi védelem kezdetektől fogva egyik legnagyobb harcosa Wilhelm Wengler berlini professzor volt. Wengler, aki először nemzetközi jogban kifejtett munkássága révén kapott kiemelt tiszteletet kortársai között, a közjog oldaláról, onnan is a nemzetközi kötelezettségek oldaláról jutott el az alapjogi védelem fontosságának hangsúlyozásáig.

A Német Szövetségi Legfelsőbb Bíróság 1964. április 29-i ítéletében ismételten foglalkozott a nemzetközi magánjog és az alkotmányjog kapcsolatával. A következő eredményre jutott:

[59] Sonnenberger: i. m. 178–179.

1. Annak a vizsgálata, hogy az alkalmazandó külföldi jog az Alaptörvénybe való ütközése miatt nem alkalmazandó, csak az EGBGB 30. cikke alapján lehetséges.

2. A külföldi jog szabályának alkalmazását önmagában még az nem zárja ki, hogy a nemek közti egyenlőség alapelvébe ütközik.

3. Ha az alkalmazandó külföldi jog nem ismeri a válás intézményét, akkor az EGBGB 30. cikkének alkalmazásával a válás nem valósítható meg.

A bíróság okfejtése közül csak néhány gondolatot emelnénk ki. A legfontosabb, hogy azok a kapcsolószabályok, amelyek a házassági jogban a férj személyéhez kötik a jogválasztást, a bíróság szerint nem ütköznek a nemek egyenlőségét kimondó alkotmányos alapelvbe. A másik fontos értelmezés az *ordre public* fogalmát érinti, amellyel kapcsolatban kimondta a bíróság, hogy a külföldi norma alkalmazása akkor mellőzendő, ha az a jó erkölcsbe ütközne, vagy valamely német törvény céljával ellentétes lenne. Továbbmenve, a német állami és társadalmi renddel kell összeegyezhetetlennek lennie az alkalmazandó külföldi normának, valamint az alkotmányos tételek közül lényeges alapelvekbe kell ütköznie, hogy ilyen alapjogi sérelem megállapítható legyen.

A bíróság Feridre, a nagy müncheni nemzetközi magánjogászra történő hivatkozással utalt arra is a határozatában, hogy a kollíziós szabályok az alkotmányos tételek területi és személyi hatályát is meghatározzák.[60] Az alkotmányos szabályok tárgyi normák, amennyiben a magánjogi viszonyokra vonatkoztathatók.[61]

Az ítélethez Wilhelm Wengler írt észrevételeket és különösen ez utóbbi megállapítást vitatta. Wengler szerint az alkotmányos jogok alkalmazása nem attól függ, hogy a jogalkotó mely ügycsoportra rendeli alkalmazni a belső jog szabályait. Álláspontja szerint az alkotmányos normák alkalmazási körét az alkotmányjognak, nem pedig a nemzetközi magánjognak kell meghatároznia.[62]

Wengler másik – e helyütt kiemelendő – gondolata szerint egy alkotmányos szabály alkalmazási hatóköre, amely bizonyos magánjogi szabályok

[60] Ferid: *Festschrift Dölle.* 1963, Bd. II., 119, 143.
[61] JZ 1965, 100.
[62] JZ 1965, 100.

alkalmazását tiltja, attól függetlenül megállapítható, hogy az alkalmazandó külföldi jog az *ordre public* szabályán fennakadna. Az alkotmányos mérce attól függetlenül érvényesül, akár a szabály alkalmazási tilalmának körén túlmenően is, hogy a kollíziós norma által felhívott külföldi jog alkalmazásának a korlátját jelentő közrendi klauzulával összeegyeztethető-e, vagy sem, hiszen elegendő lehet, hogy a külföldi jog a lex fori alkotmányosságához kötődő szabályától túlságosan markánsan eltér.[63]

Wengler szerint nem tartható az az álláspont sem, hogy az alkotmányos tételek kizárólag az *ordre public* révén érvényesülhetnek, szerinte a német szövetségi Alkotmánybíróságnak lesz majd a feladata annak vizsgálata, hogy a külföldi jog Alaptörvénybe való ütközése révén megvizsgálja, az adott alapjogi normának mi a területi és személyi hatálya (alkalmazási köre).[64]

8. Az első spanyol ügy – 1964[65]

A Német Szövetségi Legfelsőbb Bíróság 1964. február 12-i ítélete is foglalkozott a nemzetközi magánjog és az alkotmányjog kapcsolatával. Ebben az ügyben a bíróság következő eredményre jutott:

1. Amennyiben a bíróság elnöke elutasítja egy külföldi kérelmét arra vonatkozóan, hogy mentesítse őt a házassági képességét igazoló okirat benyújtása alól, ez egy közigazgatási jellegű döntés, amely ellen bírói felülvizsgálatnak van helye.

2. Egy katolikus vallású spanyol, aki Németországban egy némettel házasodni kíván, akinek a korábbi német házasságát a német bíróságok már felbontották, amennyiben ez az első házasság katolikus szertartás szerint történt, így a spanyol jog alapján is érvényesen létrejött, nem mentesíthető az alól, hogy az első házasságát érintő házasságkötési képességét igazoló okiratot benyújtsa.

[63] JZ 1965, 102.
[64] JZ 1965, 102.
[65] JZ 1964, 619–623.

3. A spanyol jog alkalmazása, amely a katolikus kánonjog szabályait követi abban, hogy a házasság nem bontható fel, az EGBGB 30. cikke szerint nem zárható ki.

A kérdés, hogy a felhívott spanyol jog által alkalmazandó kánonjogi norma alkalmazandó-e arra a német állampolgárra, aki nem katolikus és a saját joga szerint elváltnak minősül és új házasságkötésre alkalmasnak tekintendő. Az egyes tartományi felsőbb bíróságok véleménye megoszlott ebben a kérdésben. A BGH elfogadta és követte azt a korábbi álláspontot, hogy ha vannak olyan jogrendszerek, ahol a megkötött házasság csak valamelyik fél halálával szűnik meg, a német jog sem tehet mást, mint az *impedimentum ligaminis* érdekében ezt az elvet elfogadja – hiszen ellenkező esetben ezt a házasságot a másik jogrendszer nem fogja érvényesnek elismerni.[66] Ez a rendelkezés nem ütközik a jó erkölcsbe, és az *ordre public* szabályával sem kerülhető meg – mondta ki a BGH, és utalt arra, hogy ezt már a Reichsgericht is kimondta ítéletében (RGZ 150, 61, 64).

A BGH szerint a német Alaptörvény rendelkezései nem sérülnek, ha a kollíziós szabályok alapján felhívott külföldi jog a németnél szigorúbb feltételeket határoz meg például a házasságkötés esetében. Ezeknek a szabályoknak az elfogadása azért szükséges, hogy a házasságot a másik érintett ország joga is érvényesnek ismerje el.[67] A fentiek alapján az okirat becsatolása alóli mentesítés elutasítása jogszerű volt.

Ehhez az ítélethez is hozzászólt Wilhelm Wengler és a következő észrevételeket tette:

Alapvetően egyetért az ítélet végeredményével, de annak indokaival és a gondolatmenetével kapcsolatban kifogásait fogalmazta meg. Wengler szerint „A" házassági képességének eldöntéséhez „B" személy házassági képessége egy előkérdés, tehát ez a két probléma nem együtt vizsgálandó, hanem előbb az egyik, aztán a másik. Jóllehet óhatatlanul felmerül a kérdés – melyikkel kell kezdeni? De melyik jogot kell alkalmazni az előkérdés megválaszolására – alapvetően a főkérdés által determinált jogot, de szerinte ettől az adott esetben el lehet térni. Azaz az előkérdést külön is lehet minősíteni a főkérdéstől. Wengler elfogadja azt az érvelést, hogy

[66] JZ 1964, 620.
[67] JZ 1964, 621.

azért kell a másik jog alapján is megvizsgálni a házassági képességet, hogy a házasság érvényessége biztosított legyen a másik államban is.[68]

Wengler szerint egy német állampolgárnak, aki Németországban akar házasságot kötni, amely államban a vallási megkülönböztetés minden fajtája tiltott, így különösen a házassági akadályok vallási okai ismeretlenek, sérülne a joga akkor, amikor arra hivatkozással nem köthet házasságot, hogy egy külföldi jog ezt nem teszi lehetővé. A német állampolgárság olyan erős kapcsolatot jelent, hogy az a külföldi jog, amely a házasság körében vallás szerint különböztet meg, legalább annyira a közrendbe ütközik, mint a rasszista házassági tilalom. Végül azzal a kasszandrai fátummal fejezi be mondandóját Wengler, hogy ebben a kérdésben a Német szövetségi Alkotmánybíróság fogja kimondani az utolsó szót.[69]

9. Bernstein

Közjog és magánjog összekapcsolódása magánjogi viszonyok, tényállások kapcsán napjainkig a nemzetközi magánjog legbonyolultabb kérdéseihez vezetnek. Mennyiben kapnak, kaphatnak elismerést külföldi államok közjogi normái, és mennyiben írják felül a hazai közjogi szabályok külföldi magánjogi szabályok alkalmazásait – hogy csak a kérdés magvát említsük e helyütt.

Ferid fentebb röviden idézett gondolatát, melyet a német Szövetségi Legfelsőbb Bíróság is átvett, viszonylag hamar kikezdte az alapjogi kritika.[70] Mind Feridet, mind a korabeli német bírói gyakorlatot Bernstein *Ein Kollisionsrecht für die Verfasssung* című írásában támadta.[71] Bernstein szerint ezen felfogás szerint az alkotmány a nemzetközi magánjognak lenne az egyik ága, mivel annak, mármint az alkotmányos normáknak az alkalmazási körét a nemzetközi magánjog határozza meg.[72]

[68] Anmerkung Wengler JZ 1964, 621.

[69] Anmerkung Wengler JZ 1964, 623.

[70] „So sind die Kollisionsnormen, obwohl sie im Rang unter der Verfassung stehen, Begrenzungen der privatrechtlichen Wirksamkeit der verfassungsrechtlichen Normen." FS Hans Dölle (1963), Band II, 119, 143.

[71] Herbert Bernstein: *Ein Kollisionsrecht für die Verfasssung.* NJW 1965, 2273–2276.

[72] Bernstein: i. m. 2273.

Bernstein szerint ki kell alakítani azokat a szabályokat, amelyek megmondják, hogy egy tényállásnak milyen módon kell a belföldhöz kapcsolódnia, hogy az alkotmányjogi normák alkalmazásra kerüljenek.[73] A német szövetségi Alkotmánybíróság a Lüth-határozatában az ún. „Drittwirkung" kérdése kapcsán kimondta, hogy az alapjogok a magánjogban az ún. generál-klauzulák alkalmazásával kaphatnak érvényt – amint ezt korábban Dürig „Einbruchstellen" jelzővel említette.[74] Bernstein szerint – azonkívül, hogy a nemzetközi magánjog megoldását kritizálta – nem jó és nem lehet pusztán az *ordre public*re – mint állandó dioszkirikus kísérőre – hagyatkozni, de nem mondja meg, hogy miként és hogyan képzeli el a kollíziós alkotmányjogot. A bernsteini válasz lényegében azóta is várat magára.

10. Neuhaus

Neuhaus is hozzászólt az első spanyol ügyben hozott BGH 1964. február 12-i ítéletéhez.[75]

Neuhaus – a klasszikus nemzetközi magánjogi felfogásokon túl, mint Ferid, Kegel stb. – azt nehezményezi, hogy Wengler – a fent idézett kritikájában – az állampolgársághoz köti az alapjog érvényesítésének lehetőségét, jóllehet az Alaptörvény ezt nem tartalmazza. Téves az az olvasat – mondja Neuhaus –, hogy csak német állampolgárokat illetné meg ez a védelem.[76] Egy másik esettel kapcsolatban – 1964. április 29., egy holland nő válási kísérlete – Neuhaus elfogadja a BGH állásfoglalását, hogy a nemek közti egyenlőség megsértését csakis az alapjogok nagyon durva megsértése miatt kell az *ordre public* szabályával kivédeni. A harmadik esettel kapcsolatban Neuhaus szerint különbséget kell tenni abszolút és relatív házassági akadályok között. Az abszolút korlátok közé sorolja az életkorral, a családdal kapcsolatos korlátokat, de az újraházasodási tilalom biztosan nem tartozik ide. Ezek között is lehetnek ún. időleges tilalmak, például katonai szolgálat alatt állót érintő korlát vagy a szülői hozzájárulás-

[73] Bernstein: i. m. 2275.

[74] Bernstein: i. m. 2276.

[75] Paul Heinrich Neuhaus: Internationales Familienrecht und Grundrechte. *FamRZ* 1964, 609–612.

[76] Neuhaus: i. m. 610.

hoz kötött házasságkötés. Relatív tilalmak közé sorolja a vallási tilalmakat (például családi kapcsolat, terhesség, házasságtörés) vagy például eltérő vallásúak tilalmát, vagy példának okáért a svédeknél az epilepsziások házasságkötésének tilalma.[77]

Vitázik Wengler azon megállapításával is, aki szerint az NSZK-ban a vallás alapján történő különbségtétel az Alaptörvény szerint tiltott. Akkor – mondja Neuhaus – engedjük meg mindenkinek – vallástól és minden egyébtől függetlenül – a házasságkötést –, ami kultúrák, vallások keveredése esetén nyilvánvaló káoszhoz vezetne. Álláspontja szerint az, hogy a német népesség körében a vallási különbség a magánjogban semmiféle szerepet nem játszik, még nem jelenti azt, hogy egy német és egy külföldi házassága esetén, ahol a külföldi jogában a vallásos elemek jelentős szerepet játszanak, ezt ne lehetne figyelembe venni.[78]

11. Gamillscheg

A hatvanas évek felfogását tükrözi Gamillschegnek az alapjogokért harcba szálló Hans Carl Nipperdey hetvenedik születésnapja alkalmából közölt írása.[79] Gamillscheg is abból indul ki, hogy mindegyik állam saját nemzetközi magánjogi szabályozással rendelkezik, és a nemzetközi jogi együttműködés is azt feltételezi, hogy az államok ezen szabályokat a nemzetközi joggal összhangban, azzal egyetértésben alakítsák ki. A tökéletes megoldás az lenne, ha a nemzetközi magánjog szabályai a nemzetközi jogban foglalnának helyet, és így mint államok feletti jog kaphatnának érvényesülést – mondja Gamillscheg –, de ez csak illúzió.[80] A külföldi jog alkalmazásakor a német alapjogi védelmet az EGBGB 30. cikkelye biztosítja, de az alapjogi sérelemhez szükséges a tényállás belföldhöz való szoros kapcsolata is. Alapvetően a helyzet nem változott meg az alkotmány hatálybalépése előtti felfogáshoz képest – mondja Gamillscheg –, hiszen emberi méltóság, szabadság, tulajdon korábban is léteztek. Az

[77] Neuhaus: i. m. 612.

[78] Neuhaus: i. m. 612.

[79] Franz Gamillscheg: Die Grundrechte bei der Anwendung ausländischen Rechts. In *Festschrift für H.C. Nipperdey*. München–Berlin, 1965, 323–350.

[80] Gamillscheg: i. m. 326.

EGBGB 30. cikkelyének új értéktartalmát az Alaptörvényen keresztül kell megtölteni.[81] Gamillscheg példáit elsősorban a családjogból, a házassági jogból veszi, de megemlíti például a nemzetközi munkajogban sokszor felmerülő, versenykizáró klauzulák érvényességének kérdéseit is. Ez utóbbi megítélésében az egyes államok, például Franciaország, Anglia, Németország bírói gyakorlata eltér egymástól. Például a hamburgi OLG egy a francia jog alapján kikötött három éves versenytilalmi kikötést *ordre public*ba ütközőnek minősített, mivel Németországban ez maximum két év lehet,[82] míg egyik másik ügyben a francia pezsgőket terjesztő kereskedő két éves versenytilalmát az angol bíró minősítette „*public policy*"-ba ütközőnek.[83] Megemlíti még a Német Szövetségi Bíróság azon ítéletét, amely az *ordre public*be nem ütközőnek minősítette az ügyvéd által alkalmazott sikerdíjas megállapodást.[84] Ezen a helyen Gamillscheg előre megjósolta, hogy a sikerdíjas ügyvédi megállapodások a jóvátételi perek tucatját fogják majd generálni, amiként annak tanúi is voltunk az elmúlt évtizedek észak-amerikai jogéletében.

Egy 1969-es, viszonylag egyszerű tényállású üggyel kapcsolatban, ahol egy 19 éves német hölgy egy keresztény szíriai férfival kötött házasságát kívánta felbontani, mivel a férj a házassági együttélést többször megsértette, a német nemzetközi magánjog családjogi utaló szabályainak anakronisztikus elemei mind előkerültek Alexander Lüderitz elemzésében.[85] Az eset nem csupán azt a kérdést vetette fel, hogy a házasság megsértése esetén melyik kapcsolóelv alkalmazandó, hanem a házasságból született gyermek feletti szülői felügyelet jogára vonatkozó kollíziós szabálynak az ügyre való alkalmazhatatlanságát is bebizonyította. A feleségét sértő, leköpő, fenyegető (schumpfen, spucken und schlagen) és verő férj államának jogát hívta fel a német jog (19. cikk régi EGBGB), amely adott esetben anakranosztikusnak tűnt. Ennek ellenére Lüderitz már ekkor felhívta a figyelmet: „Kurz, Art. 3 II GG kann für das deutsche Privatrecht nicht zu

[81] Gamillscheg: i. m. 329.
[82] Gamillscheg: i. m. 348.
[83] Gamillscheg: i. m. 348.
[84] Gamillscheg: i. m. 350.; BGHZ 22, 162-IPRspr 1956-57 Nr.3., Nr.4.
[85] Alexander Lüderitz: Erneut: Gleichberechtigung im internationalen Eherecht. *FamRZ* 1970, 169–177.

dem Satze führen: An deutschen Wesen soll die Welt genesen."[86] Lüderitz óvott attól, hogy valamennyi külföldi tényállású ügyben a német joghoz, a német alkotmányhoz és annak alapjogaihoz mérjék a jogválasztás általi eredményt. Az alapjogok hatását a 30. cikk *ordre public* alkalmazása körében látja csak alkalmazhatónak, ha a tényállás megfelelő mélységű belföldi kapcsolatokkal bír.

Meg kell említenünk azt az 1971-es német legfelsőbb bírósági ítéletet, amelyben a bíróság a nő névválasztásának nemzetközi magánjogi kérdését döntötte el. A bíróság szerint a házasságkötés esetén a nő nevére vonatkozólag a német nemzetközi magánjog nem ad törvényi szabályt, ezért lehetőséget látott mind a két kapcsolóelv, a személyes jog és a házassági jog kapcsolására is, és választási jogot adott az érintettnek. Minket az ítélet indokolásából az a rész érdekel e helyütt, hogy a nőnek ezt a jogát a bíróság az Alaptörvény 3. cikk 2. bekezdéséből, azaz a felek egyenjogúságának alapjogából vezette le. A bíróság lényegében az Alaptörvényt alkalmazta a joghézag pótlására.[87] Jóllehet a név közjogi tartalommal bír, mégis a személyes megjelölésnek, személyes individuális jognak kell maradnia.[88] Ez

[86] Lüderitz: i. m. 176.

[87] BGH, Beschluß v. 12 5. 1971 – IV ZB 52/70 – NJW 1971, 1516 skk.

[88] „b) Eine Prüfung und Abwägung der rechtlichen Belange und der Interessen der Beteiligten führt dazu, dem Personalstatut vorrangige Bedeutung einzuräumen. Bei der weitgehend öffentlichrechtlichen Funktion des Namens und der Internationalität der Namensführung muß die Regelung bevorzugt werden, die es vermeidet, daß eine Person gegen ihren Willen einen von ihrem Heimatrecht abweichenden Namen führen muß. Ein derartiger internationalrechtlicher Einklang der Namensführung ist nur erreichbar, wenn das Personalstatut zur Geltung kommt. Hinzu kommt der Gesichtspunkt einer Angleichung des internationalprivatrechtlichen Kollisionsrechts, die ebenfalls nur durch ein Zurückgreifen auf das Personalstatut ermöglicht werden kann.

Außerdem wird durch die Anwendung des Personalstatuts die Gleichberechtigung der Geschlechter verwirklicht. Berührt der Gleichberechtigungsgrundsatz des Art. 3 Abs. 2 des Grundgesetzes nach herrschender Auffassung auch nicht die vorhandenen Kollisionsnormen, so ist es doch geboten, daß der Richter bei der kollisionsrechtlichen Anpassung der Gleichberechtigung von Mann und Frau Rechnung trägt, ebenso wie dies im Rahmen einer Lückenausfüllung auf dem Gebiet des internationalen Privatrechts zu geschehen hat (so u.a. Kegel in Soergel-Kegel, *EGBGB*, 10. Aufl., Art. 14 Rdnr. 4 und *Vorschläge und Gutachten zur Reform des deutschen internationalen Eherechts*, 1962, S. 108). Aus diesen Gründen ist auch bei der Lückenausfüllung zu Art. 14 EGBGB von einigen Oberlandesgerichten die Alleingeltung des Mannesrechts abgelehnt worden (*OLG Düsseldorf*, OLGZ 67, 379 = FamRZ 67, 626; *OLG Hamburg*, StAZ 70, 53; auch schon *KG*, JW 36, 2470) und

a döntés előre vetíti azt az irányt, amelyet a német bíróságoknak a lentiekben ismertetett alkotmánybírósági döntés következtében mint módszer alkalmazniuk kellett.[89] Ezt a sajátos jogalkalmazási „megoldást" korábban Gerhard Kegel is javasolta.[90] Az ítélet jól mutatja azt, hogy az alkotmány rendelkezései a magánjog terén értékmutató funkcióval bírhatnak, joghézag esetében a jogalkalmazásnak irányt adhatnak.

Összefoglalásul, Lüderitz véleménye szerint is külföldi családi jog nem pusztán csak az *ordre public* szabályán szűrendő meg, és igazából üdvözli, hogy a BGH a vallásos és vallásellenes érzelmektől mentesítve a külföldi joggal összhangban döntött – a spanyol ügyben.

III. A „spanyol ügy"

1. Tényállás és döntés

Mindezen bírói és tudományos előzmények után a valódi áttörést az azóta is csak „spanyol ügy"-ként említett eset jelentette, amely ezúttal a német szövetségi Alkotmánybíróság döntése volt.

A „spanyol ügy" tényállása és jogkérdése a következők szerint foglalható össze: összeegyeztethető-e az Alaptörvény 6. szakaszának 1. bekezdésével („a házasság és a család az állam különleges védelme alatt állnak"), hogy a német hatóságok és a német bíróság megtagadták egy külföldi (spanyol) agglegény férfi és egy, a német jog alapján elvált német hölgy házasságát azért, mert a férfi személye kapcsán felhívott spanyol jog nem ismerte el a német bíróság által kimondott válást abból a szempontból, hogy ez házassági akadályt jelent a férfi részéről. Ebben az ügyben fontos szerepet kapott – legalábbis a bemutatott határozatban – az, hogy az alkotmánybíróság szerint a spanyol polgári törvénykönyv a kánonjogra utal a házassá-

---

vom *BGH* die Berücksichtigung des Personalstatuts der Frau in Erwägung gezogen worden (*BGHZ* 44, 121, 127 = NJW 65, 2052)."

[89] Sturm, Fritz: Der Name der Ehefrau aus kollisionsrechtlicher Sicht. Zum Beschluß des BGH vom 12.5.1971, *FamRZ* 1973, 394-406.o.

[90] Kegel–Soergel: Kommentár. 9. Aufl. 1961, Bem. 10 vor Art. 13, Art. 14 Bem. 4, Kegel: *IPR*, 2. Aufl. 1964, 259. és 277.

gi akadályokat illetően. (Ebben a jogi kérdésben egyes kritikusok szerint alaposan tévedtek a határozatot meghozó bírák.)[91]

A német szövetségi Alkotmánybíróság szerint az Alaptörvény 6. cikk 1. bekezdése mindenki – még a külföldiek számára is – biztosítja a házasságkötés szabadságát, a szabadon választott személlyel történő házasságkötést. Az alkotmánybíróság kimondta, a német nemzetközi magánjog szabályai és az általuk egyes ügyekben felhívott külföldi jog az alapjogok szerint mérendők. Az EGBGB 13. cikk 1. bekezdésének azon szabálya, amely szerint a házassági akadályok minden házasulandó saját személyes joga alapján határozandó meg, nem ütközik az Alaptörvény 6. cikk 1. bekezdésébe. Az Alaptörvény 6. cikk (1) bekezdését sérti viszont, ha egy spanyolt a német bíróságok nem mentesítenek a házassági képességre vonatkozó hazai igazolás bemutatása alól abban az esetben, ha olyan némettel kíván házasságot kötni, akinek korábbi házasságát a német bíróság már felbontotta. Tehát az alapjogi sérelem valójában egy eljárásjogi hibán indult.

Az 1971. május 4-én kihirdetett határozat véglegesen áttörte a nemzetközi magánjog láthatatlan gondolati páncélját az alapjogi megmérettetés során. A döntés – ha az egyes fázisokat és eljárási stációkat külön nem is vizsgáljuk – egy téves jogi értékelésnek, mondhatnánk: hibás anyakönyvi, majd bíró döntésnek az alapjogi orvoslását jelenti, meglehetősen nagy áldozat árán.

Az alkotmánybíróság gondolatmenete a házasság és a család német alkotmányjogi és nemzetközi jogi védelméből indul ki, és ezt az elvet, ideát tartja szem előtt végig az egész ítéletben mint abszolút értéket.

E mértékkel mérendő az is, ha e szabadság egy külföldi jog alkalmazása révén érintett. A német anyakönyvi hivatalok, majd jogorvoslati lehetőségek révén a bíróságok döntése a spanyol polgári jognak azon házassági akadályát érinti, amely nem ismeri el – kánonjogi szabályok közvetítésével – a megkötött házasság felbonthatóságát.

Tanulmányunkban fent már említett véleményeket összegezve – miként maga a német alkotmánybíróság is megállapította –, a nemzetközi magánjogban az alapjogok csak akként tudnak hatást kifejteni, amennyi-

[91] Lásd Karl H. Neumayer: Zur Zivilehe eines Spaniers mit einer geschiedenen Deutschen. 36 *RablesZ*, 73–92.

ben a német kollíziós normák, ideértve az EGBGB 30. cikkét erre lehetőséget adnak.

Ezt a tételt cáfolta meg a „spanyol ügy"-ben az alkotmánybíróság annak kimondásával, hogy az alkotmány elsődlegességével és az alapjogok központi jelentőségével ez a nézet nem egyeztethető össze. A nemzetközi magánjogon belül is az Alaptörvény 1. cikke 3. bekezdésének szabályából kell kiindulni, amely szerint az alapjogok minden állami hatalmat közvetlenül kötelezneknek. Ebből viszont közvetlenül következik az, hogy a kollíziós normák megalkotására – illetve az Alaptörvény megalkotása előtti normák átvételére is – ez az alkotmányos tétel ugyanúgy érvényes, tehát a nemzeti, belső jog, a német nemzetközi magánjog teljes egészben az alapjogok alapján mérendők meg (Határozat III. 3. pont). Ennek egyik eleme, hogy a jogalkotó által meghatározott kapcsolószabályok kiválasztása az alapjogokkal összhangban történik-e. Ennél jóval nehezebb a külföldi jog megítélése, de egy biztos, hogy a Raape által „ugrás a sötétbe" módszer által meghatározott jogválasztás során az alkotmányos ellenőrzést hatályon kívül kellene helyezni, és a bizonytalan kimenetelű eredményt a kollíziós normák által felhívott külföldi jogra hagyni. Az ítélet arra is kitér, hogy a német nemzetközi magánjog szabályai nem tekinthetők egyedinek, más megoldások is ismertek. Az igazságosság és a célszerűség követelményeinek számos jogi megoldás meg tud felelni.

A bíróság kimondta és leszögezte, a német nemzetközi magánjog szabályainak, mint minden, az alkotmány alatt álló törvény rendelkezésének, az alapjogoknak meg kell felelnie. Amennyiben a kollíziós szabályok külföldi jogot hívnak fel, akkor sem képzelhető el, hogy a német alapjogokba ütköző ítéletet hozhatnának a német bíróságok.

A bíróság szavai szerint: „Die Grundrechte bilden einen untrennbaren Teil der Verfassung; sie sind der eigentliche Kern der freiheitlich-demokratischen Ordnung des staatlichen Lebens im Grundgesetz. Ihre Reichweite kann daher nicht davon abhängen, in welcher Weise einen bestimmte Materie durch das einfache Recht geregelt ist; sie ist vielmehr unmittelbar aus den Verfassungsnormen selbst zu erschließen." (BVerfG, Beschluß vom 4.5.1971 – 1 BvR 636/68, BVerfGE 31, 73)

Ha és amennyiben a német hatóságok, bíróságok külföldi jogot alkalmaznak, akkor is mint a német államhatalmat gyakorló szervek járnak el, és jogalkalmazásuk során – hiszen az állam fenségjogát fejezik ki – nem

függetleníthetik magukat az adott állam alkotmányjogának alapvető rendelkezései alól.

„Hiraus folgt zunächst, daß für den Erlaß einer Kollisionsnorm durch den deutschen Gesetzgeber oder ihre Übernahme aus dem vorkonstitutionellen Recht das gleiche gilt wie bei anderen im Rang unter der Verfassung stehenden Gesetzen. Als nationales, innerstaatliches Recht (...) sind die Vorschriften des deutschen Internationalen Privatrechts in vollen Umfang an den Grundrechten zu messen. Die Prüfung kann sich freilich nur darauf erstrecken, ob die generelle Entscheidung des deutschen Gesetzgebers für ein bestimmtes Regelungsprinzip, besonders die Auswahl der Anknüpfungspunkte, mit den Grundrechten vereinbar ist." – *BVerfGE* 31, 58 (73)

A bíróság azzal utasítja vissza a német alapjogi oktroi vádját, azaz a német alapjogok feltétlen és extraterritoriális alkalmazásának üzenetét, hogy nem a külföldi jog „alapjogi méréséről" van szó, hanem sokkal inkább arról, hogy a tényállás belföldi kapcsolata ne vezessen alapjogi sérelemhez.

Az alapjogi megmérettetés a bíróság szerint a nemzetközi jog alapelveivel is összeegyeztethető, hiszen más államok alkotmányait, illetve jogrendszereit a nemzetek közösségének egyenlő tagjának alkotásaiként kell elismerni. De ebből még nem következik a külföldi jog korlátlan alkalmazásának a kötelezettsége a belföldi hatalmi szervek részéről, akiket az alapjogok tisztelete kell hogy vezéreljen. Az alapjogok, az alkotmányos rendelkezések alkalmazásának hatókörét azok autonóm, szó szerinti értelmezésük és céljuk alapján lehet – az adott tényállás belföldi kapcsolatának erősségétől is függően – megállapítani. Az alapjogok hatásköre tehát ekként határozható meg.

A fentiek alapján a bíróság megállapítja, hogy az Alaptörvény 6. cikkének 1. bekezdésében védett házasság alapjogát a kollíziós norma nem sérti. A német jog külföldiektől ugyanazt kívánja meg, mint a belföldiektől, azaz saját joguk szerint ne álljon fenn házassági akadály, és ez a jog az adott személy állampolgárságának a joga. Az, hogy a külföldi jog valamilyen módon korlátozza például a házasságkötést, sok esetben elképzelhető, például életkor vagy más feltételek előírásával, mértékének viszont az érintett alapjogviszonyban megfelelőnek és vállalhatónak, elfogadhatónak kell lennie.

Ez az, ami alapján kimondta a bíróság, hogy az EGBGB 13. cikk 1. bek. alapján felhívott spanyol jog az Alaptörvény 6. cikkének 1. bekezdésébe ütközik, mivel korlátozza a házasságkötés szabadságát a német jog alapján házasságkötésben nem korlátozott személy részére. Ezzel az „Eheschließungsfreihet" alapjoga sérül, mivel a házasságkötésnek akadályát képezi.

A bíróság megfogalmazása szerint nem érthető, hogy a saját állam a spanyol jog alkalmazása révén miként juthat arra a következtetésre, hogy egy felbontott házasság jogkövetkezményét megkérdőjelezze. Ebben a kérdésben döntő jelentőséggel bír, hogy a panaszos német hölgy családjogi állapota a spanyol *ordre public*on alapulva, amely a házasság világi aktussal való felbonthatatlanságának elvén alapul, eltérő megítélést kap.

Ebből következik, hogy a német alapjogi védelem nem egy alapjogi oktroira, hanem a spanyol oktroi kivédésére irányul. A német jogfelfogással összeegyezhetetlen az a spanyol nézet, miszerint az egyszer megkötött házasság felbonthatatlan, mivel a német jog a házasságot – egy életre kötött kapcsolatot – nem tekinti abszolút felbonthatatlan viszonynak. A német alkotmányjog a világi, polgári házasság alapján áll, amelynek az is részét képezi, hogy a házastársak a törvényi feltételek fennállta esetén házasságukat felbonthatják, és ezzel a házasságkötés szabadságát ismét elnyerhetik.

A panaszos ezen szabadságának gyakorlásától nem foszthető meg azzal az indokkal, hogy a sántikáló házasság hátrányaitól megmentse a jog. A nemzetközi magánjog „Prinzip des außeren Entscheidungseinklang" fonala egy megvalósíthatatlan idea, legalábbis amíg minden egyes állam a saját nemzetközi magánjogát nem egyformán szabályozza – mondja az ítélet. „Sántikáló jogviszonyok" elég gyakran előfordulnak külföldi elemet tartalmazó tényállások körében. A „külső döntésegység" elve és kívánalma mellett figyelemmel kell lenni a belső „döntésegység" elvére – azaz a válás egységes megítélésére a jogrendszeren belül valamennyi hatóság és bíróság részéről, amely az államrend és az állampolgárok részéről szintén méltányolandó érdek – mondta ki az alkotmánybírósági verdikt.

A házasságkötés szabadsága olyan alapjog, amely az élet meghatározásának szabadságát jelenti, az állam a közös életről való döntés megvalósításában nem akadályozhatja meg a feleket anélkül, hogy azt egy magasabb érték érvényesülésétől ne tenné függővé.

2. A „spanyol ügy" tudományos visszhangja

A „spanyol ügyet" von Bar – aki az alapjogi gondolkodás egyik legnagyobb ellenzője – a 20. század legnagyobb jelentőséggel bíró ítéletének nevezte a nemzetközi magánjog szempontjából. A döntéssel kapcsolatban szinte minden tudós megszólalt a kérdésben, pro és kontra egyaránt, a „spanyol ügy" kommentárok és kritikák özönét váltotta ki.

Az egyik első méltatója szerint a bíróság ítélete két szempontból mutat előre: 1. az alapjogok a belföldi nemzetközi magánjogi szabályokra is kihatnak; 2. az alapjogok a külföldi jog belső alkalmazására is kihatnak, jelentőséggel bírnak.[92] Becker az Alaptörvény 3. cikkének 1. bekezdésében megfogalmazott, általános önkénytilalomra hivatkozik, „das allgemeine Willkürsverbot"-ra, amely a nemzetközi magánjogban akként értelmezendő álláspontja szerint, hogy külföldi tényállás esetében alkotmányos kötelezettség a külföldi jog alkalmazásának a lehetővé tétele. Becker talán ezen a helyen valamit nem egészen pontosan érthetett, mert az Egon Lorenz és Wengler által képviselt felfogás az Alaptörvény 3. cikk 1. bekezdésének a nemzetközi magánjogra való kihatásáról az általa vázolt gondolatnál némiként bonyolultabb. Becker bemutatja, hogy a bíróság ítélete szerint a német nemzetközi magánjog szabályai teljes egészében a német Alaptörvény hatálya alá tartoznak, ezért a jogirodalmi nézetekben képviselt állásponttal ellentétben a nemzetközi magánjog kapcsolószabályai sem alkotnak kivételt az alkotmányos kontroll alól. A másik kérdéskör tekintetében, azaz a külföldi norma német alkotmányos megmérettetésének kérdésében Becker felhívja a figyelmet arra, hogy a német jog a külföldi jog alkalmazása körében nem fogadja el az inkorporációs elméletet, azaz a külföldi jogot nem mint a saját jog részét rendeli alkalmazni. A külföldi jog alkotmányos megmérettetését nem a külföldi norma jogszabályi hierarchiában betöltött rangja dönti el, hanem az Alaptörvény adott szabályának értelmezése révén lehet annak személyi és területi alkalmazásának határait meghúzni. Megfelelő belső vonatkozás esetében a német alkotmányos tételekkel összeegyeztethetetlen a külföldi norma belföldi alkalmazását az EGBGB 30. cikkének alkalmazásával lehet elkerülni. Becker

[92] Friedrich Becker: *Zur Geltung der Grundrechte im Internationalen Privatrecht*. NJW 1971, 1491, (1491–1493).

szerint ez a módszer ad lehetőséget arra, hogy egy alkotmányos kollíziós jog szabályai kialakíthatók legyenek.[93]

3. Fritz Sturm

A „spanyol ügy" első alaposabb tudományos elemzését Fritz Sturm, lausanne-i professzor tette közzé a *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht* oldalain:[94]

A spanyol döntésig a nemzetközi magánjog tudománya egyértelműen azt az álláspontot képviselte, hogy:

– a nemzetközi magánjog az alkotmányt 'kikerüli', hiszen a jogszabályok területi és személyi alkalmazásának határait jelöli ki, a nemzetközi magánjog kollíziós szabályai értéksemleges normák, amelyeket nem lehet az alkotmány értékei alapján értékelni;

– az alkalmazandó külföldi jogot nem lehet az Alaptörvény alapján értékelni;

– ha a külföldi jog a német Alaptörvénybe ütközik, akkor annak alkalmazása során erre tekintettel kell lenni, és az alapjogi korlátot nem kell figyelembe venni. Az *ordre public* (régebbi EGBGB 30. cikk) csak akkor jön szóba, ha a német alkotmányosság elengedhetetlen szabályába ütközne a külföldi jog alkalmazása.[95]

Ennek a konszenzuson alapuló, leginkább a nemzetközi magánjog dogmatikáját őrző-védő felfogásnak a „spanyol ügy"-ben hozott alkotmánybírósági határozattal egyszer és mindenkorra vége lett. Az alkotmánybíróság szerint a német nemzetközi magánjog szabályait az alaptörvény szerint meg lehet ítélni, a kapcsolószabályok sem ütközhetnek az alapjogokba. Ezen túlmenően a felhívott külföldi jog, amelyet a kollíziós normák alapján alkalmaz a német bíróság, szintén az alapjogok értékei alapján mérendő. Nem szükséges az *ordre public* szabályának alkalmazása az alapjogba ütközés megállapításához.

[93] Becker: i. m. 1493.

[94] Fritz Sturm: Durchbruch der Grundrechten in Fällen mit Auslandsberührung. *FamRZ* 1972, 16–22.

[95] Sturm: i. m. 16.

A német és külföldi állampolgárok házassági akadályai kikerülése érdekében 1966 óta kb. 300 házasságot kötöttek a dániai – német határ mentén elhelyezkedő – Tondern városkában – mondja Sturm,[96] tehát a német jogfelfogás kikerülésének az egyszerű praktikus útja és módja kialakult.

Sturm szerint is az előkérdéshez külön kapcsolószabályt kellett volna alkalmazni – a tényállásra egyébként alkalmazandó jogtól függetlenül –, így a házassági akadályt mind a két személy esetében a saját joguk szerint kellett volna vizsgálni. Ebben az esetben az elvált német mennyasszony személyét illetően semmiféle házassági akadály nem áll fenn, hiszen a német jog alapján a német állami bíróság által kimondott válás az ő személyes joga alapján nem vitatható. Sturm szerint a bíróság azt is kimondhatta volna, hogy az Alaptörvény 6. cikk 1. bekezdése sem sérült, mivel az az eljárási elv érvényesül, hogy egy német bíróság által kimondott bontóítélet valamennyi német hivatalnokot és bírót kötelezi. Harmadjára, Sturm szerint az alkotmánybíróságnak arra kellett volna még utalnia, hogy a vallási szabályok alkalmazása az Alaptörvény vallási semlegességével nem egyeztethető össze, ezért az EGBGB 30. cikkére történő hivatkozás felesleges. De, amint tudjuk, a bíróság nem így döntött, nem a nemzetközi magánjog eszköztárából vett megoldást választott, hanem annak alkalmazási és gondolati körén kívülre lépve új fejezetet nyitott a nemzetközi magánjog és az alapjogok kérdéskörében.

Sturm szerint a döntés három professzor nézetének ad győzelmet, nevezetesen Makarov, Beitzke és Wengler urakénak. Makarov már 1952-ben, Beitzke a már említett 1961-es berlini előadásában fejtette ki, hogy a kollíziós normák szintén az Alaptörvény értékmegítélése alatt állnak. Wengler – és a Ferid-tanítvány Sonnenberger – szintén azt a nézetet képviselik, hogy az alkalmazandó külföldi jogot igenis az Alaptörvény értékmérőjén keresztül meg kell szűrni.

Sturm szerint is az egyik legfontosabb kérdés annak megválaszolása, hogy milyen személyi és tárgyi körben hatnak a német alapjogok, mely tényállásokra vonatkoztathatók. Beszélhetünk-e ebben a körben kvázi alapjogi kollíziós jogról? Mi vagy milyen norma határozza meg az alkotmányos tétel alkalmazási körét? Vagy csak egyoldalú kollízióról lenne szó,

[96] Sturm: i. m. 17. 10. lj.

amelynek „csak" annak eldöntése lenne a feladata, hogy az adott alkotmányos norma alkalmazandó-e vagy sem?[97]

A másik feladat egyszerűbb, a kapcsolószabályok felülvizsgálata az alapjogok szempontjából.[98] Sturm ismerteti a Kegel által előterjesztett javaslatot a házassággal kapcsolatos kapcsolószabályokra, de inkább azt javasolja, hogy a házastársak választhassanak jogot.[99]

Sturm cikkét követően a világ egyik legtekintélyesebb nemzetközi magánjogi orgánuma, a hamburgi *Max-Planck-Institut für Ausländisches und Internationales Privatrecht* által kiadott *Rabels Zeitschrift* lényegében az 1972. év első teljes füzetét az alkotmánybíróság ítéletének elemzésére szánta. Szinte minden valamit is magára adó német nemzetközi magánjogász megszólalt. A kommentátorok közül lényegében csak Wengler, a „staatenloser" Makarov és Neuhaus fogadták el – ki-ki a maga fenntartásaival – a német szövetségi Alkotmánybíróság ítéletét. A többi szerző eltérő szempontokból, de arra mutatott rá, hogy az alkotmánybíróság döntésére lényegében jogilag hibás döntések sorozata után került sor. Tehát az ügyet el lehetett volna dönteni ugyanazon eredménnyel – amint korábban is születtek hasonló tényállás alapján helyes döntések –, azaz lényegében nem volt házassági akadály, hogy megjárta volna az alkotmánybíróság alapjogi megmérettetését. Az egyes véleményeket ebben az írásunkban már nem ismertetjük.

IV. Összefoglalás

Nem vállalkozhatunk a fentiek rövid összefoglalására, hiszen ismertek mindazon 1971 utáni történések, amelyek mind a nemzetközi magánjog, mind a magánjog terén az alapjogok mellett az emberi jogi bíráskodás hatásaként befolyásolták és részben átalakították a korábbi struktúrákat.

A „spanyol ügy" kapcsán a német jogban járatlan olvasó számára is felmerül néhány kérdés. Egy viszonylag egyszerű, az anyakönyvi hivatalnál benyújtott kérelemből, a házassági képesség igazolása alóli mentesülési ké-

[97] Sturm: i. m. 20.
[98] Sturm: i. m. 20.
[99] Sturm: i. m. 21.

relemből miként kerekedhetett alkotmányjogi probléma? Valóban anyagi jogi, nemzetközi magánjogi kérdésről volt szó, vagy pedig – amint Kegel is mondja –, egy sokkal egyszerűbb eljárási kérdésről?[100] Napjaink tapasztalata igazolja, szinte bármilyen eljárásból, jogalkalmazásból keletkezhet alapjogi kérdés. Mit értsünk a házasságkötés alkotmányos szabadságának joga alatt? Ha ismert ilyen alapjog, az a házasság felbontására, illetve annak a jogkövetkezményeire is kiterjed? A német alkotmányban olvasható házasság védelméből miként, milyen módszerrel vált levezethetővé ez az „alapjog"?[101] A spanyol jog felhívása kapcsán valóban fennállt-e a házassági akadály a konkrét esetben?[102] Miért kellett egyáltalán a spanyol anyagi jogot felhívnia a német szövetségi Alkotmánybíróságnak, és ha már felhívta, akkor a spanyol *ordre public*nek mi köze a német *ordre public*hez? A nemzetközi magánjogi kérdés valójában „csak annyi" volt a „spanyol ügyben", hogy helyes-e és min alapul a „sántikáló házasságok" – azaz csak az egyik jog alapján érvényesen megkötött házasság – elkerülésének az elve.

A 18. század második felében készült német polgári jogi kodifikáció, ideértve a nemzetközi magánjogi kapcsolóelveket és -szabályokat is, valóban alkotmányellenes volt mindazon részeit illetően, amelyek a férfi és a nő formális egyenlőségét nem tükrözték? Nem inkább egyszerűen csak arról van szó, hogy ezek a szabályok egy más kort idéznek és más társadalmi struktúrára alkották meg őket? Az idő múlása, a társadalom átalakulása, a formális jogi szabályozás változatlansága mellett alkotmányellenessé változtat korábbi szabályokat és a történelmi kataklizmák tapasztalatai, amelyek a jog szabályozórendszerét önkényesen – ráadásul szelektíven – félretették, felhatalmazást adnak arra, hogy a szabályozás normái helyett elvekkel, ideákkal és célokkal – mint az alkotmánybíróság határozatában is olvasható: igazságosság és célszerűség – felcserélhetők legyenek?

Komolyabb kérdést vetnek fel az ekként felfogott alkotmányos jogok és alapjogok területi és személyi hatályai. Valóban létezik egy alkotmányos kollíziós jog vagy alapjogi kollíziós jog?

[100] Gerhard Kegel: Embarras de richesse. *36 RabelsZ*, 27–34.

[101] Wilhelm Wengler: Die Bedeutung der Verfassungsrechtlichenbestimmung über die Eheschliessungsfreiheit und den Schutz der Familie für das Internationale Privatrecht. *36 RablesZ*, 116–126.

[102] Neumayer *(36 RablesZ)*: i. m. 73–92.

Egyáltalán mi az, ami az alapjogi ellenőrzés tárgyát képezi? A norma vagy a norma alkalmazásának az eredménye, tehát a megszületett bírói döntés? Hiszen nincs olyan norma, amely adott tényállásnál ne tudna abszurd eredményt produkálni.

Amint látható, több a kérdés, mint a biztos válasz. Egy bizonyos: eljárásjogi és anyagi jogi tévedések, hibás döntések mindig is születtek, és sajnos a jövőben is számítani lehet hasonlókra. Ha az alapjogi bíráskodás ezeknek egy végső fellebbviteli fóruma lenne, vagy legalábbis ilyen jellegű egyértelmű funkciót is betöltene az igazságszolgáltatáson belül, az csak üdvözlendő. De akkor ez a korrigáló mechanizmus maradjon meg annak, ami, a Justizmord korrekciójának, semmint egy olyan erőnek, amely tényállás nélküli elvi normaként a *ius* napi világát átalakítja. Az erkölcsnek és a társadalmi együttélés alapjait jelentő elveknek, a *mos*nak nem kell pszeudo-normarendszerré válnia ahhoz, hogy kellő hatást fejtsen ki. Meg kell maradnia annak, ami a *ius* mellett pótolhatatlan szerepét jelenti. Ebben segít eligazodni, helyes döntést hozni az Ünnepelt személye és munkássága.

Horváth Attila
egyetemi docens (PPKE JÁK)

A SZOCIALISTA ALKOTMÁNY (1949. ÉVI XX. TV.)

„Egy alkotmány legyen rövid és homályos."
(Bonaparte Napóleon)

Magyarország a második világháborúig Európa egyik legjelentősebb közjogi hagyományokkal rendelkező országa volt.[1] A magyar történeti alkotmány szerves fejlődését akasztotta meg, illetve terelte kényszerpályára az 1949. évi XX. tv. a Magyar Népköztársaság alkotmányáról, amely az 1936-os ún. sztálini alkotmányt tekintette példaképének (gyakorlatilag azt másolta), és nagyon hasonlított a többi európai szocialista ország alkotmányához. Leginkább az 1952. július 22-i lengyel, 1952. szeptember 24-i román, és a Német Demokratikus Köztársaság 1968. április 6-i alaptörvényéhez.[2]

Az 1936-os ún. sztálini alkotmányt elsősorban a nemzetközi propagandacélok érdekében alkották meg. Döntően az európai országok közvéleményét akarták meggyőzni arról, hogy a Szovjetunió a hitleri Németországgal szemben demokratikus állam, amely építi a jövő társadalmát. Ezért is bízták az alkotmány szerkesztését a III. Internacionálé egyik legismertebb tisztségviselőjére, az antifasiszta propaganda szakértőjére,

[1] Mezey Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest, 2002, 35; Nagy Endre – Rácz Lajos: *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet*. Szerkesztette: Máthé Gábor. Budapest, 2007, 34.

[2] Előzményként még megemlíthető a Jugoszláv Népköztársaság 1946. január 31-i, az Albán Népköztársaság 1946. március 14-i, a Bolgár Népköztársaság 1947. december 4-i, a Román Népköztársaság 1948. április 13-i, a Csehszlovák Köztársaság 1948. május 9-i, a Német Demokratikus Köztársaság 1949. május 30-i alkotmánya. Olyan országok is sztálinista alkotmányt kaptak, amelyeknek teljesen eltérő jogi hagyományai voltak: Mongol Népköztársaság, 1940. évi Vietnami Demokratikus Köztársaság 1959. december 31-i alkotmánya.

Ny. I. Buharinra.[3] A harminctagú bizottságban szakértő munkatársaként Karl Radek[4] és J. B. Pasukanisz[5] segítette munkájában.

Az államszervezetről szóló rész kidolgozásában Visinszkij álláspontja volt a meghatározó.[6] Az 1936-os szovjet alkotmány ezeknek az elvárásoknak megfelelően szakított az állampolgárok közötti nyílt különbségtétellel, az egyenjogúság elvéből indult ki, és bár csak a X. fejezetben, de felsorolják az állampolgári jogokat, különös hangsúlyt helyezve az ún. gazdasági, szociális és kulturális jogokra.

Az alkotmány elkészítésének belpolitikai okai is voltak. Sztálin így akarta deklarálni, hogy milyen eredményeket tudnak már felmutatni. A Szovjetek VIII. Rendkívüli Össz-szövetségi Konferenciáján, 1936. november 25-én kijelentette: „Szovjettársadalmunk már elérte azt, hogy alapjában megvalósította a szocializmust, létrehozta a szocialista rendszert, vagyis megvalósította azt, amit a marxisták más szóval a kommunizmus első vagy alsó fokának neveznek. Vagyis nálunk a szocializmus, alapjában már megvalósult." (Hosszas taps.)"[7]

Az 1936-os alkotmánynak Sztálin még egyéb funkciókat is szánt: „Olyan okmány lesz, amely arról tanúskodik, hogy az, ami a Szovjetunióban már megvalósult, éppúgy megvalósítható más országokban is." (Viharos taps.)[8]

[3] Buharin, Ny. I. (1888–1938): kommunista politikus, ideológus. Koncepciós perben halálra ítélték, és kivégezték. Buharin saját magát tartotta az alkotmány szerzőjének. Párizsban így dicsekedett: *„Figyelmesen nézzétek meg ezt az örök érvényű tollat, ezzel készült az új szovjet alkotmány az elsőtől az utolsó szóig. Én írtam, csak Karhusa (Radek) segített egy kicsit."* Lásd Nikolaevski, B. I.: *Les dirigeants sriétiwues et la lutte pour le puvoir.* Paris, 1969, 34. A haldokló Gorkij már nem volt ilyen jó véleménnyel az alkotmányról. „Ostobaságokkal foglalkozunk, mialatt az országban a kövek is megmozdulnak és dalra fakadnak." Idézi: Sentalinszkij, V.: *A feltámadt szó. A KGB irodalmi archívuma.* Budapest, é. n., 376.

[4] Radek, K. B. (1885–1939?) kommunista politikus, koncepciós perben elítélték, a lágerben halt meg.

[5] Pasukanisz, J. B. (1891–1937?) kommunista jogász. Letartóztatták, további sorsa ismeretlen

[6] Kun Miklós: *Bucharin.* Budapest, 1988, 317.

[7] Sztálin, J. V.: *A leninizmus kérdései.* Budapest, 1949, 608.

[8] Sztálin, J. V: *A leninizmus kérdései.* Bp. 1949, 630.

Így vált a sztálininak nevezett alkotmány[9] minden szovjet érdekszférába vont országban kötelező példává.[10]

Magyarországon 1949. május 27-én hivatalosan a kormány hozta létre az alkotmányt elkészítő bizottságot, amely valójában két tagból – Beér János[11] és Szabó Imre[12] – állt: Kovács István visszaemlékezése szerint: „a bizottsági üléseken, de főként az azokat előkészítő személyes jellegű konzultációk és referátumok során az illetékeseket egyáltalán nem érdekelte az egyes fejezetek politikai vagy szakmai indoklása. Részletes tájékoztatást kértek viszont minden olyan kérdésről, ahol a tervezet eltért a szovjet alkotmány szövegétől."[13] A sztálini alkotmánytól való eltérés ennek megfelelően csak néhány helyen található. Az 53. § úgy született, hogy Gerő Ernő berendelte irodájába az alkotmány szerkesztőit, majd legépelte az általa kitalált új passzust: „A Magyar Népköztársaság hathatósan támogatja a dolgozó nép ügyét szolgáló tudományos munkát, valamint a nép életét, harcait, a valóságot ábrázoló, a nép győzelmét hirdető művészetet s minden rendelkezésre álló eszközzel elősegíti a néphez hű értelmiség kifejlődését."[14] A másik apró eltérés a sztálini alkotmány 12. cikkének utolsó mondatrészéhez képest történt. Az eredeti szövegben ugyanis az „aki nem dolgozik, ne is egyék" elvre hivatkoztak. Magyarországon azonban 1949-ben még mindenki tudta, hogy ez a mondat Pál apostolnak a Tesszalonikiaknak írt 2. levélből származik. Természetesen Buharinék egy másik

[9] Zsdanov kifejtette, hogy az 1936-os alkotmányba „...Sztálin lángelméje, mint csodálatos kincsestárba, gyűjtötte össze a Szovjetunió dolgozói által megvívott harc összes eredményeit." Idézi: Korovin, E. A. : A Sztálini Alkotmány nemzetközi jelentősége. *Jogtudományi Közlöny*, 1952, 342.

[10] 1936-os szovjet alkotmány hatása kimutatható az albán alkotmány 2., 3., 4., 7., 8., 13., 14., 15., 16., 17., 35., 40., 41., 42., 58., 74. §-ában, a román alkotmány 6., 12., 15., 21., 27., 35., 37., 39., 74. §-ában Bulgária alkotmányának: 7., 12., 71., 74., 15., 35., 48. §-ában. Csehszlovákia alkotmányának 148., 162., 119., 37., 123. §-ában stb.

[11] Beér János (1905–1966) kommunista jogász, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán az államjog tanszékvezető egyetemi tanára. Belügyi államtitkárként ő szignálta a kitelepítéseket.

[12] Szabó Imre (1912–1991) kommunista jogász. Az MTA tagja, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója,

[13] Kovács István: Az alkotmányfejlődés elvi kérdése. In Kovács István (szerk.): *Alkotmány, alkotmányosság*. Budapest, 1989, 12.

[14] Gellért Kis Gábor: A tünékeny alkotmány. *Élet és Irodalom*, 1987.

levélből idéztek, amit Lenin írt a petrográdi munkásoknak.[15] A magyar szerkesztők azonban bátorkodtak egy teljesen új paragrafust megfogalmazni: „A dolgozók munkájukkal, munkaversenyben való részvételükkel, a munkafegyelem fokozásával és a munkamódszerek[16] tökéletesítésével a szocialista építés ügyét szolgálják." (9. § [3])[17].

A tervezetet augusztus 5-én tették közzé, majd öt nap alatt sikerült lebonyolítani az országos vitát, így már 10-én megérkezett a Parlamentbe, ahol 12-én bizottsági ülések következtek, amely tizenöt nap alatt letárgyalta az egészet. Augusztus 17-én Rákosi Mátyás előterjesztette,[18] 18-án egyhangú lelkesedéssel elfogadták. A diktatúrában a jogszabályok megalkotása és elfogadása mindig olajozottan történik. Jelen esetben azért is kellett sietni, hogy 20-án léphessen életbe az alkotmány, mert így ezen a napon innentől kezdve 1990-ig nem Szent Istvánt, hanem a sztálini alkotmányt ünnepelték hivatalosan.

Az 1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság alkotmánya, a propaganda nagymestereinek számító szovjet politikusok által alkotott 1936-os alkotmány után szinte „Patyomkin-alkotmánynak" vagy fiktív alkotmánynak minősíthető. Úgyszólván az alkotmányok egyetlen rendelkezése sem érvényesült a gyakorlatban. A legtöbb esetben egy „íratlan" autoritárius gyakorlat volt a meghatározó. Az uralkodó elit ténylegesen az alkotmányosság bármely jele nélkül működött.

[15] *Lenin Összes Művei.* Budapest, 1952, 27. k., 394. Leninnek tetszhetett ez a mondás, hiszen máshol is leírta. Például „Minden nagy fogyasztási központban sok felesleges embert, hozzánk dörgölődző hivatalnokokat, álcázott burzsujokat és spekulánsokat stb. etetünk. Rendszeresen nyakon kell csípni az ilyen felesleges fogyasztókat, akik áthágják ezt az alaptörvényt: aki nem dolgozik, ne is egyék." Lásd *Lenin Összes Művei.* Budapest, 1953, 32. k. 421. Karev szerint ezt az elvet Lenin a szocializmus legfőbb érvének tartotta. Lásd: Karev, D. Sz: Az új szovjet büntetőtörvények. *Jogtudományi Közlöny,* 1962, 83.

[16] Véletlen elszólás: nem a technikát kell fejleszteni, hanem a munkamódszereket. Ez lesz majd a sztahanovista mozgalom.

[17] A lengyel alkotmány elkészítésével Sztálin közvetlen utasításokat adott és több mint ötven helyen módosította a tervezetet. Pl. a „magántulajdon" szót „személyesre" változtatta, ami később sok gondot okozott a lengyel jogászoknak. Lásd Persak, Krzysztof: Lengyel források Sztálin Lengyelországi politikájáról. In *1956-os intézet évkönyve.* Budapest, 2001, 27.

[18] Rákosi Mátyásnak az előadói beszédében érdekes képzavart sikerült összehoznia: „Az Alkotmány új biztosítéka lesz annak, hogy a mi szavunkra építeni lehet, mint a kősziklára." Vajon tudta-e, hogy ez a hasonlat honnan származik?

A fiktív alkotmány jelentős része inkább politikai, mint jogi dokumentum. Lenin szavaival: a jogszabállyal való agitáció eszköze. Nagyon hasonlított Sztálin műveihez, amelyek közül elsőként A Leninizmus kérdései című brosúra jelent meg Magyarországon. Káté, kérdés-felelet szerkezetű próza, amely nem bizonyít, hanem kinyilatkoztat. Összemossa a jelent és a jövőt. Politikai programot bújtat alkotmányjogi köntösbe. Kitűzött célokat fogalmaz meg. Fordított „historizáció" a jelen igazolására. Különösen vonatkozik ez a társadalmi-gazdasági rendszerről szóló elvi bevezető fejezetekre. Ebből a részből szinte teljes mértékben hiányoztak a normatív szabályok. Például: „A dolgozó nép fokozatosan kiszorítja a tőkés elemeket, és következetesen építi a gazdaság szocialista rendjét."(4. §) Ezek és hasonló mondatok a jogalkalmazó számára értelmezhetetlenek.

A valódi normaszövegek pedig a valóságban soha sem teljesültek. Például „A Magyar Népköztársaság legfelsőbb államhatalmi szerve az országgyűlés" [10. §. (1)] vagy a VIII. fejezetben a sajtószabadság és a gyülekezési jog szabályai stb.

A jogszabályi részben tudatosan törekedtek a kerettörvényi szabályozásra, rengeteg joghézagot hagytak, illetve homályos megfogalmazásokat alkalmaztak, hogy szinte teljesen szabad kezet adjanak a jogalkalmazónak. Például „A Magyar Népköztársaságban a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként az állam, a közületek vagy a szövetkezetek tulajdonában van." [4. § (1)] Kérdés, hogy mi a termelőeszköz definíciója, illetve mi tartozik a „zöm"-be.

Az alkotmányban deklarált jogintézményeket később sem szabályozták konkrét törvényekkel, mint például a népszavazást (20. §),[19] vagy a konkrét szabályozás alkotmányellenesen korlátozta a szépen hangzó elveket. Például az egyesülési jogot az egyesületekről szóló törvényerejű rendeletek.

Minden alkotmánnyal szemben általános követelmény, hogy az állam hatalmát korlátozza, és biztosítsa a polgárok számára az alapvető jogokat.[20] A szocialista alkotmány és alkotmányjog ezzel szemben az egységes

[19] Amikor az 1985–1990 között ülésező országgyűlésen a bős–nagymarosi vízlépcső vitája közben felmerült a népszavazás kérdése, Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszternek el kellett ismernie, hogy bár az alkotmány szabályozza, de végrehajtási törvény hiányában nem tudnának népszavazást elrendelni.

[20] Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan. I. Alapfogalmak, alkotmányos intézmények*. Budapest, 2003, 19.

államhatalom koncepciójából indult ki és egyben tagadta a hatalmi ágak elválasztásának, illetve a „fékek és ellensúlyok"-nak az elvét. Pedig az Emberi és a polgári jogok egyetemes nyilatkozata óta szinte közhelynek számított az a követelmény, amely szerint: „Az a társadalom, amely nem biztosítja a jogok védelmét, sem a hatalmak elválasztásáról nem intézkedik, nem rendelkezik alkotmánnyal."[21] J. M. Szverdlov[22] magyarázata szerint: „Nagyon helyes, hogy nálunk a törvényhozó és a végrehajtó hatalom nincs elválasztva, mint Nyugaton. Így minden problémát gyorsan meg lehet oldani."[23]

Nem foglalkoztak az egyéb alkotmányt biztosító intézményekkel sem. Azzal az indokkal utasították el még a gondolatát is, hogy a „nép hatalmát" nem szükséges korlátozni. Ezért is szüntették meg a Közigazgatási Bíróságot (1949. évi II. tv.). Az 1983. évi II. törvénnyel[24] ugyan létrehoztak egy Alkotmányjogi Tanácsot, de ennek a testületnek a tevékenysége teljes mértékben formálisnak volt mondható. Már az is ellentmondásos intézkedésnek számított, hogy tagjainak többségét az országgyűlési képviselők alkották. Így a saját maguk által megszavazott törvényeket kellett volna felülbírálniuk. A pártvezetés részéről – biztos, ami biztos – egyértelműen közölték: a testületet nem azért hívták össze, hogy valóban működjön (1988-ig a kívülállónak úgy tűnhetett, mintha illegalitásba vonult volna).[25] Ennek megfelelően már az 1984. június 6-án megtartott alakuló ülésen a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának titkára kioktatta a tagokat: „Hagyjuk a jogászkodást elvtársak!... a mienk nem alkotmánybíróság!"[26]

Zlinszky János visszaemlékezéséből azt is megtudhattuk, hogy a rendes bíróságok előtt sem volt szokás az alkotmányra hivatkozni.[27]

[21] Hahner Péter (szerk.): *A Nagy Francia Forradalom dokumentumai.*: Budapest, 1999, 86.

[22] Szverdlov, J. M. (1885–1919): szovjet kommunista politikus, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság elnöke.

[23] Idézi Szolzsenyicin, A.: *A Gulag*. Budapest, é. n. I. k., 361.

[24] Az alkotmányjogi Tanács feladatáról és hatásköréről az 1984. évi I. tv. Intézkedett.

[25] Kilényi Géza közlése.

[26] Idézi Holló András: *Az államjogtól a jogállamig*. Budapest, 1993, 18.

[27] Zlinszky János: Jogalkotás az 1950-es években. In Kövesdy Zsuzsa – Kozma László (szerk): *Élned, halnod... A munkatáboroktól az 1956-os forradalomig*. Budapest, 2005, 18.

A szocialista alkotmányok,[28] így a magyar alkotmány is, nem deklarálta egyértelműen a törvény előtti egyenlőséget,[29] bár a jogegyenlőtlenséget sem vállalták fel teljes nyíltsággal. Valójában különbségeket tettek magyar állampolgárok között származás, politikai vélemény, vallás, nemzetiség és egyéb helyzet szerint is.

Az ún. osztályidegenek, szokásos bűnözők stb. a személyi igazolványban megkülönböztető jelzést kaptak, és még ideiglenesen sem tartózkodhattak Budapesten.[30] Elvileg az állampolgári jogok egy része is csak az ún. dolgozókat illette volna meg. Például a szólás-, a sajtó- és a gyülekezési szabadság [1949. évi XX. tv. 55. § (1–2)]. Az elosztást elvileg a „munka szerint" gyakorolhatták volna, valójában itt is meghatározóak maradtak a politikai szempontok.[31] A német nemzetiségű magyar állampolgárok jogfosztását 1948-ban megszüntették, de például a cigányságot továbbra is számtalan hátrányos intézkedés, kifejezetten diszkriminatív szankció érte. A szocialista rendszer mindenfajta egyéni termelő- vagy kereskedőtevékenységgel szemben eleve tiltó vagy korlátozó rendszabályokat vezetett be: a házaló kereskedés, lókereskedés, vályogvetés, üstfoltozó, ónozó, túrókészítő, posztóverő, teknővájó, kovács, szolgáltató zenész és mutatványos foglalkozások a legtöbb helyen szinte teljesen megszűntek. Az így megélhetés nélkül maradt cigány emberek 1945-ben kimaradtak a földosztásból, de nem vették fel őket a termelőszövetkezetekbe sem. Ráadásul az állampárt településpolitikája az általuk

[28] Lenin kijelentette: „Azt állítani, hogy mi minden embert egyenlővé teszünk, ez a legüresebb frázis, és az olyan intellektuel ostoba kitalálása, aki néha jóhiszeműen dobálózik a szavakkal, ide-oda forgatja őket, de minden tartalom nélkül." Lásd Lenin *Összes Művei*, 29. k., 363. Lenin fogalmazta meg az első szovjet alkotmány I. részét, a *Deklaráció a dolgozó és kizsákmányolt nép jogairól*-t. Lásd *Lenin Összes Művei*. Budapest, 1952, 26. k., 429. Eszerint a volt kizsákmányolók, értelmiségiek, gazdagabb parasztok, jogfosztottak (lisenci) lettek, és megvonták tőlük élelmiszer-fejadagjaikat is. Jogképességük korlátozása kiterjedt az egész családjukra is, így a gyermekekre, sőt sokszor az unokákra is. Korlátozták a parasztok választójogát is. Egy munkás szavazata öt parasztéval volt egyenlő. Az 1936-os ún. sztálini alkotmány, amely alapján a magyar alkotmány is készült, már nem tartalmazta ezeket a rendelkezéseket.

[29] Nem az alkotmány, hanem a Polgári törvénykönyv deklarálta, hogy a Magyar Népköztársaságban minden állampolgár jogképessége egyenlő. 1959. évi IV. tv. 8. §. (2)

[30] BM Irattár. BM Koll. 106–1–45, öe. 10–12/18/1955.

[31] Például a lakások, autók, nyaralások, prémiumok és egyéb természetbeni juttatások.

leginkább lakott apró és törpetelepüléseket sújtotta, hiszen azok teljes felszámolására törekedett.[32]

A cigányok alig burkolt megkülönböztetésére leginkább a személyi igazolványok bevezetésekor került sor. Lásd az 1/1954 (I. 3.) MT. sz. rendeletet. A Belügyminisztérium ugyanis erre a jogszabályra hivatkozva „pótlólagos intézkedésként" az ún. kóbor cigányoknak a többi állampolgároktól formájában, tartalmában és még színében is eltérő (fekete színű) igazolványt adtak ki az alábbi indoklással: „Azok a cigányok, akik megfelelő munkát és lakóhelyet igazolni nem tudtak, feltehetően bűncselekmény elkövetéséből tartják fenn magukat..."[33]Az ártatlanság vélelmét figyelmen kívül hagyva, bőrszín alapján minősítettek egyes embereket.[34] A Belügyminisztérium 15. számú, 1955. június 26-i belügyminiszteri utasítása szerint „gyanús esetekben" a cigányoktól ujjlenyomatot is kell venni. A Belügyminisztérium jelentése szerint 1962-ben szüntették meg a cigányok külön személyi igazolványát,[35] de a rendőrségnek a cigányokkal szembeni diszkriminatív, előítéletekből nem mentes eljárása egészen a rendszerváltozásig megmaradt.

Korabeli becslések szerint Magyarországon él az európai cigányság 12%-a, a Magyar Dolgozók Pártjának Politikai Bizottsága mégis csak 1955. december 29-én vetette fel először, hogy tárgyalni kellene a magyarországi cigánykérdésről.

Készült is egy javaslat 1956-ban a cigányság helyzetének javításáról, de sokáig nem foglalkoztak vele.[36] 1961-ben is egy szigorúan titkos cigánytelep-felszámolási program készült, melynek csak egy részét hozták nyilvánosságra a hetvenes években. Mindenesetre már ez az elképzelés is a diszkrimináció gyakorlatának enyhülését jelezte, hiszen az ötvenes években szovjet mintára internálótáborokkal és állami gyermeknevelő

[32] Berey Katalin: *A magyarországi cigányság kutatásának településtudományi vonatkozásai.* H. és é. n., 24–25.

[33] Purcsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására" az ötvenes évek Magyarországán. *Beszélő,* 2001/6–35.

[34] Sághy Erika: Cigánypolitika Magyarországon az 1950-es 1960-as években. *Múltunk,* 2008/1, 274.

[35] MOL XIX-1-4-9. 46.

[36] Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956. áprilisából. In *Múltunk,* 2008/1.

intézetekkel akarták erőszakos úton asszimilálni a cigányokat.[37] Mindemellett a cigányság érdekvédelmi szervezetét felszámolták. Kádár János indoklása szerint azért, mert „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségeknek". Ezért szerinte: „Az a helyes, hogy az a cigány nemzeti bizottság [helyesen: Magyarország Cigányok Kulturális Szövetsége] megszűnjék."[38]

Tudatosan különbséget tettek lakóhely szerint is a magyar állampolgárok között. A fővárost, az ipari városokat, az ún. szocialista városokat kiemelten támogatták, míg a tanyákat, kistelepüléseket igyekeztek felszámolni. Ennek következtében a városi lakosok messze magasabb szintű ellátásban részesültek, mint a hátrányos helyzetű vidéki emberek.

A származás szerinti különbségtétel a mindennapi életnek szinte minden területén érvényesült. A reakciónak, osztályidegennek minősített személyeket internálhatták, de eleve súlyosabb ítéletre számíthattak, ha bíróság elé kerültek. Ugyanezt az elvet követték a lakás, telefon, üdülési beutaló, prémium és egyéb juttatások elosztásánál.[39] A kulákok, illetve hozzátartozóik még azután is, hogy földjüket elvették, és egy városban voltak kénytelenek dolgozni, hátrányos megkülönböztetésben részesültek.

Származás szerint különböztettek meg az állampolgárokat a továbbtanulás terén is. Magyarországon a szocializmus idején egyébként is viszonylag kevesen járhattak főiskolára, egyetemre, ezért jelentős mértékben felértékelődött a felvételi értéke. Központi szabályozás írta elő a „munkás-paraszt származású" arányát: 1952–53-ban 60–65%, 1956 tavaszán 58–60%, 1957-ben 50%. Az ún. „X" kategóriás „osztályidegenek" (kizsákmányolók, tőkések, kulákok, B listás tisztviselők stb.) gyermekei csak kivételesen, minisztériumi engedéllyel nyerhettek felvételt, bármilyen jól is szerepeltek az 1948-tól alkalmazott felvételi vizsgán. Ezért is fordulhatott elő, hogy például az 1956/57-es tanévben kitűnően és jelesen

[37] *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról.* A kutatásokat Kemény István vezette. Budapest, 1976.

[38] Pucsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés megoldására az ötvenes évek Magyarországán. *Beszélő*, 2001/6–36.

[39] Rákosi Mátyás a szociális segélyek elosztásának arányát az alábbi módon írta elő: munkás 6,5, paraszt 2,5 és „haladó értelmiségi" 1. Lásd Pünkösti Árpád: *Rákosi a csúcson (1948–1953).* Budapest, 1993, 120.

érettségizettek 44,2%-a nem tudott tovább tanulni.[40] A hatvanas évektől kezdve a felsőfokú képzésnél már nem alkalmazták az „osztályidegeneket" és „ellenségeket" kizáró B kategóriás lapokat, de továbbra is vezettek minden tanulóról egy káderlapot, amelyből kiderülhetett a tanuló „politikai megbízhatósága". Az általános iskoláknak, középiskoláknak nyilatkozniuk kellett arról, hogy javasolják-e az illető tanuló továbbtanulását.

A származás szerinti nyílt megkülönböztetést 1963-ban szüntették meg, amikor már ez a fajta diszkrimináció a nómenklatúra gyermekeit is kezdte hátrányosan érinteni. Mindazonáltal leszögezték: „Igenis a továbbiakban is biztosítani kell majd, hogy a helyek bizonyos részét fenn kell tartani bizonyos kategóriák gyerekei számára... azonkívül munkások és parasztok gyermekei számára."[41]

Az iskolai oktatásban és a felvételi vizsgáknál továbbra is – ha nem is olyan merev kategóriákat alkalmazva, mint korábban – előnyben részesítették az F betűvel jelölt „fizikai dolgozók" gyermekeit. Az országos tanulmányi versenyek első tíz helyezettjei közül is csak azokat vették fel, akiknek „magatartása megfelelő".

A Magyar Szabadság Érdemrend,[42] a Munkás-Paraszt Hatalomért érdemrend,[43] a Szocialista Hazáért érdemrend[44] többek között azzal a pri-

[40] 1961-ben pedig az alábbi feltételeknek kellett megfelelni a felvételi vizsgák során: „... ahhoz, hogy az intézmények (az előírt) szociális arányt elérjék, a felvételi vizsgán megjelent munkás származású tanulók 60, a dolgozó paraszt származásúak 62 és az értelmiségi származásúaknak 43%-át kell felvenni". Lásd *Statisztikai tájékoztató*, 1961. Idézi Sáska Géza: *Rendszerek és váltások*. Budapest, 2007, 105.

[41] Idézi Tyekvicska Árpád: 1962. In *Beszélő évek. (1957–1968). A Kádár korszak története*. Budapest, 2000, I. r., 252.

[42] Az 1946. évi VIII. tv. alapította a kitüntetést a szabadságért, demokráciáért folytatott küzdelembe kimagasló érdemeket szerzett személyek elismeréséért. A kitüntetés adományozását az 1953. évi V. tv. megszüntette, majd az 1957. évi 61. sz. tvr. újból visszaállította azokra nézve, akik részt vettek az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében. A felvételi vizsgára vonatkozó kedvezményeket a 3/1968. (V. 26) MM. sz. rendelet 17.§ (2) és 105/1966. (MK. 2.) MM. sz. utasítás szabályai biztosították.

[43] A Minisztertanács a 25/1957. (IV. 21.) MT. sz. rendelettel alapította, és az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében való közreműködésért adományozta.

[44] A szovjet típusú diktatúra kiépítése érdekében tett cselekmények jutalmazásért az 1966. évi 29. sz. tvr.-tel alapították. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa a kitüntetést egy ízben, 1967. május 1-jén adományozta. Vö.: 3/1968. (V. 26.) MM. sz. rendelet és 105/1966 (MK. 2.) MM. sz. utasítás.

világiummal járt, hogy a hozzátartozókat felvették a kiválasztott felsőoktatási intézménybe.[45]

A marxizmus klasszikusai a nők egyenlőségét hirdették. Valójában a Kommunista Párt hierarchiájában a nők mindig alárendelt szerepet töltöttek be. Fazekas György visszaemlékezéséből tudjuk, hogy amikor a kommunista vezetők Rajk Lászlónál tanácskoztak, Júlia kint ült az előszobában, és ott várakozott.[46]

Az ötvenes években a magyar népolitikát a sztálini direktívák határozták meg. Eszerint a nő személyiségnek önmegvalósulása már nem a család, hanem a társadalom közössége.[47] A nők úgy válhattak egyenjogúvá, hogy ugyanazt a munkát kellett végezniük, mint a férfiaknak. A biológiai sajátosságok figyelmen kívül hagyásával a nőket mint traktorosokat,[48] segédmunkásokat, vájárokat,[49] kőműveseket, kohászokat stb. foglalkoztatták. A bérük azonban csak 60%-a volt a férfiakénak. Magas, döntési jogkörrel összekapcsolódó pályákon a vezetők, a politikusok és a gazdasági élet meghatározó pozícióiba nők nem kerülhettek. Az egész rendszert a csak férfiakból álló pártvezetés irányította.[50] 1941-ben a keresők 27,2%-a, 1956-ban 31,5%-a, 1970-ben 65%-a, 1979-ben 78%-a nő, de az előmeneteli lehetőségeik továbbra is korlátozottak maradtak. Teljesen természetessé, sőt az alacsony bérek miatt szinte elengedhetetlenné vált a kétkeresős családmodell. Mindamellett a háztartási munkát leértékelték. Az iskolai tanagyagból kiiktatták a háztartási ismeretek oktatását. Azt hirdették, hogy a házimunka „társadalmiasodni" fog azáltal, hogy ez a tevékenység

[45] Besnyő Károly (szerk.): *A magyar népköztársaság kitüntetései.* Budapest, 1979, 28–29, 85, 51–52.

[46] Pető Andrea: *Rajk Júlia.* Budapest, 2001. 76.

[47] A családjáért dolgozó nő leértékelését jelezte, hogy 1945 és 1955 között megünnepelték a nemzetközi nőnapot, de az anyák napjáról „elfeledkeztek".

[48] Az ötvenes évek propagandájának középpontjában a traktoroslány állt. Erre azért volt szükség, hogy a férfi traktorosokat behívhassák katonának. A traktoroslányok a gázolajban, koszban, piszokban dolgoztak. Kipattogzott a bőrük, és sokuknak megsérült a méhe az örökös rázkódástól.

[49] 1953-ban külön rendeletben tiltották meg, hogy bányában nők is dolgozhassanak.

[50] Schadt Mária: Az MDP népolitikája az 1949–53-as években. In Garai Ildikó – Gál Zoltán – Huszár Zoltán (szerk.): *Európa külső és belső határai a XIX. és XX században.* Pécs, 1999, 195. A férfihegemóniát szimbolizálta az is, hogy a képzőművészeti alkotásokban mindig a munkás a férfi, a paraszt a nő.

eltolódik a fizetett szolgáltatások (például a Patyolat) és a közösségi infrastruktúra irányába. (Az fel sem merült, hogy a férfiakat is terheljék vele.) Még 1956-ban is 1000 bölcsődéskorú gyermekre 45 férőhely jutott. Az óvodák vonatkozásában már jobb volt a helyzet. Az általános iskolában viszont megoldották a napközis rendszert. Nehézséget jelentett viszont, hogy a háztartási gépek (mosógép, centrifuga, hűtőszekrény, porszívó stb.) viszonylag drágák voltak, és az élelmiszerüzletek nyitva tartása nem igazodott a munkaidőhöz.

Megszüntették a nők érdekvédelmi szervezeteit. 1948. április 14-e után csak egyetlen hivatalos szervezet működhetett, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, amely alapszabálya szerint: „Szövetség az MDP irányítása és útmutatása alapján mozgósítja a nőket a szocialista építőmunkában való részvételre, a Párt és kormányhatározatok végrehajtására... Munkájában a szovjet nők, a szovjet anyák példáját követi."[51]

A szocializmus azt hirdette, hogy megszünteti a piaci viszonyokból eredő egyenlőtlenséget és az „ember ember által való kizsákmányolását". Látszólag – a magántulajdon elkobzása révén – úgy tűnt, hogy a létminimum szintjén sikerült lefelé nivellálni, „egyenlősíteni" a lakosságot. A valóságban az ún. munka szerinti elosztás szintén igazságtalan és egyenlőtlen volt. Sokan nem ismerték fel, hogy az alacsony lakbér, egyes árucikkek és szolgáltatások állami dotálása fokozza a társadalmi különbségeket, hiszen a gazdagabb, befolyásosabb rétegek jutottak hozzá a hiánycikkekhez, és ők tudtak többet fogyasztani, ami nagyobb arányú állami támogatás igénybevételét eredményezte a számukra.[52]

[51] Idézi: Schadt Mária: *„Feltörekvő dolgozó nő". Nők az ötvenes években*. Pécs, 2003, 76.

[52] Leginkább az állami lakásépítés és elosztás révén figyelhetők meg ezek az anomáliák. Például az állami építőipari rendszer révén egy lakás felépítése nagyjából kétszer annyiba került, mint a magánúton való kivitelezés. (Ezt a hatalmas adminisztratív rezsiköltségek, a rendkívül költséges technológia alkalmazása okozta.) Az állami bérlakások bérlet díja rendszerint nem fedezték a lakások fenntartásának költségeit. Általában a legjobban fizetett társadalmi csoportok (bürokrácia vezetői, pártvezetők, szakemberek) kaptak a legnagyobb százalékban állami lakást, míg a magánúton épített házak lakóinak többsége a szakképzetlen munkások köréből került ki. Ennek következtében a „fehérgalléros" családok átlagban ötven százalékkal nagyobb támogatást kaptak, mint a „kékgalléros" családok.

A privilégiumok és megvonások alapján a szocializmus korának társadalmát egyfajta piramisszerű elrendeződés jellemezte:[53]

1. Legfelül a nómenklatúra, a pártelit, párt- és állami vezető találhatók.

2. Alattuk a párt apparátusának tagjai, a hivatásos katonák, rendőrök, a rendszerhez hű technokrácia vezetői, a rendszert támogató művészek, tudósok, írók, a nagyvállalatok felső vezetői, szakszervezet és tömegszervezeti funkcionáriusok.

3. A termelésirányítók, párt- és tömegszervezetek beosztott munkatársai, a rendőri és katonai apparátus, a pártideológia terjesztői, az újságírók.

4. A kiemelt vállalatoknál foglalkoztatott munkások.

5. Közép- és kisüzemek dolgozói, adminisztrátorok, pedagógusok, tisztviselők.

6. Politikai szempontból közömbösek.

7. A szövetkezeti parasztság.

8.A megtűrt állampolgárok, akik a gazdasági, illetve kulturális élet perifériáján helyezkedtek el, kisvállalkozók, kisiparosok.

9. Egyes nemzetiségi csoportok, etnikumok.

10. Származás szerint deklasszált elemeknek számítók, kulákok, ellenzékiek, papok, politikai elítéltek és családtagjaik.

Az első szocialista alkotmányok nem tartalmaztak preambulumot (bolgár, román és jugoszláv). Ezzel szemben preambulummal kezdődött az 1946-os vietnami, majd a csehszlovák alkotmány és a Német Demokratikus Köztársaság alkotmánya. Az ünnepélyes bevezető rész 1949 után szinte mindegyik szocialista alkotmányban megtalálható, sőt egyre nagyobb szerepet kapott. Az 1954. évi kínai alkotmány például itt szabályozta a párt vezető szerepét.

A preambulum a törvények élén álló, gyakran emelkedett, himnikus megfogalmazású szöveg. A jelentősebb jogszabályokat,[54] így az alkotmá-

[53] A szocialista országokban is 1 : 8-tól 1 : 12-ig terjedő jövedelmi különbségek voltak, éppen annyi, amint Nyugat-Európában. Lásd Csaba László: Rendszerátalakulás és/vagy modernizáció? *Valóság*, 1995,19.

[54] Magyarországon nemcsak az alkotmányoknak, hanem más jelentősebb jogszabályoknak is volt preambulumuk, például az 1954. évi X. tv. a tanácsokról, 1957. évi VII. tv. a népi ellenőrzésről, 1957. évi 13. számú tvr. a munkásőrség felállításáról.

nyokat bevezető preambulumban fogalmazták meg a jogszabály célját, feladatát, indokait. Gyakran hivatkoznak a dicső történelmi múltra, az adott ország közjogi hagyományaira, de az is előfordul, hogy a jövőre nézve állapítottak meg célkitűzéseket, államcélokat. Kivételesen magában foglalhat valamilyen normát is, melyet a jogalkotó valamilyen speciális soknál fogva különválaszt a jogszabály szakaszaitól, esetleg azért, hogy különleges jelentőségét hangsúlyozza. A legfontosabb feladata azonban a preambulumoknak a jogszabályok értelmezésére vonatkozó általános elvek megállapítása terén van.[55]

Az 1949. évi XX. tv. preambuluma szakított közjogi hagyományainkkal, és semmibe vette korábbi alkotmányfejlődésünket, történelmünket, kultúránkat. Kukorelli István szerint tartalmaznia kellett volna Szent István államalapítására, az Aranybullára, Mátyás államára, II. Rákóczi Ferenc fejedelemségére, az 1790–91. évi országgyűlésre, a reformkorra, az 1848. évi áprilisi törvényekre, kiegyezésre stb. utaló részeket.[56] Ezzel szemben az alkotmány szerint a magyar történelem 1945-tel kezdődik, amikor „A nagy Szovjetunió fegyveres ereje felszabadította országunkat a német fasiszták[57] igája alól…" Jellemző a szerkesztők szervilizmusára, hogy a Szovjetunió háromszor is szerepel, vagyis átlagosan négysoronként említik meg.

A preambulumban és az alkotmánynak szinte mindegyik fejezetében találunk ún. new speak kifejezést, amely a valódi célok és szándékok elleplezésére szolgált. Ilyen az alkotmány bevezetésének azon mondata is, amelyben kijelenti: „… a Szovjetunióra támaszkodva népünk megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását, s országunk a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé". A „népi demokrácia" kifejezés pleonazmus, szószaporítás, vagyis azonos jelenésű és ezért felesleges szavak, kifejezések halmozása. Sztálin találta ki, és a kommunista vezetők, így Rákosi Mátyás is azt a fogalmat vette át.[58] Így került be alkotmányunkba is. Eszerint: „A népi demokrácia olyan állam, amelynek segítségével

[55] Beér János: *Szocialista államépítés*. Budapest, 1968, 49–50.

[56] Kukorelli István: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban*. Budapest, 2006.

[57] A 20. század szélsőjobboldali mozgalmainak fasiszta jelzővel való ellátása a Kominternből származott, nehogy az általuk szocialistának nevezett rendszert össze lehessen vetni a nemzetiszocialista berendezkedéssel.

[58] Kogelfranz, S.: *Jalta öröksége*. Budapest, 1989, 15–16.

a Szovjetunió eredményeként és a Szovjetunióra támaszkodva a dolgozó nép a munkásosztály vezetésével halad a kapitalizmusból a szocializmus felé. A népi demokrácia funkciójára nézve proletárdiktatúra szovjet forma nélkül."[59]

Az ilyen módon hivatalossá vált fogalom Földesi Tamás tanúsága szerint a második világháború utáni marxista politikai irodalom leggyakrabban használt kategóriája lett. A Szovjet Kommunista Párt XXII. kongresszusa (1961. X. 17–31.) a kommunista és munkáspártok 1960-as nyilatkozata és az SZKP programtervezete is ezzel a terminológiával tárgyalta a szocialista országok történetét.[60]

Hasonlóan értelmetlen kifejezéssel találkozunk mindjárt az 1. §-ban. Az alkotmány itt a sztálini kátékhoz jellemző stílusban kijelenti, hogy „Magyarország: népköztársaság". A „jogalkotó" szándéka nyilvánvaló, nemcsak a monarchiától, hanem az általa „burzsoának" aposztrofált köztársaságoktól is el akart határolódni. Így vált a „népköztársaság" szocialista országok (Lengyelországot kivéve) hivatalos megjelölésévé. A köztársaság már maga is res publica, de ahogy azt G. Dimitrov[61] egy beszédében kifejtette, a népköztársaság kifejezi azt, hogy a hatalom a „dolgozó nép" kezében van.[62]

Már a preambulumban is találkozhatunk ezzel a kijelentéssel, de későbbiekben többször is szájbarágós stílusban elismétlik, hogy „a Magyar Népköztársaságban megvalósul a munkásság és a dolgozó parasztság szoros szövetsége a munkásosztály vezetésével" (3. §.) (vö. preambulum, 2. §. 1–2. stb.).

A római cenzorok a classic fogalmát arra használták, hogy a népességet adózási csoportokra osszák fel. Amikor később a szociológiai szakirodalom feleleventette ezt a szót a 18. században, akkor a rangjuk és a vagyonuk szerint elkülönülő társadalmi rétegeket értettek alatta.[63] Később

[59] Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek.* Budapest, 1952, 263, 359.

[60] Földesi Tamás: Néhány gondolat a népi demokrácia fogalmáról. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1961, 80.

[61] Dimitrov, G. (1882–1949): bolgár kommunista politikus. Moszkvai gyógykezelése közben gyanús körülmények között halt meg.

[62] Szente Zoltán: A közép- és kelet európai országok alkotmányfejlődésének fő jellemzői, 1945–1988. *Jogtörténeti Szemle,* 2006/1, 2.

[63] Ferguson, A.: *Essay ont he History of Civil Society.* London, 1767.

Adam Smith[64] írt a „szegény" vagy a „dolgozó" osztályról. D. Ricardo,[65] Saint-Simon és Fourier már beszélt proletariátusról és burzsoáziáról is. Tőlük vette át Marx az osztály kifejezést és a tőke utolsó, III. kötetének utolsó fejezete *Az osztályok* címet viselte, azonban ez a rész befejezetlen maradt. Marx azt feltételezte, hogy az osztály egy olyan objektív kategória, amit matematikai pontossággal meg lehet határozni a termelőeszközökhöz fűződő viszonyuk révén, és innen következik az automatikusan egységes „osztálytudatuk", mintha tudatában lennének saját helyzetünknek és valódi érdekeiknek. Lenin Marx nyomán kísérelte meg definiálni az osztályokat *A nagy kezdeményezés* című művében: „Osztályoknak az emberek olyan csoportját nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagyrészt tömegeken szabályozott és rögzített) viszonyok, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai, és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az *emberek olyan* csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük.[66]

Marx az osztálykategóriák meghatározásán túl a munkásosztályt valamiféle idealizált, missziós küldetéstudattal ruházta fel.[67] Azt remélte, hogy a munkásosztály a marxizmus tanítása révén öntudatra ébred és belőlük alakul ki az az anyagi erő, amely gyakorlatilag a „fegyverek kritikájával" támasztja alá a „kritika fegyvereit". A munkásosztály megdönti a kapitalizmust, megragadja a hatalmat és létrehozza az osztály nélküli társadalmat, ezzel egyben „uralkodó osztállyá" is teszi saját magát.

Marx azonban nem tudta egyértelműen meghatározni, hogy kik is tartoznak tulajdonképpen a munkásosztályhoz, kik azok, akiknek ezeket a sorsdöntő forradalmi változásokat végre kellene hajtaniuk. Marx a *Kommunista kiáltvány*ban a nagyipari munkásságot írta körül. A nem

[64] Smith, A. (1723–1790): skót filozófus, társadalomtudós, közgazdász. Smith Ádám: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. Budapest, 1940, 1–2. k.

[65] Ricardo, D. (1772–1823) brit közgazdász, politikus. Ricardo, David: *A közgazdaság és az adózás alapelvei*. Budapest, 1891.

[66] *Lenin Összes Művei*. Budapest, 1953, 29. k., 428.

[67] Marx a munkásosztályt ugyanúgy idealizálta, mint a rousseau-i iskola a parasztságot

túl konkrét megfogalmazásból leginkább a betanított munkásokra gondolhatunk, hiszen a szakmunkásokra, technikusokra ez a leírás már nem vonatkozott.

Lenin szerint a proletariátust a „nagyiparban betöltött gazdasági szerepe" jellemzi. Szerinte is csak a gyári, az ipari munkások képesek arra, hogy vezessék a dolgozók és a kizsákmányoltak egész tömegét a forradalmi harcban.[68]

Marx és Lenin által a nagyipari munkásságnak nevezett része a társadalomnak azonban még a legfejlettebb országban is rendkívül csekély számú volt. A középosztály pedig nem süllyedt le tömegesen – Marx várakozásai ellenére – a proletariátus szintjére, sőt magában foglalta a műveltebb munkásokat is. Nem valósult meg Marx tézise, hogy az idők folyamán a proletariátus egyetlen hatalmas homogén osztállyá válik. Az ipari technológia fejlődése új szakértelmet követelt, a szakmunkás, a betanított munkás és a segédmunkás közötti különbség jelentősen megnőtt. A munkásosztály egyébként sem volt strukturálatlan tömeg. Napjainkban pedig az ipari létszám aránya folyamatosan csökkent és a fejlett nyugati társadalmakban 25% alá került. Ezzel szemben az üzleti szférában és a pénzügyi-szolgáltató ágazatban folyamatosan nő a foglalkoztatottak száma.[69] Ennek következtében a hatvanas évektől a magyar pártvezetés igyekezett a megváltozott körülményekhez igazítani a propagandisztikus elveket. Megpróbálták újrafogalmazni, újradefiniálni a munkásosztály fogalmát, és azt, hogy milyen következményekkel jár az „uralkodó osztályhoz" való tartozás. Végül 1974-ben született Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának egy jelentése, amely tételesen próbálta meghatározni azt, hogy kik tartoznak a munkásosztályhoz:

1. Az állami iparban, építőiparban, mezőgazdaságban, erdő- és vízgazdálkodásban, valamint a szállítás, hírközlés, kereskedelem és szolgáltatások, egészségügyi, kulturális ellátás és más, nem termelő területen foglalkoztatott fizikai dolgozók.

[68] *Lenin Összes Művei.* Budapest, 29. k. 427–428. Budapest, 1965, 23–24.

[69] Kupcsik József: *A gazdaság és a társadalom szerkezeti változásai az 1990-es években.* In Honvári János – Solt Katalin (szerk.): *A magyar gazdaság a változó világban.* Budapest, 1999, 125. Simon István – Szerencsés Károly: *Azok a kádári „szép" napok. Dokumentumok a hetvenes évek történetéből.* Budapest, 2004, 21.

2. Az ipari, építőipari és szolgáltatói szövetkezetekben alkalmazott fizikai dolgozók

3. A felsorolt típusú állami vállalatok művezetői és tecnikusai, illetve ennek megfelelő szintű funkciójú közvetlen termelés- és forgalomirányítók.

4. A volt fizikai dolgozók, vagyis a nyugdíjas munkások, akiknek tapasztalata, öntudata lényegét tekintve megegyezik az aktív munkásokéval.

Így sikerült a korabeli statisztikai adatok alapján – bár eléggé mondvacsinált, mesterséges feltételek mellett – kihozni a magyar lakosságból 2 700 000 munkást és félmillió nyugdíjas munkást.[70]

A rendszer görcsösen ragaszkodott ahhoz az ideológiai tételhez, hogy a munkásság öntudatos, egységes és rendíthetetlen, és ezért különb, mint a társadalom egyéb rétegei. Érdekes viszont, hogy a munkásságon belül is sajátos értékhierarchiát alakítottak ki. Ezek szerint a legkiválóbb a nagyüzemi munkásság (Marx és Lenin is rájuk hivatkozott), ők az ún. törzsökös munkások. A foglalkozási csoportok közül pedig megkülönböztetett státust kaptak a bányászok, a kohászok[71] és általában a vasmunkások. Ugyanakkor az építőiparban dolgozók, a könnyűipar munkásai vagy a szolgáltatási szféra alkalmazottai kisebb megbecsülésben részesültek. Különbséget tettek egyes üzemek között is. A hetvenes évek közepétől ötven nagyipari vállalatot kiemeltek (Csepel, Ózd stb.) és az ott dolgozó munkások kiemelt bérezést kaptak. Hozzájuk hasonlóan kiemelten kezeltek néhány „szocialista" város munkásságát is. Például Sztálinváros, Dunaújváros, Leninváros, Tiszaújváros stb.

A munkásosztályt természetesen privilegizálta a rendszer, de korántsem olyan mértékben, hogy az alkotmányban és egyéb dokumentumokban deklarálta. Tény, hogy a „munkásszármazás" sok tekintetben előnyt jelentett, például egyetemi, főiskolai felvételinél, lakáshoz jutásnál stb.[72]

A munkásokról alkotott propagandisztikus kép mellett a valóságos munkáslét, különösen az ötvenes években, nehéz élet- és munkafelté-

[70] Simon István–Szerencsés Károly: *Azok a kádári „szép" napok. Dokumentumok a hetvenes évek történetéből.*. Budapest, 2004, 20. Ágh Attila: Az új munkásosztály. *Múltunk*, 1989/1–2, 98.

[71] Lásd a korabeli képzőművészeti alkotásokat.

[72] A parasztság – bár „szövetségesként" jelölték meg – jórészt kimaradt ezekből. Különösen a lakáselosztásnál, gyes, családi pótlék, táppénz stb. vonatkozásban.

teleket jelentett. Elavult technológia, rendkívül sok munkahelyi baleset és ártalom,[73] a manuális tevékenység túlsúlya, rendkívül alacsony bérek, rossz ellátás, hiányos szolgáltatás, gyakori túlmunka volt a jellemző. Korabeli felmérés szerint a munkáscsaládok egynegyede nem táplálkozott a minimumnak megfelelően sem. A családok felének a ruházkodás elemi szükségleteire sem futotta. A munkások egytizedének nem volt télikabátja. Több mint fele egyetlen szövetöltönnyel rendelkezett, vagy még annyival sem.[74] A korabeli szakszervezeti számítások szerint egy felnőtt létfenntartásához 1954-ben 580 forint kellett volna. A munkások fizetése sok családnál ezt a szintet nem érte el.[75] A látszat ellenére tehát nem volt lényeges különbség a nagyipari munkásság munkakörülményeiben az ötvenes, sőt még a hatvanas években is a két világháború közötti helyzethez viszonyítva. Ráadásul az önálló érdekvédelmi jogosultságaikat is elveszítették. Ferge Zsuzsa kutatásaiból kiderül, hogy a hatalmi befolyás nélküli, aluliskolázott, alacsony fizetésű segéd- és betanított munkások a társadalmi hierarchia alján maradtak.[76]

Még az 1957-ben, a Magyar Szocialista Munkáspárt Adminisztratív Osztálya által készített dokumentum is elismerte: „A Párt és a Kormány vezetői a dolgozók hangulatát, véleményét és állásfoglalását nem ismerték és nem is akartak tudomást venni a körülöttük történő eseményekről. A helyzet félreismerése teljesen dezinformálta a vezetőket és a tett intézkedések csak fokozták a zűrzavart... a Párt és a kormány mindent megmozgatott annak érdekében, hogy a dolgozó néppel elhitesse, hogy életszínvonala évről-évre nő. Ezzel a Párt nagyon lejáratta tekintélyét és befolyását. (800 Ft- az iparban, a parasztságot sújtó rendelkezések, anyagi gondok a közalkalmazottak körében...).

Kétségtelen, volt egy réteg, amely jól élt, de ezek teljesen elszakadva a dolgozóktól, nem voltak képesek megérteni, hogy 800 Ft-ból havonta

[73] Angyalföldön pl. még a gyár előtt dolgozó újságárus is megbetegedett az akkumulátorüzemben lévő sugárzás miatt.

[74] Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon (1948–1956).* Budapest, 2000. Haraszti Miklóst 1974-ben a *Darabbér* című művéért nyolc hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, mert meg merte írni, hogy milyen körülmények között dolgoznak valójában a munkások.

[75] *Statisztikai évkönyv, 1949–1955.* Budapest, 1957.

[76] Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből.* Budapest, 1998.

megélni a családoknak nem lehet... Az események igazolták, hogy a munkások nem támogatták sem a Pártot, sem a kormányt...."[77]

A munkásoknak – bár uralkodó osztálynak nevezték – semmilyen beleszólásuk nem lehetett a politikai, gazdasági döntések meghozatalába. Kétségtelen, hogy a magyar társadalom megszabadult a „kizsákmányolóktól", de helyette a nómenklatúrával találta szembe magát. Tulajdonképpen már Lenin is erről írt: „A munkásosztály uralma az alkotmányban, a tulajdonban és abban nyilvánul meg, hogy mi intézzük az ügyeket...."[78] A „mi" nem más, mint a párt- és az állami bürokrácia. Élükön az ötvenes években Rákosi Mátyással,[79] Gerő Ernővel,[80] Farkas Mihállyal[81] és Révai Józseffel[82] (majd Nagy Imrével).[83] Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után őrségváltás történt a legfelsőbb vezetésben. Kádár János,[84] Aczél György[85] és a többiek legalább fiatalabb éveikben láttak közelről néhány munkást. A többiek néhány hónapot vagy évet lehet, hogy dolgoztak, de aztán messze elkerültek az üzemektől. Berecz János Moszkvában szerzett diplomát, Havasi Ferenc a Szovjet Kommunista Párt főiskoláját végezte el, Várkonyi Péter pedig úgy volt munkás, hogy húszévesen már Washingtonban a magyar nagykövetségen dolgozott.[86]

[77] MOL. 288. f. 30. cs. ő. e. 80.

[78] *Lenin Összes Művei.* Budapest, 1972. 40. k. 222. (Egyébként Lenin nem volt túl jó véleménnyel a munkásokról. Lásd: *Lenin Összes Művei.* Budapest, 1972. 40. k. 107.

[79] Rákosi Mátyás (1892–1971): a Keleti Kereskedelmi Akadémiánál végzett. Soha nem került közelebbi kapcsolatba a munkásosztállyal.

[80] Gerő Ernő (1898–1980): orvostanhallgató, majd pártfunkcionárius, a szovjet állam biztonsági ügynöke.

[81] Farkas Mihály (1904–1965): eredetileg nyomdász, de már húszéves korától pártfunkcionárius.

[82] Révai József (1898–1959): avantgárd költőként indult, és lett kommunista politikus.

[83] Nagy Imre (1896–1958): közülük az egyetlen, aki szegényparaszti családból származott, és géplakatosszakmát tanult, de ő sem dolgozott munkásként soha. Egy ideig Kaposvárott egy biztosítótársaság tisztviselője volt, majd hivatásos párfunkcionárius lett.

[84] Kádár János (1912–1989): szegény sorból származott és írógépműszerésznek tanult, ami nem felelt volna meg a Marx és Lenin által támasztott követelményeknek. Fizikai munkát azonban nem sokat végzett. Például egy ideig egy esernyőgyártó cégnél volt kifutófiú. Lásd Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza.* Budapest, 2001. I. k. 23.

[85] Aczél György (1917–1991): színész szeretett volna lenni, és munkások összejövetelein szavalt verseket. Lásd Révész Sándor: *Aczél és koruk.* Budapest, 1997.

[86] Egyébként – Kádár korszak vezetői hivatalosan mindig munkásként szerepeltek. Búza Márton: *A munkásosztály.* Budapest, 1961, 28.

Bár a parasztságot a munkásosztály szövetségeseként határozták meg, velük szemben a kommunista teoretikusok és vezetők mégis nagyfokú bizalmatlansággal viseltettek. Jól tudták, hogy ők valójában földtulajdont szeretnének, és ragaszkodnak hagyományaikhoz, szokásaikhoz. Ezért is került a magyar parasztság az ötvenes–hatvanas években a támadások keresztttüzébe. A tehetősebb, tehetségesebb, szorgalmasabb kisbirtokosokat kuláknak minősítették és üldözték. Révai József 1949 márciusában, a Magyar Dolgozók Pártjának központi vezetősége előtt világosan megfogalmazta: „...Miért nem lehet megosztani a hatalmat a parasztsággal? Azért, mert a parasztság, még a dolgozó parasztság is féllábbal a magántulajdon mellett, féllábbal a szövetkezet mellett áll, ingadozik. Támogatni, vezetni, nevelni, segíteni kell, hogy rálépjen a szövetkezeti útra. Ezt a vezetést, nevelést, támogatást az államnak végeznie kell, ezért nem lehet megosztani a hatalmat a parasztsággal. És azért sem, mert az ingadozás a falu szocialista fejlődése dolgában egyben ingadozást jelent a kapitalizmus és a szocializmus között, ingadozást a kulák elleni harcban, ingadozást az imperializmus elleni harcban és a szocializmusba való átmenet és a kulák elleni harc államának, az imperialisták elleni önvédelem államának, az osztályellenség elnyomását szolgáló hatalomnak pedig nem szabad ingadozónak lennie."[87]

Az alkotmány több helyen is következetesen „dolgozó" parasztságról beszél, mintha lettek volna dologtalan parasztemberek is. Süveges Márta kutatásai bizonyítják, hogy a magyar parasztságot kiemelkedő munkaképesség, szorgalom és tanulékonyság jellemezte. Az egyéni gazdák munkaidejét, munkaintenzitását nézzük, olyan szintű önfegyelmet tapasztalhatunk, amelyre kevés országban van példa. A magyar parasztság karakteréből fakadt az a fajta kötelességtudat, amely az önbecsülése révén a maximális munkateljesítményt feltételezte. A társadalmi megbecsülést ennek az erőfeszítésnek a látható sikere jelentette. A szorgalom és a munkabírás mellett fontos volt az is, hogy mihez értett és mit volt képes gyorsan megtanulni ez a paraszti réteg.[88] Az alkotmányban szereplő „dolgozó parasztság" fogalom azonban nem ezt jelentette. A jogszabály

[87] Boros Zsuzsanna (szerk.): *Szöveggyűjtemény a magyar munkásmozgalom történetének tanulmányozásához 1945–1962.* Budapest, 1988, 202.

[88] Süveges Márta (szerk.): *Előadások az agrárjog köréből.* Budapest, 1992, 73.

szerkesztői a szegényparasztságot a birtokos parasztságtól, különösen a kulákságtól próbálták ilyen módon elhatárolni, természetesen teljesen hamis érvrendszerrel.

Az alkotmány társadalmi renddel foglalkozó I. és II. fejezete nem említette az értelmiséget, mert azt Sztálin nem tartotta osztálynak: „A mi időnkben, a szovjet korszakban az értelmiség tagjait főleg munkások, és parasztok soraiból toborozza. De akárhogyan is toborzódik az értelmiség, és akármilyen jelleget visel is, mégiscsak réteg és nem osztály."[89]

Az értelmiségről végül is az állampolgárok jogai és kötelezettségei című VII. fejezet, Gerő Ernő által megfogalmazott 53. § tett említést, ami nem valódi jogszabály, hanem elvi deklaráció volt.

Mindenfajta diktatúra lényegénél fogva értelmiségellenes. Ez abból következik, hogy az értelmiség nehezen viseli el, ha korlátozzák gondolkodásában és cselekvésében, nem szereti, ha megmondják neki, miről mi legyen a véleménye, miként cselekedjen. Lenin is az értelmiséget individualistának, fegyelemre képtelennek és ingadozónak tekintette. „Az értelmiséget mindig kordában kell tartani"[90] – írta, és javasolta, hogy politikai komisszárokat kell melléjük tenni. Majakovszkij, a kommunista költő és agitátor sem túl hízelgően írt róluk: „Intelligensek, tartok tőletek / Inkább kívül vörös a retek."[91]

A hitleri nemzeti szocialista diktatúra is mélységesen értelmiségellenes volt. Az intellektuel a nácik szótárában egy becsmérlő kifejezés volt. Goebbels különösen az értelmiség „ártalmasan" kritikus voltát kárhoztatta, azt, hogy mindent tagad. A német nép nem akar tudni „az intellektuális akadékoskodókról", a német népnek arról a kis százalékáról, „amely mindig nemet mondott".[92]

A német nemzetiszocialisták az értelmiség jellegzetes tulajdonságait nemritkán „zsidó jellegű" tulajdonságoknak minősítették. Hitler 1938. november 10-én a sajtó képviselői előtt tartott beszédében szinte elszólta

[89] Sztálin, J. V.: *A leninizmus kérdései.* Budapest, 1952, 658.

[90] Lenin *Válogatott Művek.* Budapest, 1965, 8. k. 419.

[91] Majakovszkij, V. V. (1893–1930): *Versei.* Budapest, 1973. Állítólag öngyilkos lett.

[92] Goebbels, J.: *Die Zeit ohne Beispiel. Reden und Aufsatze aus den Jahren. 1939/40/41.*, München, é. n., 20.

magát: „Ami értelmiségi rétegeinket illeti, sajnos szükségünk van rájuk, különben egy napon – mit tudom én – akár ki is irthatnánk őket."[93]

Magyarországon Rákosi Mátyás is hasonlóan értelmiségellenes[94] és antiszemita[95] politikát folytatott. Amikor a *Szabad Nép* beszámol a Rajk-per során történt letartóztatásokról, szükségesnek tartották megjegyezni: „A letartóztatottak között egyetlen munkás- és parasztszármazású személy nincs."[96] A Vas- és Fémmunkások Szakszervezete székházának nagytermében lefolytatott kirakatperben Jankó Péter tanácselnök fontosnak tartotta megkérdezni a vádlottak „előző" nevét.[97]

Az összesen nyolc osztály végzett Kádár János – ezt Aczél György visszaemlékezéséből tudjuk[98] – mindig kisebbrendűségi érzéssel és ellenszenvvel viseltetett az értelmiséggel szemben. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1956. november 21-i ülésén kijelentette: „Meg kell mondani, hogy az országot nem az intelligencia fogja vezetni."[99] Így is lett. Aczél Györgyöt kivéve alig találhattunk közvetlen munkatársai között jó képességekkel, tehetséggel, tudással rendelkező embereket. 1956 és 1985 között például a magyar gazdaságot egy műszerész, Fock Jenő,[100]

[93] Hitler, A.: *Es spricht des Führer 1936.* Güterslah, é. n. 281. Vö. *Die Reden Hitlers als Kanzlers. Das junge Deutschland will Arbeit und Frieden.* München, 1934, 49.

[94] Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések (1940-1956),* Budapest, 1997, II. k., 764.

[95] Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság.* Budapest, 1995, 192. Gati, Charles: Kommunisták és zsidókérdés. *Szombat,* 1990/8. Karsai László: Zsidók és kommunisták. *Kommentár,* 1994/1, 3–8. Lányi Gusztáv: Rákosi Mátyás politikai antiszemitizmusa. *Világosság,* 1994/10.

[96] *Szabad Nép,* 1949. május.

[97] *Rajk László és társai a népbíróság előtt.* Budapest, 1949, 27–28.

[98] Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár életéről.* Budapest, 2001.

[99] Berecz János visszaemlékezése szerint „Amikor először fordultam meg a titkárságán, elképedve tapasztaltam, hogy egy »nyolcelemis« titkárnő húzogatta alá az egyes anyagokban, hogy Kádárnak mit érdemes elolvasni. Egy, esetleg két személyt kivéve hiányzott az intellektus a titkárságáról. Tanácsadóról pedig szó sem lehetett." „Ritkán csak szükség esetén lehetett rávenni, hogy megnézzen egy televíziós adást. Alig volt fogalma a tudományos-technikai forradalom lényegéről. Éppen ezért nem foglalkoztatta annak társadalmi hatása. Nem ismerte fel az infrastruktúra fejlesztésének fontosságát, mert az sok pénzbe kerül..." „A számítógépes nyilvántartás bevezetése szóba sem jöhetett." Lásd Berecz János: Vállalom. Budapest, é. n. 353, 363.

[100] Fock Jenő (1916–): műszerész, kommunista politikus, miniszterelnök

egy hatodik osztályból kiugrott diák, Gáspár Sándor,[101] egy nyomdász, Nyers Rezső,[102] egy hentes, Németh Károly[103] és egy kőműves, Havasi Ferenc[104] irányította.

Marxnak a szocializmus kapcsán legtöbbet idézett munkája főleg az elosztás kérdésével röviden foglalkozó levél, ami később Engels kiadásában, *A gothai program kritikája* címmel jelent meg.[105] Marx itt arról értekezett, hogy az új társadalom fejlődésének első szakaszában a lakosság még nem lesz elég gazdag, ezért a tényleges egyenlőség még nem lehetséges. Ezért mindenki képessége szerint dolgozik, és elvégzett munkamennyisége alapján kapja meg a fizetését. Vagyis Marx szerint az egyenlőség itt abban nyilvánul meg, hogy mindenkit egyenlő mércével, a munkával mérnek. Marx még a pénzt is kiküszöbölte volna: „Az egyes termelő egyéni munkaideje a társadalmi munkanap általa szolgáltatott része, az ő részesedése lenne. A termelő társadalomtól elismervényt kap arról, hogy ennyi meg ennyi munkát szolgáltatott, és ezzel az elismervénnyel a fogyasztási eszközök társadalmi készletéből annyit von ki, amennyi ugyanannyi munkába kerül."[106]

Marx elgondolása a 19. század közepén tapasztalható munkásnyomor megoldására igyekezett megoldást találni. Lakás, étel, ruházkodás, a munkaidő elviselhető mértékűre való csökkentése akkoriban könnyen elérhető, és egyszerűen kivitelezhető megoldásnak tűnt.[107] A „Mindenkinek képes-

[101] Gáspár Sándor (1917–2002): egy autójavító műhelyben dolgozott, kommunista politikus, szakszervezeti vezető

[102] Nyers Rezső: (1923–): nyomdász. Előbb szociáldemokrata, majd kommunista politikus.

[103] Németh Károly (1922–2008): mészároslegény, kommunista politikus, a mezőgazdaság felelőse a Központi Bizottságban, az Elnöki Tanács Elnöke.

[104] Havasi Ferenc (1922–1993) segédmunkás majd kőműves, kommunista politikus, tagja volt a Politikai Bizottságnak.

[105] Marx–Engels *Összes Művei.* Budapest, 1969, 19. k. 18–19.

[106] Marx–Engels *Összes Művei.* Budapest, 1969, 19.k. 18.

[107] Erről a kérdésről már Shakespeare is vélemény formált:
„Ne szóljatok szükségről, A legalja

Koldus is, bár teng, bír fölöslegest.
Ha természetnek többet, mint mire
szüksége van, nem adsz, az emberélet
az állatéval egyenértékű lesz."
(Lear Király II. felvonás IV. jelenet)

sége szerint, mindenkinek munkája szerint" elv egyébként Saint-Simontól származott és vált közismertté, köszönhetően tanítványai által kiadott lapnak, a *Le Globe*-nek (A Föld), amelynek ez volt a jelmondata. Többek között ennek a gondolatnak a megvalósítása érdekében hozták létére Owen „National Egritable Labour-Ewchange Bazaar"-ját, ahol az áruház átvette a termelők minden áruját, megbecsülte a benne rejlő egyéni munkaórák számát, erről tanúsítványt („munkapénzt") adott ki, melyért a tulajdonosa az áru készletéből azonos munkaidőt képviselő árut vásárolhatott. Az áruház minden árut átvett, de tőle nem mindent vettek meg, így a szükséges árukból hiány, a feleslegesből halmozódó árukészlet lett, a „munkapénz" egyre nagyobb mértékben beválthatatlanná vált, mígnem kétévi működés után a „cserebazár" csődbe jutott. A termelést nem igazították a fizetőképes kereslethez, az értéktörvény pedig nem szabályozhatta legalább utólag a termelést, a bevitt termékek egyéni munkaráfordítása az árutermelés viszonyai között szükségszerűen összeütközésbe került a társadalmilag szükséges ráfordítással.

Marx az emberi munkát elvontan vizsgálta, és így összehasonlíthatónak tekintette. A valóságban az emberi munka nagyon is különböző. Az egyik bonyolultabb, a másik egyszerűbb, az egyikhez többet kell tanulni, a másikhoz kevesebbet, az egyik nehezebb, a másik könnyebb. Az emberek fizikai, de főként a szellemi képességei különbözőek. Az egyik sokkal több munkát tud végezni azonos idő alatt, vagy hosszabb ideig képes dolgozni, mint a másik. Egyébként is annak az állításnak, hogy valaki képességei szerint dolgozik, legalább háromféle értelmezése is lehetséges: 1. valaki annyit dolgozik, amennyit csak tud; 2. valaki a tőle telhetően a legjobban dolgozik; 3. valaki olyan munkát végez, amiben a legjobb.

Ezektől a különbségektől Marx úgy tekintett el, hogy minden munkát az egyszerű munka többszöröseként fogott fel. Ennek az egyszerű munkának az alapegységeként a munkaórát használta fel. Ezt a számítási módszert azonban csak akkor alkalmazhatnánk, ha két olyan személy munkáját hasonlítjuk össze, akik pontosan ugyanazt a feladatot hajtják vége. (Ilyen esetben is lehetnek azonban minőségi különbségek). Attól a pillanattól kezdve azonban, hogy a műveletek tartalma eltér egymástól, minden ilyen mechanikus összehasonlítás értelmét veszti. Megint csak oda jutunk, hogy csak a piaci értékelés a lehetséges. Ráadásul mindez csak a fizikai munkára igaz. Két egészséges ember között a fizikai tulaj-

donságok is eltérőek. Az egyik két perc alatt fut le egy kilométert, a másik tíz perc alatt. Az egyik ember fel tud emelni száz kilót, a másik csak négy részletben. Aki ügyesebb ezért gyorsabb, aki nem, az lassabban teljesít. Még nagyobbak a különbségek a szellemi munka terén. Amíg egy probléma megoldása az egyik embernek csak egy villanás, addig a másiknak órákig is eltarthat, esetleg soha sem jön rá a megoldásra. Hiába zárunk be egy terembe ezer közepesen tehetséges embert, együtt sem fogják megoldani a relativitáselméletet. Két ember szellemi tevékenysége között tehát az eltérés százszoros, ezerszeres, akár milliószoros is lehet.

A szocialista országok, így Magyarország is az egyrészt alacsony életszínvonal miatt, másrészt azért is, hogy ne legyenek kiemelkedő nagyságú jövedelmek és vagyonok (mert azok nagyobb szabadsággal, függetlenséggel járnak) az általános szegénységen belüli egalitarizmusra törekedtek. Ez leginkább azt eredményezte, hogy a szakképzett, innovatív értékű, kreatív munkát nem értékelték.[108] Az ötvenes években az orvosok átlagosan körülbelül annyit kerestek (1873 Ft), mint a munkások között kiemelten kezelt vájárok (1792 Ft). A középiskolai tanárok viszont kevesebbet kerestek (1396 Ft) mint a géplakatosok (1405 Ft). A legalacsonyabb béreket a mezőgazdasági munkások kapták, 1955-ben átlagosan 890 Ft-ot. A szellemi munka ilyen mértékű leértékelése rendkívül súlyos értékválságot okozott. Például egy kukás többet keresett, mint egy tudományos főmunkatárs, tudományos kutató vagy egy tanár az élete derekán. Elvesztette emellett a munkabér az ösztönzőerejét. Nem jutalmazták a szorgalmat, a minőségi munkát, a nagyobb teljesítményt. Sztálin kedvenc mondását nemcsak az alkotmányba írták bele, 9. § (2) hanem a mindennapi gyakorlatban is alkalmazták, eszerint a munka a becsület, hírnév, dicsőség és hősiesség ügyévé vált.[109] A tényleges bérekben még a nyolcvanas években is, csak 5-7-szeres különbségek mutatkoztak, de ezek sem igazodtak a valódi produktív teljesítményhez.

[108] Laki László: *Az alacsony iskolázottság újratermelődéséhez társadalmi körülménye Magyarországon.* Budapest, 1988, 47. Trócsányi László: *A gazdasági – szociális jogok alkotmányos szabályozása.* In Kilényi Géza (szerk.): *Az állampolgári alapjogok és kötelezettségek alkotmányos szabályozása.* Budapest, 1986, 63.

[109] Sztálin, J. V.: *A leninizmus kérdései.* Budapest, 1951, 399.

Az igazi egyenlőtlenségek azonban nem is a munkabérekből, hanem a béren kívüli juttatásokból adódtak.[110] A hivatalos indoklás szerint a szocialista országokban azért alacsonyabbak a bérek, mert egyrészt a termékek és a szolgáltatások államilag dotáltak, illetve természetbeni juttatásokat kaptak a dolgozók. Az élelmiszerek, ruhák és egyéb termékek állami támogatása azért okozott társadalmi igazságtalanságot, mert a nagyobb jövedelemmel rendelkezők több árut tudtak vásárolni, így nagyobb állami támogatáshoz jutottak, mint a szegények.

Az állami elosztáson belül az állami bérlakások jelentették a legnagyobb értéket. A lakások egyrészről nagyon drágák voltak, másrészről a bérleti díjat viszonylag alacsonyan szabták meg. Szelényi Iván kimutatta, hogy a különböző társadalmi rétegek eltérő eséllyel jutottak lakáshoz. A diplomások, a közigazgatásban dolgozók ilyen módon sokkal nagyobb jövedelemhez jutottak, mint azok, akik önerőből építkeztek vagy vásároltak házat, lakást, vagy egyáltalán nem tudták megoldani a lakásproblémájukat.[111]

Magyarországon a jövedelemkülönbségek kisebbek voltak, mint az átlagos nyugat-európai országokban, de nem vagy alig voltak kisebbek, mint a skandináv államokban. Különösen a nyolcvanas években nőttek a jövedelemkülönbségek. A munka szerinti elosztást tehát nem tudták megvalósítani, és a központi bürokrácia által kialakított bérezés, illetve elosztás révén viszont a társadalmi ellentétek továbbra is megmaradtak, sőt a vezetők, a nómenklatúra tagjainak jövedelmei egyre messzebb kerültek a szakképzetlen munkások (az uralkodó osztály) és a mezőgazdasági dolgozók jövedelmétől.[112]

Miután deklarálták a Szovjetunióban és a többi szocialista országban, hogy „lerakták a szocializmus alapjait", ezt a deklarációt azzal is nyomatékosítani kívánták, hogy új, vagy módosított alkotmányt készítettek, amelyek egyben az elmúlt évtizedek politikai, társadalmi és gazdasági vál-

[110] Egyúttal megpróbáltak megszüntetni, tiltani minden olyan jövedelemforrást, ami nem közvetlenül a „munkából" eredt, például járadékok, tőkekamatok, vállalkozási nyereségek stb. Ezeket kizsákmányolásnak tekintették. Egy kivétel maradt, az albérlet.

[111] Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek.* Budapest, 1990, 114. Szelényi Iván – Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Budapest, 1969, 23.

[112] Andorka Rudolf: A magyar társadalom szerkezete, rétegződése és mobilitása az 1930-as évektől napjainkig. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom XX. századi magyar történelemben.* Budapest, 1995, 48.

zásait is igazolni próbálták. Új alkotmány készült Jugoszláviában (1963, 1974), Romániában (1963), Bulgáriában (1971), Albániában (1971) Kubában (1976), Szovjetunióban (1977). Jelentősebb alkotmánymódosítások történtek Csehszlovákiában (1970), Magyarországon (1972), NDK-ban (1974), Romániában (1974), Lengyelországban (1976).

Magyarországon az új alkotmány koncepciójának kidolgozását az MSZMP IX. kongresszusának határozata alapján kezdték meg. „Népköztársaságunk alkotmányát 1949-ben fogadták el. Azóta befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását és megkezdtük a szocializmus teljes felépítését. A végbement változásokat időszerű az alkotmányba is megfogalmazni."[113] A bel- és külpolitikai változások, illetve a reformfolyamat lefékeződésének eredményeként az 1970. augusztus 14-i Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsági határozata már csak alkotmánymódosításról rendelkezett. Ennek megfelelően a Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusán Kádár János, amikor megtartotta a Központi Bizottság beszámolóját, így nyilatkozott az alkotmányról: „Az eltelt húsz esztendő alatt gyökeres változások következtek be hazánk politikai, gazdasági, kulturális életében. Szükségesnek tartjuk és javasoljuk..., hogy az országgyűlés jelenlegi helyzetének megfelelően módosítsa és fejlessze tovább a Magyar Népköztársaság alaptörvényét. A módosított alkotmány tükrözze az elmúlt két évtized alatt bekövetkezett változásokat." Lényegében ugyanazt mondta ki a kongresszus határozata is: „Az alkotmánymódosítások révén rögzíteni kell társadalmi fejlődésünk eredményeit, mindenek előtt azt hogy a szocializmus alapjai létrejöttek és megszilárdultak, hazánk a szocialista építés fejlettebb szakaszába lépett, az új társadalom teljes felépítésének útján halad."[114] Ennek következtében – bár a Jogtudományi Intézet első helyen egy teljesen új alkotmány elkészítését javasolta – az 1971-ben az országgyűlés által kiküldött huszonöt fős ad hoc jellegű országgyűlési bizottság az 1949-es alkotmány átfogó reformját javasolta. A módosítások után – szintén sajátos megoldás – egy új egységes szöveget állítottak össze. Megnőtt a terjedelem. Az

[113] *A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve.* Budapest, 1967, 499.

[114] *A Magyar Szocialista Munkáspárt X. Kongresszusának jegyzőkönyv.* Budapest, 1971, 473.

eredeti 71 §-ból 78 § lett. Egyes fejezeteket bővítettek, másokat viszont lerövidítettek.[115] Némileg a szerkesztési elveken is változtattak.

Némileg módosítottak a preambulum szövegén is. A konszolidáltabb berendezkedést és a direkt propaganda mellőzését mutatta az is, hogy már nem a „nagy Szovjetunióra"[116] való hivatkozással kezdődött, és nem 1945-ig tekintettek vissza a történelmi múltra, hanem az ezeréves államiságra tettek halvány célzást.

A 2. § (3) munkásosztály mint „vezető osztály" már a szövetkezetbe tömörült parasztsággal gyakorolja a hatalmat. Sőt, megjelenítik az értelmiséget is. A 3. § rögzítette a tényleges helyzetet, ami az 1949-es szövegből kimaradt: „A munkásosztály marxista–leninista pártja a társadalom vezető ereje."

A 6. §-ba becsúszott pontatlanságot, amely szerint az erdők kizárólag az állam és a közületek tulajdona lehet, a 8. § (2)-ben korrigálták. A 9–10. §-ok az új helyzetnek megfelelően deklarálták az állami vállalatoknak és a szövetkezeteknek a gazdasági reform után betöltött új szerepét. A Gerő Ernő által megfogalmazott 53. §-t a VIII. fejezetből kivették és alaposan átdolgozva (egyébként logikus módon) áttették az I. fejezetbe (lásd 18. §).

A II. fejezetben külön kiemelték a Népköztársaság Elnöki Tanácsát és bővítették hatáskörét. A III. fejezetben „az államigazgatás legfőbb szervé"-ből a „Magyar Népköztársaság minisztertanácsa" lett. Mivel a minisztériumokat rendszeresen átszervezték, ezért praktikusabbnak tartották a felsorolásokat kihagyni az alkotmány szövegéből, és a lajstromozásokat egy külön törvényre bízni (34. §).

A legjelentősebb elvi változtatás „Az állampolgárok alapvető jogai és kötelezettségei" című fejezetben történt, hiszen itt az 54. § (1)-ben deklarálták: „A Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat."

Az alkotmánymódosítással még a Kádár-korszak realitását figyelembe vevő és a rendszerhez egyébként hű jogászok sem voltak elégedettek. Az 1949-es alkotmány szerkesztésében részt vevő, és az alkotmánymó-

[115] Például a tanácsokról szóló fejezet korábban hét szakaszból állt, de most 4 lett. A választások alapelveiről szóló fejezet hatról négy szakaszra csökkent.

[116] Az új preambulumban az 1949-eshez képest eggyel kevesebb, vagyis csak kétszeri hivatkozás történt a Szovjetunióra.

dosítást előkészítő Jogtudományi Intézet igazgatója, Szabó Imre is így nyilatkozott: „Mindenképpen szerettünk volna egy modernebb, frissebb alkotmányt konstruálni, amely meghaladja az 1949-est és kiigazítja annak hibáit. Ez azonban nem történt meg, nemhogy a szükséges, de az elégséges mértékben sem."[117]

A Kádár-rendszert többnyire nem elvi politikai mérlegelés és elemzés nyomán hozott tudatos döntések formálták, hanem az ad hoc felismerésből folyamatosan megújuló, újjászerveződő és alakuló gyakorlat. A rendszer azonos volt praxisával. Leszámoltak minden illúzióval. A kulcsfogalom a gyakorlatiasság lett. Így lett az 1972-es alkotmánymódosítás Kádár Jánoshoz méltó, hatvanadik születésnapi ajándék.

[117] Idézi Gellért Kis Gábor: A tünékeny alkotmány. In *Élet és Irodalom*, 1987.

Koltay András
egyetemi adjunktus (PPKE JÁK)

A SZÓLÁS- ÉS SAJTÓSZABADSÁG KEZDETEI MAGYARORSZÁGON

1. Bevezetés

A szólásszabadság elméleti megalapozása itthon speciális „magyar utat" járt be. Ennek megértéséhez elengedhetetlen a sajtó- és szólásszabadságért folytatott küzdelem történetének áttekintése – történjék mégoly vázlatos formában is.

A magyar történelem folytonos viharai nem biztosították a kellő politikai stabilitást ahhoz, hogy a szólásszabadságról való közgondolkodás töretlenül fejlődhessen. A magyar közélet jeles személyiségei ezért elsősorban bizonyos, meghatározott célok eléréséhez szükséges eszközként tekintettek a szabad szólás jogára: ezen, sokáig hiába áhított célok a nemzeti fejlődés előmozdítása, később pedig az önálló államiság, a függetlenség elérése volt. A felvilágosodás eszméi nagyon hamar beszivárogtak Magyarországra is, és onnantól kezdve hol engedéllyel kinyomtatott, gyakrabban pedig a cenzúrát kijátszó röpiratok, tanulmányok, publicisztikák jelentek meg, melyek a szólás, illetve konkrétabban a sajtó szabadságát követelték, kivétel nélkül a nemzet javának előmozdítására. Az egyszerűség kedvéért a szólás- és sajtószabadság története ezúttal egységesen, párhuzamosan kerül tárgyalásra.

2. A szólás- és sajtószabadság megjelenése Magyarországon

A szólásszabadság korai harcosai ugyan még Werbőczy *Tripartitum*ára hivatkoztak, a nemesi réteg számára jogokat biztosító törvénykönyv azonban természetszerűleg még nem szólt a szólásszabadságról. Írott alkotmány hiányában ugyan sem azt, sem a sajtószabadságot nem foglalták írásba, de természetesen számos, ezen jogok gyakorlását érintő jogszabályt alkalmaztak a magyar jogfejlődés évszázadai alatt. Az uralkodó megsértése (mint „közbűncselekmény") például mindvégig szigorú büntetés alá esett, a hűtlenség (felségsértés) eseteit az 1723: 9 tc. nevezte meg összefoglaló jelleggel. A „széksértés" büntetéséről az 1723: 57. tc. rendelkezett. A jogrend szigorúan büntette a blaszfémiát is (azokat, akik „az istent és ennek a szentséges sacramentumait" káromolják) az istenkáromlók és átkozódók büntetéséről szóló 1563. évi XLII. tc. alapján, amelyet később az 1659. évi XLII. tc. és a 1723. évi CX. tc. erősített meg.[1]

A könyvnyomtatás feltalálása után rövid idővel, 1472-ben (Európában hatodik országként büszkélkedve az új találmánnyal!) megindult a könyvnyomtatás, Hess András német nyomdász révén, Mátyás király udvarában. Az első hazai nyomtatott újságlevél egy laibachi (ljubljanai) vándornyomdász, Hans Mennel nyomdájában készült 1587-ben a Vas megyei Monyorókeréken *Newe Zeitung ausz Ungern* címmel, amely a szigetvári pasa vereségéről számol be. 1634-ben megjelenik az első magyar nyelvű újságlevél is, Brewer Lőrinc lőcsei nyomdász kiadásában, *Roevid, de igen bizonyos Relatio...* címmel, melyben Wallenstein császári tábornok kivégzéséről adott hírt.[2]

A rendszeres magyarországi sajtó megindulása a Rákóczi-szabadságharchoz kötődött. II. Rákóczi Ferenc, hogy a felkelés okait és céljait ismertesse, és a hadi eseményekről tudósítson, újság indítását határozta el, ez lett az első magyarországi újság, a *Mercurius Hungaricus*.

[1] Mezey Barna: A káromkodás (blaszfémia) a XVII–XVIII. század büntető jogszabályaiban. *Jogtörténeti Szemle*, 1986/1.

[2] Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, MÚOSZ, é. n., 17.

Rákóczi külföldi tartózkodásai alatt már korábban megismerte a különböző újságokat, valószínűleg legbehatóbban a korabeli francia lapokat, és a harcok kezdete után rájött arra, hogy az ellenséges hírforrások ellensúlyozására, a szabadságharcot támogatók köreinek kiszélesítésére hatékony eszköz lehet a sajtó. A szabadságharc alatt is végig megküldette magának a francia, holland, angol lapokat. Tapasztalta, hogy ezekben a felkelés eseményei is komoly visszhangra találtak.

A sajtótörténeti berkekben *Mercurius*-kérdésként aposztrofált vita tisztázta a lap pontos történetét (melyben azért máig is akadnak valószínűleg immár soha meg nem válaszolható kérdések). A lap 1705–1710 között jelent meg, hat szám maradt az utókorra, sorszámozás nélkül, a hírek dátumaiból azonban kikövetkeztethető a sorrendiség. A lapra elsőként Szalay László hívta fel a figyelmet, mikor 1859-ben megjelent történeti munkájában forrásként hivatkozott rá. Alapos kutatást elsőként Thaly Kálmán végzett, aki néhány, korábban nem ismert számot is megtalált.[3] A hat szám összesen tizenhárom (nyomtatott és kéziratos) példánya maradt fenn.

A szabadságharc vezetői a kezdetektől fogva széleskörű publicisztikai tevékenységet folytattak annak érdekében, hogy az eseményeket megismertessék a hazai és külföldi közvéleménnyel. Ez annál is inkább fontos volt, mert külföldön azokról csak a Habsburg-párti tudósításokat olvashatták. A tájékoztatás eszközei kezdetben a kiáltványok, röpiratok, manifesztumok voltak, többnyire egyaránt magyar és latin nyelven.

Az újság terve elsőként Eszterházy Antal tábornok 1705. április 14-i, Rákóczinak írt levelében bukkant fel. Ő azonban úgy gondolta, hogy az inkább a magyar olvasóknak szóljon: „a nép vigasztalására" kívánta kiadni, hogy ezáltal „az szegénység bátoríttassék". A külföld tájékoztatása másodlagos lett volna: néhány példányt szándékozott más országokba küldeni. Leveléhez mellékelt a *Mercurius*ból egy általa készített és nyomtatott példányt, ez a lap első (máig fel nem lelt) száma.

Rákóczi elfogadta a tanácsot, de nem Eszterházyt, hanem az udvari kancelláriát bízta meg a kiadással. Ezzel igazodott a francia mintájú, félhivatalos udvari lapokhoz. Ezenfelül elsődlegesen külpolitikai céljai szolgálatába kívánta állítani azt, így lett az újság nyelve latin, szerkesztője pedig a fejedelem személyi titkára, a kuruc diplomácia feje, gróf Ráday

[3] Thaly Kálmán: *Az első hazai hírlap 1705–1710*. Budapest, 1879.

Pál. Ráday már korábban is komoly szerepet játszott a különböző publicisztikai kiadványok megszületésénél – ő írta például a híres *Recrudescunt* kiáltvány szövegét.

A fejedelem ezután rendeletet küldött tábornokainak az újság hírekkel való ellátása érdekében. Az első szám a híres lőcsei Brewer-nyomdában (a város főterén ma is látható az épület) jelent meg 1705. június 5-én, majd még aznap szétküldésre került Franciaországba, Poroszországba és egyéb helyekre.

Az első ismert szám öt nyomtatott lapon közöl különböző tábori tudósításokat. Az elején az udvari kancellária beszámolója, majd Bercsényi Miklós főgenerális, Bottyán János és Károlyi Sándor generálisok, valamint Forgách Simon erdélyi vezérlő generális jelentései következnek.

Ráday egyik lengyel diplomáciai útján tapasztalta, hogy az ottani politikusok nagy örömmel fogadják a lap példányait, ezen felbuzdulva, egy svéd generális tanácsára tervbe vette a hetenkénti megjelenést. A következő szám mégis csupán augusztus végén jelent meg, apropóját talán a vöröskői ütközetben elszenvedett vereség bécsi propaganda általi túlzó felnagyítása jelentette.

Ezek után a lap megváltoztatta címét – talán hivatásának célját kívánta még inkább kifejezni, amikor *Mercurius Veridicus ex Hungaria*ra (Magyarországi Igazmondó Mercurius) módosult a név. Természetesen az eseményekről továbbra is a magyar nézőpontból számolt be – valótlanságokat nem közölt, de nem történeti krónika írására, hanem a közhangulat befolyásolására törekedett. Az 1706. májusi szám után azonban hosszú ideig nem jelent meg a lap. Több mint két év hallgatás után, 1708 augusztusában jelent meg a következő szám. Ennek szükségét a trencsényi vereség indokolta, amely után újra égető fontosságúvá vált a külföld tájékoztatása. Ez volt az utolsó Ráday Pál által szerkesztett szám.

1710-ben új életre kelt a lap, ekkor már Bercsényi kancelláriáján szerkesztették, valószínűleg azért, mert a fejedelem rábízta a diplomáciai levelezést. Ekkor – rövid időre – rendszeresen, januártól márciusig havonta összesen még három szám jelent meg. A januári számról biztosan tudjuk, hogy azt Ebeczky Sámuel, Bercsényi titkára fogalmazta, valószínűleg így történt ez a további kettőnél is. Mivel Lőcsét 1710 januárjában ostrom alá vették a császáriak, februárban pedig el is foglalták,

a nyomtatásra Bártfán került sor. A három szám tartalmilag és kivitelben is elmarad a korábbiak minőségétől.[4]

Az 1710. márciusi számmal megszűnt *Mercurius Veridicus*. Ezzel hosszú időre megbénult a magyar politikai újságírás is. A jakobinus mozgalom előtti években jutott csak el újra olyan szintre, hogy ismét a nemzeti törekvéseket szolgálhassa: 1722-ben a Bél Mátyás által szerkesztett lap, a pozsonyi *Nova Posoniensia* is megszűnt, amikor II. Károly rendelete alapján a cenzúrát a nagyszombati egyetem kancellárjára, illetve a jezsuitákra bízta.

Az ország függő helyzete és a társadalom fejlettsége nem tette lehetővé azt, hogy a magyar sajtó az udvar támogatásával jöjjön létre, mint például Franciaországban. A bécsi felvilágosult abszolutizmus sajtópolitikája és a felvilágosodás megkésve, de fokozatosan mégis teret nyerő eszméi sajátos kompromisszumot hoztak létre. A 18. század végére a gazdasági és társadalmi viszonyok ugyan még nem tették lehetővé azt, hogy polgári jellegű intézmények szülessenek, de a haladóbb gondolkodók felismerték a máshol már megszilárdult eszméket, és megpróbálták a magyar viszonyokhoz alkalmazni azokat.[5] Szacsvay Sándor a *Magyar Kurír*ban Rousseau és Paine gondolatait „hinti el"; a lap már 1789. augusztus 22-én közölte magyar nyelven a francia nemzetgyűlés által csak négy nappal később elfogadott deklarációt.

A magyar nyelvű újság kiadására vonatkozó engedélyt még Mária Terézia adta meg, de az újságok tényleges megindulása 1780-ban már II. József reformjainak időszakához kötődik. A nemesség és az egyház ellen folytatott küzdelme során szüksége volt arra, hogy a felvilágosodás eszméi minél szélesebb körben elterjedjenek.[6] Az 1781-es cenzúrarendelet szervezeti központosítást, de ezzel párhuzamosan bizonyos enyhítéseket eredményezett. II. József a cenzúra intézményét meghagyva, annak elvégzését a helyi hatóságokra bízta (Magyarországon a helytartótanács volt

[4] Kókay György: A hazai sajtó kezdetei és fejlődése. In Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó, 39–47.; Szimonidesz Lajos: II. Rákóczi Ferenc hadi újságja. *Magyar Könyvszemle*, 1939.

[5] Both Ödön: Küzdelem a sajtószabadságért Magyarországon 1790–1795. *JATE – Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1998, 4.

[6] Both 1998, i. m. 7.

a cenzúra legfőbb szerve, míg a cenzori hálózatot a katolikus iskolaszervezethez kapcsolva alakították ki.[7]) A cenzúraszervezetet 1782. június 8-i és 1783. január 31-i rendeletével alakította ki, ez némi módosításokkal egészen 1840-ig életben maradt. Később az előzetes cenzúrát utólagos ellenőrzéssel is kiegészítette, amelyet már a központi hivatalok végeztek. Az 1781-es rendelet eltörölte a privilégiumokat az újságkiadás terén, a gyakorlatban azért tovább éltek a kizárólagos lapkiadási jogok. Uralkodása vége felé, 1789-ben bevezette az újságbélyeget, azaz az újságokra vonatkozó speciális adófajtát, mely a lapok számának jelentős csökkenéséhez vezetett. Uralkodása végén a francia forradalom hatására, hogy megelőzze a birodalom széthullását, 1790. január 28-án három kivételével összes rendeletét visszavonta.[8]

Az első magyar nyelvű újság megindítása egyébként Rát Mátyás nevéhez kötődik. Ő alapította 1780-ban Pozsonyban a *Magyar Hírmondót*. Megindítását még Mária Terézia engedélyezte, a cenzúrakötelezettség kikötésével. A lap vezetését később Szacsvay Sándor vette át, aki később, 1786-ban Bécsben megalapította a második magyar nyelvű újságot, a *Magyar Kurírt*. A cenzúrázott írások helyét szándékosan üresen hagyva, azokra ilyen megjegyzéseket nyomtatott: „A betűk a rostában maradtak", vagy: „Itt nagy szél fújt, elvitte a betűket."[9]

I. Ferenc trónra lépése után a sajtócenzúra szabályai is jelentősen megszigorodtak. A hírlapok és folyóiratok a magyar felvilágosodás eredményeképpen kibontakozó fejlődését az 1793-tól fokozatosan erősödő szigor erőteljesen lelassította, majd a jakobinusmozgalom elfojtása meg is bénította. A császár 1793. június 25-i dekrétuma a könyvvizsgálatot és a nyomdák működésének engedélyezését királyi jognak nyilvánította. 1795-re valamennyi folyóirat megszűnt, a hírlapok száma erőteljesen csökkent, tartalmuk elszürkült. Egy 1806-os királyi pátens értelmében könyvkereskedés nyitásához is uralkodói engedély kellett. A könyvkereskedők és a kölcsönkönyvtárak forgalmát az 1818. június 5-i kancelláriai utasítás alapján külön is figyeltették. A cenzúrának két fajtája alakult ki: a revízió és a

[7] Bényei Miklós: *Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról*. Debrecen, 1994, 18.
[8] Részletesebben lásd Sashegyi Oszkár: II. József sajtópolitikája. *Századok*, 1958/1–4. számok.
[9] Kókay–Buzinkay–Murányi: i. m. 35.

tényleges cenzúra.[10] A *revízió* – melyet az 1793. április 18-i udvari dekrétum szabályozott – a külföldről behozni kívánt könyvek, sajtótermékek felülvizsgálatát jelentette. A határon csak a központi könyvvizsgáló hivatal által jóváhagyott könyveket és lapokat engedték át. A *cenzúra* – melyről az 1795. február 25-i rendelet rendelkezett – a kijelölt hatósági cenzorral való előzetes engedélyeztetést jelentett, másik ága volt a köteles példányként beszolgáltatott nyomtatványok utólagos ellenőrzése. Az 1793. április 18-i dekrétum értelmében minden nyomda köteles volt nyomtatványaiból három példányt a revizornak átadni. A kiadványokat átnézték, kifogás esetén az illetékes cenzort felelősségre vonták, így azok munkájuk során a legnagyobb óvatossággal jártak el.

A függetlenségért és a szellem szabadságáért folytatott, a felvilágosodásba torkolló küzdelem idején a szólás és a sajtó szabadsága elsősorban az állammal szembeni biztosítékot jelentette. Az *autoriter* állam létjogosultságának elvetése forradalmi, és Magyarországon feltétlenül korát megelőző gondolatnak bizonyult. A szabadság igényéhez kapcsolódó elméleti igazolások alapját a külföldi filozófusok magyar viszonyokra átültetett munkái jelentették. Hajnóczy József, a jakobinusok egyik szellemi vezére, a sajtószabadság egyik első ideológusa például felismerte a szólásszabadságban rejlő, az állammal szembeni „ellenőrző funkciót", de a közhatalom keretek közé szorításáért folytatott küzdelem ekkor még nem érhetett célt: „Az önkényes hatalomnak megfelelő korlátok közé szorítására nincs biztosabb orvosszer, mint a sajtószabadság. Ennek segítségével a hazával szembeni érdemek szerzésére törekvő egyes ember a nagyobbra vezető legkisebb merényletet is az egész nemzettel közölheti."[11]

[10] Bényei: i. m. 15–17.

[11] Hajnóczy József: Közjogi értekezés a királyi hatalom korlátairól Magyarországon. In Csizmadia Andor (szerk.) *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó, [első megjelenés: 1791], 173.

3. Küzdelem a sajtószabadságért a reformkorban (1820–1847)

A sajtószabadság igénye csak a reformkorban merülhetett fel újra. A küzdelem megindulásának egyik első jele Bars vármegye 1820. március 6-i felirata, mely az ellen a királyi rendelet ellen tiltakozott, amely megtiltotta a tisztán tudományos és irodalmi folyóiratok külföldről történő behozatalát.[12] A feliratban kétoldalú érvelés figyelhető meg, mely később végigkíséri az egész reformkort: a cenzúrát egyfelől mint a szólásszabadság nemesi jogának sérelmét támadják (ez lesz majd a gyakoribb érv), de megjelennek olyan hangok is, melyek a haladás, a polgárosodás akadályát látják benne, és ezen az alapon követelik eltörlését.

A cenzúrát a bécsi udvar továbbra is vasszigorral kezelte: 1831-ben I. Ferenc külön előírta a magyar kancelláriának, hogy akadályozza meg a politikai tartalmú cikkek megjelentetését. Az arisztokrácia ugyan tiltakozott az udvarnál a központi cenzúra ellen, azonban nem a megszüntetés igényével, inkább saját hatáskörbe akarták vonni azt. Gróf Dessewfy József 1831-es művében az utólagos felelősségre vonás mellett érvelt, hasonlóan Széchenyi Istvánhoz és Wesselényi Miklóshoz. Az 1836. március 28-i, a sérelmeket és kívánalmakat tartalmazó feliratra elutasító királyi leirat érkezett, mely az 1791. évi XV. tc.-re hivatkozott, amely az uralkodóra ruházza a sajtó ellenőrzését. Az önálló sajtótörvény igénye – a rendelkezésre álló források szerint – Hertelendy Miksa, Torontál megyei követ javaslatában jelent meg először (1832. december 24.).[13] Később Beöthy Ödön és Klauzál Gábor is megismételte az indítványt (1835, 1839). A tervezet kidolgozására egy bizottság jött létre. 1847-ben két törvényjavaslat is indítványozásra került: Irinyi József, valamint a Kisfaludy Társaság által (Tóth Lőrinc, Eötvös József, Pulszky Ferenc, Szalay László és Vörösmarty Mihály vett részt az utóbbi kidolgozásában), de a törvény csak nem akart megszületni.

Jelképes alakja lett a szólásszabadságért folytatott küzdelemnek Wesselényi Miklós. 1834-ben egy politikai gyűlésen elhangzott beszéde miatt felségsértés címén vádat emeltek ellene. Az alaptalan vádat – Wesselényi

[12] Bényei: i. m. 22.
[13] Bényei: i. m. 75.

nem az uralkodót, hanem a kormányzatot bírálta, ez pedig az eljárásban őt védő ügyvédek (köztük Kölcsey Ferenc) álláspontja szerint a szólásszabadság által védett cselekedet volt – a bíróság megalapozottnak találta, és így 1839-ben elítélik, majd nem sokkal később, egyre inkább elhatalmasodó betegsége miatt amnesztiával szabadul.[14]

Szívet melengető példája a sajtószabadságért folytatott harcnak Kossuth Lajos küzdelme az *Országgyűlési Tudósítások* szerkesztőjeként. A magyar országgyűlés tárgyalásairól a cenzúra nem engedélyezett tájékoztatást, leszámítva a rövid híreket és az alsótábla utólag, jelentős késéssel, nehezen hozzáférhetően kinyomtatott naplóját. Kossuth a cenzúra megkerülésével kéziratos tudósításokat írt, majd azokat megszerkesztette, szegény jurátusokkal lemásoltatta, és az előfizetőkhöz postai úton továbbította. Előfizetőinek száma 1833 őszére már százra nőtt. Hosszas és fordulatos politikai csatározás után 1837 elején Kossuth ellen hűtlenségi pert indítottak, és felségsértés címén négyévi börtönre ítélték.

A század negyvenes éveiben a cenzúraviszonyok az udvar kompromisszumok felé hajló politikája miatt némiképp enyhültek. A kormányzat már nem akarta feltétlenül teljesen elszigetelni a politikát a sajtótól, inkább csak megfelelő keretek közé kívánta szorítani.

A módosult viszonyok ellenére is meglepetésként hatott, hogy az 1841. január 2-án Landerer Lajos kiadásában meginduló *Pesti Hírlap*nak a börtönből frissen kiszabadult Kossuth Lajos lett a szerkesztője. Metternich talán azt remélte jóváhagyásával, hogy Kossuthot megnyerheti az udvarnak, de legalábbis ellenőrzés alatt tarthatja tevékenységét. A lap így lehetett a nagyszabású reformtervek egyik legfőbb szócsöve. Amikor már kezdett túlságosan is terhessé válni személye a kormányzat számára, 1843 végén eltávolították a szerkesztői székből.

Forduljunk a korban született elméleti munkák felé!

A reformkorban már megjelent a szólásszabadság autonómia-központú, individuális igazolásának csírája: „A cenzúra, ezen undok szülötte a kárhozatnak, megakadályozza, hogy a polgár öntudatos szabad státus-polgárrá

[14] Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós hűtlenségi pere*. Budapest, 1986, Helikon Kiadó.

emelkedhessék. A polgár sohasem jöhet tisztába legszentebb jogai és érdekei felől; a cenzúra ezt nem engedi!"[15]

A szabad szólás és a szabad sajtó ugyanis olyan fontos a kor nyilvánosságának, mint a fénycsóva a sötét éjben: Wesselényi Miklós a nyomtatás feltalálását egyenesen a teremtéstörténet „legyen világosság!" parancsának jelentőségéhez méri,[16] a néhány évtizeddel őt megelőző, az előbbiekben már emlegetett Hajnóczy József pedig a tüzet ellopó Prométheusz alakjával példálózik a sajtószabadságból eredő előnyök számbavételekor.[17]

A szabad szólás legfőbb alátámasztása ugyanakkor e korban a közérdek felismerésében gyökeredzik. A cél elsősorban a társadalom megjavítása, a lelkek és a szellem felemelése. A jog tehát a társadalom hibáinak lehetséges kijavítását is célozza, Széchenyit idézve: „Minden hasztalan szó idő-ölés, minden oly írás pedig, melynek célja nem ember-javítás s nem az emberiség jobbléte, előbb-utóbb felébreszti a Nemesist."[18]

Széchenyi a szólásszabadság mai vizsgálatakor is méltó kiemelt figyelmünkre. Személyében összpontosul a reformkor minden nemes küzdelme, a nemzet bizonytalan jövője feletti minden honfiúi aggodalom, számos emberi tragédia és örökké érvényes példamutatás. Meglepő is volna mindezek után, ha éppen a szólásszabadság terén ne nyilvánult volna meg „a legnagyobb magyar", máig is érvényes módon.

Széchenyi és Kossuth hírlapi és könyvek útján folytatott vitája jelentős részben az időszaki sajtó hivatása körül forgott. Széchenyi elismeri a sajtószabadság jelentőségét, de óvatosan, a felelős gyakorlásához kellő szellemi-társadalmi fejlődést követően törekedne csak annak elérésére. Kossuth ellenben a progresszió elengedhetetlen eszközét látja a sajtóban, az új eszmék terjesztéséül szolgáló terepnek és a társadalmi változások előmozdítójának tekinti a sajtót.[19] Vitájuk feloldhatatlan, de nézeteikben a

[15] *Népügy* (névtelenül megjelent röpirat). Párizs, 1847, 60. – Itt és a további idézetek során a könnyebb olvashatóság kedvéért néhol a mai helyesírást alkalmaztam a szövegben, megtartva ugyanakkor a sajátos szófordulatokat, illetve szóhasználatot.

[16] Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. Budapest, 1905, Légrády Testvérek Könyvnyomdája, 157.

[17] Lásd Hajnóczy: i. m. 173.

[18] Széchenyi István: *Világ*. Pest, 1831, 245.

[19] Balás P. Elemér: *A Széchenyi–Kossuth-ellentét hírlapi vitájuk tükrében*. Kolozsvár, 1943.

közös alap megtalálható: mindketten a nemzet, a közösség javát keresték elsősorban, és ehhez szükséges eszközt láttak a szabadság elérésében.

Széchenyi az igazságot is a szabadság által véli elérhetőnek: „Csak mindenoldalú vizsgálat által lelhetni fel az igazságot, s ez csak a gondolatok legszabadabb közlése által valósulhat. Hol a beszéd korlátos, ott rab a nyelv s csak rabként szól."[20]

Az igazság erejéről szinte szenvedélyesen ír: ahhoz ugyanis csak a folytonos társadalmi „discussio" vezethet el, oda csak a nyilvánosságon keresztül vezet az út (Széchenyi ezt a nyilvánosságot ugyanakkor nem a hírlapokban, hanem a vitairatként is szolgáló könyvekben látta megvalósítandónak): „Kölcsönös felvilágosítás és oktatás előbb-utóbb az igazságot úgyannyira kifejti, midőn annak fénye előtűnik, hogy az igazi jót és hasznost végre mindenki elfogadja, a bal- s előítélet, tudatlanság s hazugság serege ellenben pirulva vonul vissza s oly rettegéssel kerüli a valódit, mint a bagoly s denevér a napsugárt."[21]

Az igazság felismerése pedig elengedhetetlen a nemzet fejlődéséhez: „Miből támadhat a nemzetiség, hogyan fejlődhetik ki erősebb- s magasabban? Társalkodás és gondolatok közlése által!"[22] A sajtó szabadsága ugyanis: „az intelligenciát rögtön több századdal mozdítja elő s minden bizonnyal egy kifejlett szabad nemzet közt mód nélkül több hasznot, mint kárt okoz."[23]

A szabadság ugyanis felelősségre és közösségi szellemre is nevel, a szabad sajtó pedig a helyes mederbe terelheti az így felszabadított erőt: „A bátorlét, saját birtok, szabadság, törvény-előtti egyenlőség [...] ezek s csupán ezek ébresztik fel a köz szorgalmat, mely a nevelés, sajtószabadság [...] által józan útmutatást nyerend."[24]

Széchenyi szerint a szabadság azonban csak a kellő érettség állapotában illeti meg a nemzetet, egyébként káros hatásokkal is járhat: „Vannak népek, melyeknél a sajtói szabadság 's a ministerek responsabilitása időelőttiek volnának, – minthogy náluk még az olvasás sincs divatban és

[20] Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830, 37.
[21] Uo. 141.
[22] Uo. 171.
[23] Széchenyi István: *Stádium*. Lipcse, 1833, 23.
[24] Uo. 65.

semmi köz administratio s minister sincsen."[25] Továbbá: „A dolgokat valódi fekvésében látó, ítéletem szerint, mindig a lakosok nagyobb részének értelmi súlya után szerintezi – conformálja – munkálkodásait..., azoknak sajtói szabadságot mint legelsőt nem kívánna, kik közt csak minden századik tud olvasni – 's így még valami praecedens is van, t. i. az olvasás tanulása."[26] „Valamint a víz és a tűz kétségkívül a legnagyobb áldássá, de legfertelmesebb átokká is válhatik alkalmazása által: úgy lehet bizonyos alkalommal és mennyiségben még a leggyilkolóbb méreg is üdvös; mint viszont bizonyos körülmények közt az emberiségnek két legnagyobb java: a szó és a sajtószabadság is lehető legkártékonyabbá válhatik."[27]

Deák Ferenc Széchenyivel ellentétben nem veti tekintetét az egész emberiségre, de nemzetének minél szélesebb szabadságot követel:

„...hazánk alkotmányos lételének egyik fő kincse a szólás szabadsága, s talán egyetlenegy, mely őrje lehet nemzeti szabadságunknak".[28]

Deák egyike azoknak, akik Wesselényi Miklós és a többi perbe fogott érdekében többször is felszólalnak a pozsonyi országgyűlésben. A mindig higgadtan, de borotvaélesen érvelő Deák beszédei a szólásszabadság reformkori felfogásának talán legtisztább kifejtései.[29] „Alkotmányos nemzeteknél a szabad sajtónak vitatásai kifejtenek minden tárgyat, mielőtt afelett a törvényhozás határoz; [...] ...nem lehet ott félni attól, hogy valamely eszmének elragadó fényes külseje veszélybe döntse a nemzetet, mert a szabad sajtó, melynél a vélemények minden árnyéklatának van képviselője, a felkapott és megvitatott eszmét tartózkodás nélkül felboncolja, lefejti fényes külsejét, kimutatja veszélyes részeit, s a közvélemény ezáltal tisztul és erősödik."[30] Az országgyűlésen felszólalók pedig felelősségük teljes tudatában kell, hogy eljárjanak, hiszen: „a szó szabadsága nem puszta

[25] Uo. 23.

[26] Uo. 26.

[27] Széchenyi István: *A Kelet népe*. Pest, 1841, 163.

[28] Deák Ferenc: Országgyűlési beszéd Wesselényi Miklós báró és a szólásszabadság védelmében, Pozsony, 1835. június 16. In Uő: *Válogatott politikai írások és beszédek*. I–II. (szerk. Deák Ágnes – Molnár András.) Budapest, 2001, Osiris, I. k., 107.

[29] Révész T. Mihály: Deák Ferenc sajtópolitikája a reformkorban és a negyvennyolcas forradalom napjaiban. *Jogtörténeti Szemle*, 2003/1. [a továbbiakban: Révész (2003a)].

[30] Részlet Deák Ferenc és Hertelendy Károly – Deák által fogalmazott – 1840. július 27-i követjelentéséből. In Molnár András (szerk.): *Deák Ferenc*. Budapest, 1998, Új Mandátum, 110.

szó, hanem nemzeti juss, melyet oda nem ajándékozhatunk, és meg kell mondanunk, hogy mi őrjei, nem pedig tulajdonosai lévén ezen jussnak, azt küldőink nyilvános engedelme nélkül fel nem áldozhatjuk."[31]

A reformkor többi nagy alakjának írásaiban felbukkannak ezen eszmék. Dessewffy Aurél is a sajtó fórumjellegét emeli ki: „Az újságok figyelemmel kísérik a kormány, a törvényhozó test, a törvényhatóságok, a köztestületek lépéseit, bírálják azokat politikai színök szellemében, felfogják minden egyes jelenetét a közéletnek, oda vetnek egy-egy új eszmét, mely megérlelve s kiőrlődve, magva lehessen jövendő jótékony intézményeknek, tért nyitnak néha-néha egyes írók tervezéseinek..."[32]

Eötvös József szintén a „discussio" koráról beszél a Széchenyi–Kossuth-vitához – az utóbbi oldalán – hozzászóló könyvében: „Kérdésen kívül nagy a korszaki sajtónak befolyása napjainkban; s ha újabb történeteinken végig tekintünk, alig fogunk találni egy nagyobb tényt, melynek főindító okai, vagy legalább leghatalmasabb eszközei között a journalistica nem mutatkoznék. Korunk a discussio kora; az idő, hol egyes hatalmasnak szava, vagy régi szokások minden ellenzést elnémítának, megszűnt, nevek helyébe vélemények léptek, szokások helyett meggyőződést keres a nép; – mi csoda, ha ily körülmények között, hol még a korlátlan hatalom is alattvalóinak meggyőződésében keresi fő támaszát, az, mi a sokaság véleményére leginkább hat, egyszersmind leghatalmasabb; s ez a korszaki sajtónak feladása."

Eötvösnél már a sajtó demokratizáló hatásáról értekezvén egyenesen a teljes társadalmi egyenlőség gondolata is megjelenik: „Ma a tudomány mindenkinek szükségessé vált, s a journalistica az, mely megszerzését mindenkinek lehetségessé teszi, mely a nagy, egykor egyesek birtokában heverő kincset, hogy úgy mondjam, aprópénzre felváltva, ezrek között kiosztja; mely szüntelen változó napjainkban szüntelen változó formákban nyújtja tanácsait, minden napnak történetével meghozva oktatását; a journalistica tanácsadója, barátja a népnek..."[33]

[31] Deák Ferenc: Országgyűlési beszéd a szólásszabadságról, Pozsony, 1835. július 1. In Uő: *Válogatott politikai írások és beszédek*. I–II. (szerk. Deák Ágnes – Molnár András.) Budapest, 2001, Osiris. I. k., 113.

[32] Dessewffy Aurél: *Összes művei*. (Szerk. Ferenczy József.) Budapest, 1887, 72.

[33] Eötvös József: *Kelet népe és Pesti Hírlap*. Pest, 1841.

Szemere Bertalan a „közértelmesség" és a „közintelligencia" nevében követel szabad szólást: „Mi tehát alkotványunk garanciája? Nem egyéb [...], egyedül csak a szabad szólás; ez az, ami municipális szerkezetünknél fogva legdrágább kincsünk, mi a sajtószabadság nem létében terjesztője, formálója, vehiculuma [segédeszköze] a közértelmességnek. Ha ez is megkorlátoltatik, akkor semmi nincs bennünk szabad, csupán a gondolat; akkor el vagyunk zárva a közintelligencia s polgári érzés kifejlésének minden uta."[34]

Vörösmarty Mihály azzal utasítja el Széchenyinek a kellő érettség állapotában kivívandó szabadságra vonatkozó gondolatát, hogy megállapítja, a társadalom szükséges szellemi fejlettségét a szabadságot élvezve lehetséges csak elérni: „Némi sajtószabadság nélkül alig fog valaha kifejleni s megérni sajtószabadságra, vagyis más szavakkal: sajtószabadsággal alkalmasint az fog legjózanabban, legkártétlenebbül élhetni, ki a vele élést hosszas gyakorlat, tegyük hozzá, bukások által, megszokta, megtanulta. Azaz, ha a fejletlenség, tapasztalatlanság ürügyül fog használtatni a sajtó megkötésére, egy kis örvénybe keveredünk, mely sodorni fog ugyan elébb tovább, de partra nem segít."[35]

Kossuth programcikke pedig kiváló összefoglalása a sajtó számára rendelt célkitűzéseknek: „A napnak tömérdek szükségletei között alig van egy-egy sürgetőbb, mint oly időszaki lap, mely a nemzet életének hű tükre legyen; közzé, nemzetivé tegye öröm s bánatnak, hűség s törvényességnek, bajnak s hiánynak minden érzetét, melyet a nemzet szívében egy hangrezgésre találni köz, magas és szent érdekek jogosítanak; és szabad tért nyisson az észnek, értelemnek, jóakaratnak, hogy szűkkeblűséget, mint elbizakodást egyaránt kerülve, vak előszeretet, vak előgyűlölség nélkül, higgadt kebellel s ama mérsékelttel és illedelemmel, mely a jó szándék a igazság bélyege, megvitassák és előkészítsék a napnak nagy kérdéseit, mikben a honnak jövendője rejtezik..."[36]

A sokak által megénekelt gondolatok mind-mind elsősorban a közös döntések helyes meghozatalához vélték elengedhetetlennek a szabad szó-

[34] Hermann Róbert (szerk.): *Szemere Bertalan*. Budapest, 1998, Új Mandátum, 52.

[35] Vörösmarty Mihály: A Kelet népe 1841-ben. (Hazay Gábor álnéven.) *Atheneum*, 1841/39–45. számok.

[36] Kossuth Lajos: *Hírlapi cikkei*. (szerk. Kossuth Ferenc.) Budapest, 1906.

lás segítségét, igaz, ezenfelül más értékeket is felfedezhetünk a jog iránti igény megalapozásában: a nemzetek, az emberiség fejlődésébe vetett erős hitet, de Deák Ferenc szavaiban még a társadalmi tolerancia hasznát is.

4. A pesti nép kivívja a sajtó szabadságát

Engedtessék meg, hogy a magyar sajtószabadság talán legdicsőbb időszakáról – mely mindössze néhány hetet ölelt fel – külön is, nagyobb alapossággal szóljak.

Két olyan esemény is történt 1848. március 15-én, amelyet szimbolikusan a sajtószabadság „születési időpontjának" is tekinthetünk. Aznap reggel Petőfi és a márciusi ifjak alig néhányan indultak el a Pilvax kávéházból a tizenkét ponttal és a *Nemzeti dal*lal. Miután végigjárták az egyetemeket – orvosokat, mérnököket, jogászokat –, számuk ezer fölé nőtt. Tíz órára, mire Landerer és Heckenast nyomdája elé értek – a nemsokára Petőfi javaslatára átkeresztelt Szabad sajtó utcába –, már ötezres tömeg gyűlt köréjük. „Hallgassuk meg magának a költőnek a tanúvallomását. [...] »Lelkesedéssel és a sors iránti bizalommal mentünk a kávéházba, mely már tele volt ifjakkal. Jókai a proklamációt olvasta föl, én nemzeti dalomat szavaltam el; mind a kettő riadó tetszéssel fogadtatott. A kávéházban azt határoztuk, hogy sorra járjuk az egyetemi ifjúságot [...]. [Miután a tömeg seregnyire nőtt, valaki azt mondta] ... most menjünk a cenzorhoz és vele írassuk alá a proklamációt és a nemzeti dalt! Cenzorhoz nem megyünk – feleltem –, nem ismerünk el többé semmi cenzort, el egyenesen a nyomdába! Landerer nyomdája legközelebb volt hozzánk; oda mentünk.« Degré [Alajos] pontosan leírta a híres jelenetet. Amikor a fiatalok bevonulnak a nyomdába, hogy a Nemzeti Dal-t önhatalmúlag kinyomtassák, »Landerer szárazon mondta: lehetetlen, nincs rajta engedélyezés. Összenéztünk, nem tudtuk, hogyan kell csinálni. Landerer odasúgta: Foglaljanak le egy sajtót. Irinyi József a nagy gépre rátette kezét e szókkal: e sajtót a nép nevében lefoglaljuk. Erőszaknak ellent nem állhatok, felelt Landerer.«"[37]

A tömeg ezután Pest város közgyűlésére vonult, betódult a tanácsterembe, Irinyi felolvasta a tizenkét pontot, majd Rottenbiller Lipót al-

[37] Illyés Gyula: *Petőfi Sándor*. Budapest, 2002, Kortárs, 312–313.

polgármester a városi tanács nevében elfogadta és aláírta azokat, mint az országgyűléshez intézendő kérelmet.

Ezt követően egy forradalmi választmány a helytartótanácshoz ment, amely hozzájárult a cenzúra eltörléséhez és a sajtóvétség miatt börtönbe zárt Táncsics Mihály szabadon engedéséhez. Így festett mindez a bebörtönzött szemszögéből: „...láttam a térparancsnokot lefelé ablakom alatt elhaladni, s újra kevés perc múlva visszatérni. Halálsápadtan lépett be hozzám jelenteni, mi történik, hogy forradalom van, hogy a teméntelen népsokaság Pestről már a várban van engem kiszabadítani. [...] Alig lépett ő ki fogságomból, már hallatszott az forrongó sokaság moraja. Istenem, mily fennen dobogott szívem édes nemzetünk történelmének e nagyszerű órájában.

A népsokaság már börtönöm elé érkezett és megállapodott.

Börtönöm ajtaja feltárult és beléptek Nyáry Pál, Klauzál Gábor és mások is többen, de ezek élén kedves feleségem, ki e szavakat hangoztatva borult keblemre: »Nincs többé censura!« [...] Nem volt még e földön oly szónok, ki akkora jelentésű kevés szót intézett volna hallgatóihoz, mint amilyenek voltak azok, mikkel engem feleségem üdvözölt."[38]

A kiszabadított Táncsicsot a tömeg kocsin, a lovakat kifogva maga vitte otthonába. A polgári sajtószabadság kivívásáért több évtizedes politikai küzdelem folyt, melynek lezárására jelképesen e két esemény tett pontot.

A szólás- és sajtószabadság kérdése már a reformkor legelején napirendre került,[39] hogy aztán hol megújuló, hol lankadó erővel bukkanjon fel újra és újra az országgyűlési vitákban. A legutolsó, 1847/48-as reformországgyűlés nem hozta meg az oly sokak által várt áttörést. Mindössze egy külön országgyűlési újság tervét fogadták el a követek, ami az adott körülmények között már nem volt jelentős előrelépésnek tekinthető. A konzervatívok és liberálisok közti széthúzás miatt a korábban megkötött egyezségeket is már-már széthullással fenyegető helyzetbe villámcsapásként hasított bele a párizsi, majd a bécsi forradalom híre. Március 3-án, két nappal azután, hogy a párizsi eseményekről tudomást szerzett, Kossuth

[38] Táncsics Mihály: *Életpályám*. Budapest, 1978, Magvető, 306–307.
[39] Bényei: i. m. 22–24.

beterjesztette új felirati javaslatát,[40] mely szakított az addigi taktikával, és igyekezett a felgyorsult eseményeket kihasználva erőteljesebb reformokat elérni. A javaslat ennek ellenére nem tesz kifejezett említést a sajtószabadság ügyéről. Az elégedetlenek hangján szólott Petőfi Sándor, amikor válaszul megírta *Az országgyűléshez* című versét: „Hiába minden szép és jó beszéd, / Ha meg nem fogjátok az elejét, / Ha a kezdetnél el nem kezditek... / Sajtószabadságot szerezzetek." István nádor március 13-án azzal az utasítással érkezett Bécsből Pozsonyba, hogy a felirati javaslatot semmiképpen ne engedje át a főrendi táblán. Azonban még aznap közbeszólt a bécsi forradalom.

Az események hírére Kossuth fogalmazta meg a legsürgetőbb feladatokat: a felirati javaslat a felsőtábla általi vita nélküli elfogadását és egy, a sajtószabadságról szóló törvényjavaslat megalkotását. A felvetés ellen, miszerint már a felirati javaslatba is be kellene venni a sajtó ügyét, Kossuth a kiegészítéssel járó késedelemmel érvelt, illetve azzal, hogy a szöveg általános megfogalmazásában („szellemi érdekeink a szabadság alapján ápolást követelnek") benne foglaltatik a sajtószabadság igénye is.[41]

Időközben március 4-én az Ellenzéki Kör is megfogalmazta a szabad sajtó iránti követelését, majd március 13-án elfogadta az Irinyi József által megfogalmazott tizenkét pontot (élükön elsőként: „Kívánjuk a sajtó szabadságát, a cenzúra eltörlését.").

A március 15-én Pozsonyból Bécsbe indult egy küldöttség, hogy az udvarral elfogadtassa a követeléseket. Az államtanács másnapig ellenállt, majd az időközben kitört pesti forradalom hírére és a Kossuthékat nagy szimpátiával köszöntő bécsi néptől való félelem miatt 17-én a nádor V. Ferdinánd hozzájárulásával gróf Batthyány Lajost nevezte ki Magyarország felelős miniszterelnökévé.

Időközben Pesten – mint az előbbiekben láthattuk – a forradalmi ifjúság már kivívta a sajtó szabadságát. A *de facto* szabadságot másnap, 16-án a Helytartótanács ideiglenes („a törvényhozás további rendelkezéseig"

[40] Kosáry Domokos: A forradalom és a szabadságharc sajtója, 1848–1849. In Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867.* Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 29.

[41] Kosáry: i. m. 34.

hatályos) rendelete szentesítette,[42] kimondva, hogy „a sajtó minden megelőző censura nélkül, szabadon működik". Előírta továbbá, hogy „a sajtó kicsapongásai és visszaéléseinek kellő megtorlása végett" a kinyomtatott sajtótermékből egy példányt meg kell küldeni az e célra kijelölt, 25 fős bizottság elnökének. E bizottság – mely így a későbbi perbefogási esküdtszék hatáskörével bírt –, amennyiben az adott lapot vétkesnek találja, továbbítja azt a bíróságnak, mely ítél a kérdésben.[43]

5. Megszületik a sajtótörvény

A sajtótörvény tervezetét Szemere Bertalan készítette el, francia és belga minta alapján. A március 20-i ülésen beterjesztett javaslat – melyet Szemere még a márciusi események előtt alkotott, egyes források szerint azon január óta dolgozva – deklarálta ugyan a sajtó szabadságát, de óriási óvadék (kaució) letételét követelte meg a lapindításhoz (politikai napilapok esetében 20 000, más esetben 10 000 forint; 20 000 forintból már kisebbfajta palotát lehetett venni Pesten!).[44] Ez növekedést jelentett a korábbi, 15 000 forintos kaucióhoz képest! A javaslat nem határozta meg pontosan a sajtóvétségeket, de igen súlyos büntetéseket szabott. A javaslatot a kerületi ülés az „ideiglenességre" hivatkozással gyorsan elfogadta, a kevés közbevetést maga Kossuth szerelte le, és megvédte a javaslatot. A sokak által keresett okok a szigorú szabályozásra sokrétűek lehetnek: ide vezethetett a félelem a pesti radikális ifjaktól[45] éppúgy, mint a nemzetiségek megerősödésének meggátlása.[46] Horváth Mihály megállapítása szerint a helytartótanács ideiglenes rendelete szabadabb szellemű volt![47]

[42] A rendelet szövegét lásd Tarnay János: *Sajtójogi dolgozatok*. Budapest, 1913, Franklin-Társulat,124–125.

[43] Bényei: i. m. 86–87.

[44] Kosáry: i. m. 44.

[45] Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848*. Budapest, 1886. III. k., 396.

[46] Both Ödön: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. Szeged, 1956. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio politico-juridica I. 4.*, 62.

[47] Horváth M.: 1886, i. m. 396.

A sajtótörvény javaslata két nappal később, március 22-én érkezett meg Pestre. Előbb Pest megye Közcsendi Bizottmányában (a forradalom kitörése után ez a frissiben alakult testület felelt a városban a rend és a nyugalom fenntartásáért) olvasták fel, hatalmas felháborodást okozva. A bizottmány határozatban ítélte el a tervezetet. Ezután Pest város közgyűlése elé került a javaslat, ahol szintén zajos ellenkezés fogadta, majd a radikális ifjúság által, Vasvári és Nyáry ellenkezése dacára is a városháza előtti téren nyilvánosan megégették. Pulszky Ferencet másnap futárként Pozsonyba indították, hogy Batthyányhoz forduljon a javaslat módosítása érdekében, aki egyetértett a követelésekkel.[48] Pulszky 25-én már újra Pesten volt, ahol beszámolt arról, hogy bár a javaslatot időközben a főrendi tábla is elfogadta,[49] Batthyány közbenjárására a javaslatot módosítva újra a kerületi tábla elé terjesztették.[50] Maga Pulszky is úgy nyilatkozott a törvényről, hogy az „...mind a megtorló büntetések nagysága, mind a leteendő óvadék magassága által a Lajos Fülöp alatt dívó franczia törvényre emlékeztetett". Lajos Fülöp (1830–1848) alatt a magyar sajtótörvénynek valójában mintául szolgáló francia szabályozáshoz képest jelentős szigorítás következett be.[51]

A módosításokat Szemere már 24-én beterjesztette, azokat mind a kerületi, mind az országos ülés elfogadta. Legfontosabb változtatásként felére csökkentették a kauciót, pontosabban határozták meg a sajtóvétségeket, megszüntették a nyomda esetleges mögöttes anyagi felelősségét. A felsőtáblán március 28-án Batthyány kérte a módosítások elfogadását, ez néhány észrevétel mellett meg is történt. A Magyar Udvari Kancellária április 5-én tárgyalta a törvényjavaslatot, egyetlen kifogást fűzve hozzá: javasolta megnövelni az esküdtektől megkívánt vagyoni cenzust. A 7-én kelt királyi válasz azonban változatlanul hagyta jóvá a törvénytervezetet.[52] A szentesített törvényt április 11-én hirdették ki.

[48] Both 1956, i. m. 63.

[49] Itt azért már előfordultak viták, ha nem is a cenzúra eltörlésével, illetve a kaució nagyságával kapcsolatban – ezekről lásd Bényei: 1994, i. m. 89–90., illetve Tarnay: 1913: i. m. 127–133.

[50] Kosáry: i. m. 48.

[51] Pulszky Ferenc: *Életem és korom.* II. kötet. Budapest, 1880, 65.

[52] Bényei: i. m. 92–93.

Az 1848: XVIII. tc., a sajtótörvény 45 szakaszból állt. A magyar történelemben elsőként törvénybe iktatta a sajtó szabadságát: „Az előző vizsgálat eltöröltetvén örökre, s a sajtószabadság visszaállíttatván, ennek biztosítékául ideiglenesen rendeltetnek: 1. § Gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti, és szabadon terjesztheti."

A törvény első fejezete (3–16. §) a „sajtóvétségekről" és azok büntetéséről rendelkezett. Ezek: bűn vagy vétség elkövetésére felhívás; köz- vagy vallásos erkölcsből „csúfot űzés"; az uralkodóház elleni izgatás, az alkotmány megváltoztatására buzdítás; a király személyének megsértése, illetve a királyi szék örökösödési rendje elleni lázítás; az uralkodóház tagjainak megsértése; a közbéke és csend erőszakos megzavarására lázítás; hatóság rágalmazása; köztisztviselő vagy közmegbízatásban eljáró rágalmazása; magánszemély rágalmazása. A büntetés szabadságvesztés és pénzbírság lehetett, akár együttesen is. A törvény legsúlyosabban a király személyét sértő, illetve a királyi szék örökösödési rendje ellen lázító szerzőket büntette: hat év fogsággal és 3000 forint bírsággal. A törvény fokozatos sajtójogi felelősséget vezet be: elsőként a szerző, ha ismeretlen, a kiadó, ha ez is, akkor a nyomda vagy „metszde" tulajdonosa ellen indul eljárás.

A második fejezet (17–29. §) a „bírói eljárásról" szól. Eszerint: „A sajtóvétségek fölött nyilvánosan, esküdtszék ítél." A törvény felhatalmazza a minisztériumot, hogy megalkossa az esküdtbíróságokról szóló rendeletet. Rendelkezik továbbá az esküdtek vagyoni cenzusáról (200 forint éves jövedelem), az eljárás megindításának szabályairól (mikor indul hivatalból és mikor sértetti panasz után az eljárás), az illetékességről, az érintett kiadványok zár alá vételéről, az elmarasztaló ítélet kötelező közzétételéről, a „bűnös" kiadványok részbeni vagy egészbeni megsemmisítéséről, illetve az elévülésről és a törvény hatálybalépéséről is.

A harmadik fejezet (30–36. §) „az időszaki lapokról" szól. Itt szerepel az „újság vagy időszaki lap, melynek tartalma akár részben, akár egészben politikai tárgyak körül forog" kiadásának feltételei, miszerint: azt be kell jelenteni az illetékes törvényhatóság közigazgatási vezetőjéhez (alispán, főkapitány, gróf vagy polgármester), megnevezve a tulajdonost, felelős kiadót vagy felelős szerkesztőt, annak lakcímét, illetve a nyomdát, ahol a lap kinyomásra kerül majd. A hatóság elnöke továbbítja ezeket a belügyminisztériumhoz. Ha a lap naponta jelenik meg, 10 000 forint, ha ritkábban, 5 000 forint kauciót kell letenni készpénzben vagy „kettős

biztosítékkal betáblázott kötelezvényben". A letett tőke 5% kamattal a letevő részére jövedelmez. A törvény kihirdetése előtt megjelent lapok a bejelentési kötelezettségnek „tüstént" kötelesek eleget tenni, a kaució letételéhez két hónap áll rendelkezésre. Az óvadékból vonják le az esetlegesen elkövetett sajtóvétségekért járó büntetést, amely hiányt az ítélet keltétől számított tíz nap alatt pótolni kell. Ha a pénzbüntetés nem telik ki az óvadék összegéből, a szerző, tulajdonos, kiadó vagy szerkesztő más javai is lefoglalhatók. A megjelent kiadvány egy példányát az illetékes hatóság elnökénél kell letenni. Aki az itt felsorolt feltételek teljesítése nélkül ad ki lapot, fogsággal és pénzbüntetéssel sújtható.

A negyedik fejezet „a nyomdákról és könyvárusságról" rendelkezik. Nyomdát alapíthat, aki eleget tesz az 1840: XVI. tc. első két fejezetében foglaltaknak („A kereskedőkről" – ezek meghatározzák, ki folytathat kereskedést, illetve a „kereskedői könyvekről" rendelkeznek); a törvényhatóság elnökének bejelenti a szándékát és letesz a fővárosban 4000, máshol 2000 forint kauciót. A nyomda köteles kiadványairól nyilvántartást vezetni és két darab köteles példányt a hatóságnak átadni (melyek közül egyik a „nemzeti múzeumé" lesz).

6. Az esküdtszéki rendelet

Az eddigiekből már kiderült, hogy Deák Ferenc igazságügyi miniszternek, aki egyébként a szólásszabadság egyik legkitartóbb harcosa volt a reformországgyűléseken,[53] nem sok köze volt a megszületett sajtótörvényhez (idevág az adoma, mely szerint Deák egy ízben azt mondta: „Ha tőlem függne, a sajtótörvénynek csak egy paragrafusa volna: hazudni nem szabad"), sem a többi, korszakosnak tekinthető jogszabály kidolgozásához, melyek megszületéséért két évtizedig munkálkodott. Deák a pozsonyi

[53] Lásd például Révész T. Mihály: Küzdelem a sajtó szabadságáért. *Rubicon*, 2003/9–10. (Deák Ferenc emlékszám) 24–28.; Molnár András: Deák ismeretlen feliratai a szólásszabadság ügyében. In *Deák Ferenc, a liberális politikus*. Budapest, 1994, T-Twins Kiadó, 87–95.; és Deák országgyűlési beszédeit (1835. június 16., 1835. július 1., 1835. augusztus 5., 1839. október 2. In Deák Ágnes – Molnár András (szerk.): *Deák Ferenc – válogatott politikai írások és beszédek*. I. kötet. Budapest, 2001, Osiris, 107–115., 118–124., 222–234), vagy az Ellenzéki nyilatkozatot (1847. június 7. In uo. 481–487.)

diétára ugyanis éppen aznap érkezett meg, amikor a törvény első változatáról határoztak az alsótáblán.[54]

A sajtótörvény azon passzusa, mely az esküdtszékek felállításáról rendelkezett, az 1843-as büntetőjogi javaslat fontos intézményét „rehabilitálta"[55] (a büntető eljárásjog – végül el nem fogadott – kódexe szerint az esküdtbíráskodás vált volna általánossá a magyar büntetőjogi ítélkezésben). A rendelet megalkotása a Deák által vezetett igazságügyi tárcára várt.

A tárca kodifikációs osztályának vezetője Szalay László lett, aki már az 1843/44-es büntető eljárásjogi javaslat kidolgozásában is kiemelkedő szerepet játszott, szintén itt kapott feladatot a márciusi ifjak közül Irányi Dániel (aki más irányú elfoglaltságai miatt végül csak igen keveset vállat magára a jogalkotó munkából), és meg kell említenünk még Székely József fogalmazó, valamint Békey (Drescher) István fogalmazói segéd nevét. A minisztérium államtitkára Ghyczy Kálmán volt.[56] Ismeretesek a Deákra oly jellemző, anekdotaszerű történetek a minisztérium megalakulásáról,[57] az azonban biztos, hogy május első napjaira a miniszter befejezte a tisztviselők kinevezésével járó munkát. A minisztérium a lehető legszélesebb nyilvánossággal működött. Deák napi két órában, kora reggel, lakásán (az István Főherceg Szállóban) bárkit fogadott.[58]

Az igazságügyi miniszter már április 29-én aláírta esküdtszéki rendeletét, ez volt a minisztérium első kodifikációs tevékenysége. Nincs egyértelműen eldöntve, hogy ki is tekinthető a rendelet eredeti fogalmazójának. A különböző kutatók sorban Szalay Lászlót, Tóth Lőrincet vagy magát Deákot jelölik meg szerzőként. Némely álláspont szerint Deák és Szalay, illetve Szalay és Tóth Lőrinc közösen alkották meg a fogalmazványt. Both Ödön alapos – de minden aggályt elűzni mégsem képes – érvelése szerint nem más, mint az alig tizenkilenc éves, Szalay Lászlóval egyébként

[54] Vértes István: Deák Ferenc sajtópolitikája. *A Sajtó*, 1942/7, 1.

[55] Révész 2003a, i. m. 22.

[56] Both Ödön: Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. áprilisi esküdtszéki rendelet. *Acta Juridica et Politica Szeged. Tomus VII. Fasciculus 1.* 1960, 20–21.

[57] Nedeczky István: *Deák. A képviseleti alkotmány megalapítása*. Budapest, 1876, 260–261; említi: Körmöczi Katalin: *„...A mi megmarad, fordítsa jó célokra" – Deák Ferenc hagyatéka*. Budapest, 1992, Magyar Nemzeti Múzeum, 72. – bár Both Ödön (lásd Both 1960, i. m. 20.) nem sok hitelt ad ezeknek.

[58] Körmöczi: i. m. 72.

rokonságban álló Békey István fogalmazói segéd volt az eredeti változat szerzője. Sokáig Szalayt hitték a rendelet első megszövegezőjének. Szalay László monográfusa erről nagyvonalúan csak annyit ír: „[a rendelet Szalay] közreműködésével jelent meg".[59] Akárki volt is, a megmaradt eredeti példány bizonyítja, hogy mind Szalay László, mind Deák Ferenc többször változtatott a szövegen.

A minisztérium igen gyors munkát végzett, hiszen a sajtótörvény kihirdetése után tizennyolc nappal már aláírták a rendeletet. Az aláírás után a magyarországi törvényhatóságok számára 300 példányban kinyomtatták azt, ezzel teljessé vált a közzététel is.

A rendkívül aprólékos rendelet tartalmazta a büntető eljárásjogi alapelveket, az eljárás alanyaira vonatkozó szabályokat (a megelőző eljárásban részt vett a közvádló, a bűnvizsgáló bíró és a perbefogási törvényszék, az esküdtszéki szakban a közvádló, az esküdtszék és a büntetést kiszabó bíróság, a jogorvoslati szakban pedig esetlegesen a közvádló és a hétszemélyes tábla), az eljárás részletes menetét (ezen belül: előkészítő eljárás, a büntető törvényszéki és esküdtszéki tárgyalás és a jogorvoslati szakasz, valamint a végrehajtás).

A rendelet kiveszi a nyomozási feladatokat a rendőri szervek kezéből, a vádlott javára szóló eljárási garanciákat tartalmaz (például a – szükség esetén kirendelt – védőnek az eljárásban végig jelen kell lennie, de egyéb jogai is pontosan meghatározásra kerülnek), mellőzi az előzetes letartóztatást a sajtóesküdtszéki eljárás esetén. A nyomozást a bűnvizsgáló bíró végzi. Az ő beterjesztése alapján dönt a közvádló – akit ugyancsak a törvényhatóságok választanak – a vádemelésről. Így kerül az ügy a vádesküdtszék elé, amely a perbe fogásról határoz. Ha perbe fogják a vádlottat, a közvádló három nap alatt vádlevelet készít. A per nyilvános és szóbeli.[60]

A rendelet – mely sokszor szó szerint egyezik a '43-as javaslattal[61] – alapján lehetővé vált az esküdtszékek felállítása. Deák rövid miniszterse-

[59] Antalffy György: *Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója*. Budapest, 1983, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 195. A különböző álláspontokra és Both első hallásra meghökkentő véleményére nézve lásd Both 1960, i. m. 21–24.

[60] Mezey Barna: Deák Ferenc és a büntető eljárásjog reformja. In Molnár András (szerk.): *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 1998, Zala Megyei Levéltár, 174–175. és Gergely András: Deák Ferenc 1848-ban. *Magyar Tudomány*, 2003/12.

[61] Mezey 1998, i. m. 174.

ge maradandó alkotásának bizonyult, hiszen az 1867. május 17-én Horvát Boldizsár által kibocsátott sajtórendelet szövege – apró változtatásokkal – gyakorlatilag megegyezett a tizenkilenc évvel korábbival,[62] és hatályban is maradt egészen 1900-ig.

7. A belügyminiszteri sajtórendelet

Még az igazságügyi miniszter rendeleténél is hamarabb, április 28-i dátummal készült el Szemere Bertalan belügyminiszter sajtórendelete. A rendeletet, mely a sajtótörvény végrehajtásról rendelkezik, május 4-én postázták ki, és az akkor félig-meddig hivatalos lapnak számító *Pesti Hírlap* május 7-i számában jelent meg.[63]

A sajtóügyi szabályozást teljessé tevő rendelet három részre tagozódik: egy sajátos stílusú preambulumra, melyben a miniszter a rendelet kiadását indokolja, és szenvedélyesen érvel a sajtószabadság, valamint annak ésszerű korlátai meghúzása mellett, valamint az időszaki lapokra, illetve a nyomdákra és könyvárusokra vonatkozó fejezetekre.

Az időszaki lapokra vonatkozóan a rendelet néhol pontosítja a sajtótörvény szabályait, máshol azok végrehajtásáról rendelkezik. Elrendeli a törvényhatóságok elnökei általi összeírást, melynek tartalmaznia kell a területükön megjelenő összes időszaki lapot. A bejelentési kötelezettséggel kapcsolatban megköveteli mind a tulajdonos, a felelős kiadó és a felelős szerkesztő nevének és lakcímének megadását (ellentétben a törvényben szereplő vagylagossággal). Lehetővé tette viszont a bírói ítélet folytán fogságot szenvedő felelős szerkesztő helyett, a törvény által előírt, három napon belül kötelezően kijelölendő új felelős személy megnevezéséig a nyomdatulajdonos felelőssége mellett a lap kiadását – ez enyhítést jelen-

[62] Lásd Mezey 1998: i. m. 176; és Antal Tamás: A sajtóesküdtszékek és működésük szabályozása Magyarországon (1867–1896). In *Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica, Publicationes Doctorandorum Juridicorum. Tomus II. Fasciculus 1.*, 38.

[63] Both Ödön: Szemere Bertalan belügyminiszter sajtórendelete és a vezetése alatt álló minisztérium sajtóügyi tevékenysége 1848-ban. In *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio politico-juridica Tomus XXVII. Fasciculus 4. (Emlékkönyv Dr. Martonyi János egyetemi tanár oktatói működésének 40. és születésének 70. évfordulójára.)* Szeged, 1980, 111. (a továbbiakban: Both 1980a.)

tett a törvény rendelkezéséhez képest. A kaució szabályait szinte egyáltalán nem érintette a rendelet.

A nyomdákra és könyvárusságra vonatkozó fejezetet egy újabb preambulum vezeti be. Ebben Szemere a „titokból használt sajtó nemtelen orvfegyverére" hívja fel a figyelmet, azaz a rendelkezésekkel gátolni igyekszik az olyan sajtótermékek kinyomtatását, terjesztését, amelyeknél – ismeretlen szerző, kiadó, nyomda esetében – nem található felelősségre vonható személy. A rendelkezések apró részletszabályokat tartalmaznak, a sajtótörvény szakaszaihoz kapcsolódóan.[64]

8. A létrejött jogi szabályozás értékelése

Hogyan értékelhető az 1848 március–áprilisának forradalmi hevületében létrejött, mégis több évtized keserves-gigászi munkáján nyugvó új sajtószabályozás? Több mint 150 év távlatából sem egységes az utókor ítélete. Egy azonban bizonyos: „Új korszakát lélekemelő remények közt kezdheté meg a magyar nemzet. A reformtörvények, melyek ápri[lis] 11-kén Ferdinánd király által szentesíttettek, a nemzet százados törekvéseinek célját foglalták magukban. E sóvárgás, e cél a nemzeti kormány törvényes függetlensége volt..."[65]

A sajtóügyi szabályozás kortárs kritikusai mindenesetre hideget-meleget egyaránt zúdítottak a kodifikátorokra. Íme néhány idézet a radikális *Marczius Tizenötödike* című lapból: [a törvény kaucióra vonatkozó része] „leverő, lesújtó és vér betűkkel írott", [a törvény] „dsingiskkán szellemben fogalmazott". Más sajtótermékek legszerencsétlenebbnek, boldogtalan firkának, ostobának, természetlennek, zsarnokinak, igazságtalannak, kegyetlennek, szabadságot gúnyolónak minősítették.[66] Akadtak azért elégedettek is: ifj. Pázmándy Dénes, az országgyűlés képviselőházi elnöke szerint az áprilisi törvények, különösen a sajtótörvény olyan oszlopok, „mellyeken a népnek megelégedése s boldogsága nyugszik", Vörösmarty Mihály pedig

[64] Szemere rendeletének részletes elemzésére, illetve gyakorlati megvalósulására lásd Both 1980a, i. m. 110–136.

[65] Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. Genf, 1865, I. k., 17.

[66] Idézi Both 1980a, i. m. 109–110. és 115.

úgy nyilatkozott, hogy „a szellemi szabadság a sajtótörvény által meg van alapítva".[67] A Szemere-féle sajtórendelet preambuluma tiltakozik azon vélemények ellen, miszerint a szabadság korlátai túlzottan szorosra lettek volna húzva: „nincs hiedelem, melyet előadni nem lehetne a nélkül, hogy azon törvényczikk ellen vétség fogna elkövettetni".

Révész T. Mihály szerint a törvény felelősségi rendszere „kompromisszumos, középutas" volt, amely természetszerűleg hozta magával a mindkét oldalról feltörő indulatokat.[68] Mert ne feledjük, bár a forradalmi hangulatban a konzervatívabb hangok értelemszerűen elhalkultak, még a forradalom kitörése előtti néhány nap országgyűlési eseményei is azt mutatják, a sajtószabadság ügyében nem volt egységes álláspont, sokak számára a létrejött megoldás is túlzott szabadosságot jelentett.

Kosáry Domokos megállapítása szerint (igaz, még 1985-ből) „Petőfiék elképzelése egy új, jobb sajtótörvényről természetesen jóval demokratikusabb, haladóbb volt, mint a liberális nemesség elég szűkkeblű polgári sajtószabadsága. De hangsúlyoznunk kell, hogy ez utóbbi is polgári sajtószabadság volt."[69]

Érdemes röviden megvizsgálni az egyik mintául szolgáló – jelesül a francia – szabályozást. Az 1819-es törvénykezés a sajtóról Franciaországban a jogterület első egységes kodifikációja volt. Az első törvény a sajtódeliktumokat szabályozta, a második az esküdtszék előtt zajló eljárásról rendelkezett, míg a harmadik az időszaki lapokra vonatkozó szabályokat határozta meg (bejelentési, kauciófizetési kötelezettség, felelősségi kérdések stb.). Mint látható, a törvény alapjaiban megegyezik a mi áprilisi törvényünkkel. A francia törvény ebben a formájában mindössze néhány hónapig létezett – az 1820-ban, 1821-ben, 1822-ben hozott új szabályok újra bevezették a cenzúrát és az engedélyezést, majd 1830-ig váltakozó sikerrel hol a szabadabb szellemű, hol a sajtót béklyóba záró törvények „kerekedtek felül", hogy aztán Lajos Fülöp alatt újfent súlyos szigorítások következzenek be, amelyeket az 1848-as párizsi forradalom eredményeképpen töröltek el.[70]

[67] Idézi Both 1980a, i. m. 110.

[68] Révész T. Mihály: Sajtójogi felelősség kérdése a magyar jogban. *Jogtörténeti Szemle*, 1992/4. 49–50.

[69] Kosáry: i. m. 50.

[70] Tarnay: i. m. 48–64.

Nem biztos, hogy jogos tehát a kritika, amely a sajtótörvény „maradiságát" hangsúlyozza – tekintve, hogy az igen hasonlatos egy olyan állam törvényéhez, amely több mint ötven évvel korábban indult el a szabad sajtó felé vezető úton. A rendelkezésre álló idő rövidsége, a kompromisszumok kényszere, a vitázó táborok közötti egyensúlykeresés, az ország biztonsága, a rend és a hatalom fenntartása érdekében a radikálisabb reformoktól való – alapos vagy alaptalan – óvakodás táplálja a néhol talán kissé hálátlan utókor azon gyanúját, hogy e körülmények nyilván nyomot hagytak az áprilisi törvényműveken. De elvitathatatlan, hogy általuk teremtődött meg az ország történetében első ízben a polgári értelemben vett sajtószabadság, és e jogszabályokra alapozva valósult meg másodszorra is 1867-ben.

9. A sajtószabályozás megvalósulása a gyakorlatban

A hirtelen beköszöntő sajtószabadság természetesen jelentősen átalakította az újságok addigi piacát. Számos új lap indult, amelyek közül azonban csak kevés bizonyult életképesnek, de a korábban már létezőek is alaposan átalakultak. Igen markáns hangot ütöttek meg az eddig a cenzúra miatt a palettáról hiányzó radikális lapok. Közülük is kiemelkedett – mind jelentőségében, mind „élettartamában" – a *Marczius Tizenötödike*, amely március 19-én jelent meg először. A radikális irányzathoz tartozott még többek között a *Reform*, a német nyelvű *Die Opposition*, a kolozsvári *Ellenőr* és a *Radical Lap*. Itt említendő még Táncsics lapja, a *Munkások Újságja* is. Ezek közül a legjelentősebbnek, a *Marczius Tizenötödiké*nek is csak 733 előfizetője volt, ehhez járultak még az utcán eladott példányok.

A kormányhoz közel álló – a némileg pontatlan besorolás szerint „liberális" – lapok közül érdemes megemlíteni a *Pesti Hírlap*ot (mely egy rövid ideig, a *Közlöny* júniusi megindulásáig a hivatalos lapnak is számított – még 1848 végén is 2554 előfizetője volt), a *Nép Barátját*, valamint mindenekelőtt a *Kossuth Hírlapját* (1848 végén 4214 előfizetője volt). Ezek, tekintettel a kormánytagok sokszor eltérő véleményére alapvető kérdésekben, nem képviselhettek egységes álláspontot.

A korábban már működő „konzervatív" lapok, mint a *Nemzeti Újság*, a *Budapesti Híradó*, az erdélyi *Múlt és Jelen* némileg átalakulva továbbra is megjelentek egy darabig – de az év végére mindegyik megszűnt. Már korábban erre a sorsra jutott Széchenyi egykoron tekintélyes lapja, a *Jelenkor* is.[71]

Both Ödön kutatásai fényt derítettek a sajtójogi szabályozás gyakorlati megvalósulásának részleteire is, eloszlatva a korábbi szakirodalom néhány félreértését. A sajtó valóban széles körű szabadságot élvezett, még olyan esetekben sem került sor eljárás megindítására vagy elmarasztalásra, amikor nyilvánvalónak látszott a sajtóvétség elkövetése. A kormány már megalakulása első percétől kezdve éles – és egyáltalán nem „finomkodó" hangvételű – támadásoknak volt kitéve.

A levéltári iratok tanúsága szerint esküdtszéki elmarasztalásra és ennek folytán a terjesztés megakadályozására 1848/49-ben nem került sor. A feljelentés beérkezése után a belügyminisztérium vagy saját hatáskörben intézkedett, vagy további eljárás kezdeményezésére kérte fel az igazságügyi minisztert. Akadt olyan – feltételezett – sajtóvétségi ügy, amelyben a feljelentés és az előkészítő eljárás megindítása megtörtént, de ezekben – jelenlegi tudásunk szerint egyetlen, pozsonyi esetet leszámítva – még az esküdtszék előtti eljárásra sem került sor. Arra azonban akadt példa, hogy az ítélethozatal előtti megelőző eljárási szakaszokban bizonyos nyomdatermékek terjesztését megakadályozták (az adott esetben röplapokkal kapcsolatban).[72]

Érdemes kiemelni néhány konkrét esetet is, elsőként a *Marczius Tizenötödike* „sajtóperét". 1848. május 19-én az a rémhír terjedt el Pesten, hogy Bécsben a császár távozása után kikiáltották a köztársaságot. Estefelé egy férfi azzal a – bizalmas forrásból, egy „ministeriális osztályfőnöktől" származó – hírrel kereste fel Pálffy Albert szerkesztőt, hogy a miniszterek ideiglenes királynak kiáltották ki István nádor főherceget. A már kiszedett lap első oldalára még odafért a szenzációs hír: „Legújabb – Bécsben tel-

[71] Az 1848/49-es sajtó vázlatos áttekintését lásd Kosáry: i. m. 52–61., részletes bemutatást uo. 63–286.

[72] A sajtószabályozás gyakorlati megvalósulását részletesen lásd Both Ödön: A sajtótermékek terjesztésének a szabadsága Magyarországon 1848-ban. In Ádám Antal – Benedek Ferenc – Szita János (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok. Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára*. Pécs, 1980, 87–97. (A továbbiakban: Both 1980b.)

jes anarchia. Ministereink István nádort kikiáltották provisorius királynak. Ferdinánd Innsbruckban van. Jelszavunk legyen: rögtöni Nemzeti Gyűlés." A hír azonban nem volt igaz, így Szemere egyik államtitkára a lapot még aznap este a nyomdában lefoglaltatta, néhány példányt azonban addigra már kipostáztak az előfizetőkhöz. Az első oldalról ezután gyorsan kivették az inkriminált néhány sort, és az utcára már az újabb kiadás került. Másnap, 20-án a minisztertanács jóváhagyta a belügyminiszter jelentését a lefoglalásról, és megbízta az igazságügyi minisztert, hogy intézkedjen a sajtóvétség miatt induló eljárásról. Egyes kutatók azt feltételezik, hogy túl a radikális lap megrendszabályozásán, az eljárás célja az állítólagos hírforrás, Nyáry Pál félreállítása volt, aki egyre nagyobb politikai befolyásra tett szert. Mikor Nyáry és a radikálisok az ügy következtében eltávolodtak egymástól, a per is véget ért: Kosáry szerint a perbe fogó szék döntése vetette el a perbe fogás lehetőségét, Both Ödön szerint az eljárás a bűnvizsgáló bírónál ért véget – a lényeg szempontjából nincs jelentősége a különbségnek.[73]

Táncsics lapja, a *Munkások Újságja* a legradikálisabbak közé tartozott, számos vármegye hatósága panaszolta be a belügyminiszternél, de a zűrzavaros körülmények között – és mert valószínűleg a további konfliktusok szítását az igazságügyi minisztérium bölcs politikával elkerülni szándékozta – per nem indult, még nyilvánvaló sajtóvétség esetén sem. Egyetlen esetben, 1848 augusztusának végén utasította az igazságügyi minisztérium Pest város bíróságát, illetve közvádlóját, hogy indítsanak eljárást a lap ellen. Még István nádor is kérdőre vonta Deákot, mit tettek az újság felelősségre vonása iránt. Az ügy azonban a viharos gyorsasággal változó események miatt, illetve a nádor távozása után nem folytatódott.[74] A balsors mégis utolérte a lapot: 1848 végén a kaució letételének elmulasztása miatt a pesti bíró 500 ezüstforint pénzbüntetésre ítélte Táncsicsot, és kötelezte az ítélet közzétételére. A városi hatóság pedig mindjárt intézkedett a lap betiltásáról is.[75]

Mindössze e két esetben bocsátott ki az igazságügyi minisztérium utasítást sajtóper megindítására.[76]

[73] A perről lásd Kosáry: i. m. 101–102. és Both 1980b, i. m. 93–94.

[74] Kosáry: i. m. 155.

[75] A Táncsics lapjával kapcsolatos vitákról és eljárásokról lásd Kosáry: i. m. 155–163. és Both 1980b, i. m. 91–92. és 96.

[76] Sarlós Béla: *Deák és Vukovics – két igazságügy-miniszter*. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó, 66.

10. A szabadságharc vége

A kormány 1849. június 27-én hozta meg rendeletét (344/1849 BE-rendelet) a hadititkokat kifecsegő lapok elleni eljárásról. Ez alapján ha valamely újság ilyen bizalmas információkat közöl, betiltással sújtható, emellett pedig minden lap kizárólag a hatóságnak történő előzetes bemutatás és az ezt követő engedélyezés után terjeszthető.[77]

1848 decemberében a Honvédelmi Bizottmány már figyelmeztette egy ízben a sajtót, amikor Windischgrätz Pest felé közeledtekor fontos információkat szivárogtatott ki, de egyéb intézkedésre nem került sor. E rendelettel, a szabadságharc vége felé közeledve, az egyre kaotikusabb állapotok között lényegében újra az előzetes cenzúra került bevezetésre. A *Marczius Tizenötödikét* – jónéhány „pengeváltás" után – végül a kormány július 7-én e rendelet alapján betiltotta. Ezt az iratot hárman írták alá: Vukovics Sebő igazságügyi miniszter, Szemere Bertalan miniszterelnök és Kossuth Lajos. Az indoklás szerint a lapban megjelent – tételesen felsorolt – némely cikk „a védelmi törekvések elölésére czéloz", hadititkokat tartalmazott, továbbá miattuk „a kormány tagjai elleni izgatások tettleges kihágásokra ingerlésig törtek ki", ezenfelül ráadásul még a szerkesztő el is mulasztotta a lap megjelenés előtti bemutatását. A történészek vitatkoznak azon, hogy valóban ezen okok miatt következett-e be a betiltás, esetleg más körülmény vezette el a kormányzatot e radikális lépésig. Felvetették, hogy esetleg az ekkor már teljhatalmú Kossuth és politikai környezetének bírálata csordította túl a poharat, esetleg a lap Görgey melletti határozott kiállása, mely még akkor is teret kapott az újság hasábjain, amikor Kossuth már elszánta magát a Görgeyvel való leszámolásra. A valós okot biztosan nem tudhatjuk, csak annyi bizonyos: ezzel lezárult a forradalmi sajtó egyik legjelentősebb képviselőjének története.[78]

A szabadságharc vége felé már csak az ún. hadilapok jelentek meg. Ezek olyan hadműveleti központokban megjelenő, általános tájékoztatást nyújtó – elsősorban természetesen a hadi eseményekről hírt adó – újságok voltak, amelyek először azokon a helyeken jelentek meg, ahová az ország-

[77] Tarnay: i. m. 140.

[78] A *Marczius* betiltásáról lásd Kosáry: i. m. 272–278.

gos sajtó alig vagy egyáltalán nem tudott eljutni. Első ízben 1848 végén Erdélyben, Bem kezdeményezésére jelentek meg, ahol akkoriban nem volt magyar nyelvű újság. Később máshol is elterjedtek, és az országos lapok megszűnése után is kiadásra kerültek. Az utolsó hadilap – természetesen Komáromban – két héttel a világosi fegyverletétel után, 1849. október 1-jén jelent meg.[79] Ezzel lezárult a forradalom és szabadságharc sajtójának története.

11. A sajtójog alakulása 1849-től a kiegyezésig

A szabadságharc leverése után lassan éledt újjá a magyar sajtó, ha nem is a kezdetektől, de nagyjából a reformkor előtti állapotból kellett újra talpra állnia. Az abszolutista Bach-rendszer gyakorlatilag megszüntette a sajtószabadságot, az újság kinyomtatása utáni kötelező utólagos ellenőrzést vezetett be. A kész nyomtatványokat a rendőrségnek kellett bemutatni, amely eldöntötte, szabad-e árusítani. Hírlapok esetében egy órával a tervezett szétküldés előtt kellett bemutatni a lapot, ha ez idő alatt nem érkezett letiltási parancs, úgy a szétküldés engedélyezettnek minősült. E szabály következményeként a szerkesztők és a kiadók – tartva az engedély megtagadásával járó anyagi kártól – olykor a kelleténél is szigorúbb öncenzúrát gyakoroltak. Egyéb – a hivatalos út megkerülésével járó – megoldásokat is találtak: a megkörnyékezett (és megfizetett) rendőrségi hivatalnokok bizonyos kényesnek tartott cikkeket előbb átnéztek, eközben a szerkesztők készenlétben tartottak más, semmitmondó és az esetlegesen kifogásolt írás helyébe lépő cikkeket.

A kormányzat az új sajtóügyi szabályozás elkészülte előtt 1851 júliusában kiadott egy ideiglenes szabályozást, amely ugyan hivatalosan nem lépett életbe Magyarországon, de mindenképpen irányelvet jelentett az itteni ügyek kezelésére is. 1852. május 27-én lépett hatályba az új sajtótörvény, amely kisebb módosításokkal a kiegyezésig érvényben maradt. A negyvenöt szakaszból álló jogszabály előírásai előírták a kötelező impresszumadatokat, a köteles példányok gyűjtőhelyeit, szabályozták a könyv-

[79] A hadilapokról lásd Kosáry: i. m. 280–286.

kiadás jogát és a lapindítás feltételrendszerét. Újraszabályozta a kaució nagyságát, amit a politikával foglalkozó és hirdetéseket közlő lapoknak kellett letenniük. E kaucióból fedezték az esetleges vizsgálati költségeket és a pénzbüntetéseket. Politikai napilapok esetében 10000 forint volt ez az összeg, amelyet a lap megszűnése után hat hónappal adtak vissza a tulajdonosoknak. A törvény 22. szakasza szabályozta a megintési rendszer alapelveit. Eszerint, ha „valamely időszaki nyomtatványban folytonosan a trón, a birodalom egysége és épsége, a vallás, az erkölcsiség vagy általában az álladalmi társaság alapja elleni vagy a közcsend és rend fönntartásával egybe nem férő irány követtetik", két írásbeli intés után az adott terület helytartója önhatalmúlag felfüggesztheti a lap megjelenését három hónapra. Ennél hosszabb idejű felfüggesztéshez vagy teljes betiltáshoz minisztertanácsi döntés szükségeltetett. A sajtótörvény további részei foglalkoztak a kihágási esetek leírásával, a büntetések mértékével, a felelősség kérdéseivel. A szerkesztő, a nyomdász és terjesztő, ha nem is volt bizonyítható bűnösségük, büntethetők voltak a „köteles figyelem és gondoskodás elmulasztása miatt". Az egységes szabályozás azért némi haszonnal is járt. A köteles példányok beszolgáltatási kötelezettségének köszönhetően maradhatott az utókorra a kor sajtótermése és megszülettek olyan igazodási pontok, amelyek némi rendet, ha nem is szabadságot teremtettek az anarchikus viszonyok közepette.

Az 1857. október 23-i császári rendelet bevezette a bélyegadót a kaucióköteles lapok számára. Minden lappéldány után 1 krajcárt kellett leróni, ami jelentősen megdrágította az előállítás költségeit.

A hatalom teljesen mégsem volt képes irányítani a sajtót, az erősödő nemzeti öntudat és kultúra teljes megtörését nem érhette el, ebben az időszakban is sikerült tehát olykor elfogadható kompromisszumokat kötni. A császár kétfejű sasát a fejlécén viselő *Budapesti Hírlap*ban például a forradalomban részt vevő értelmiség színe-java publikálhatott.[80]

A sajtó megnövekedett szerepének ékes bizonyítéka, hogy a kiegyezést megelőző időszakban a politikai nyilvánosság fórumává tudott válni. Deák Ferenc (név nélkül) a *Pesti Napló* 1865. húsvéti számában jelentette meg írását, melyben az udvar és a magyar vezető réteg megbékélését sürgeti. Erre aztán igazi hírlapi vita indult meg, többek között Eötvös József,

[80] Kókay – Buzinkay – Murányi: i. m. 110.

Trefort Ágoston, Jókai Mór és Kossuth Lajos (az utóbbi nyílt levelek, röpiratok útján) részvételével.

A kiegyezést követően, 1867. március 17-én kisebb változtatásokkal újra életbe lépett az 1848. évi XVIII. tc. a szabad sajtóról. A véleménynyilvánítási szabadság általános korlátait határozta meg az 1878. évi V. tc., a magyar büntetőtörvénykönyv a bűntettekről és vétségekről (Csemegi-kódex), amely rendelkezett a király megsértéséről (140. §), az alkotmány, a törvény, a hatóságok vagy a hatósági közegek elleni izgatásról (171–174. §), a vallás és ennek szabad gyakorlata elleni bűntettekről és vétségekről (190–192. §), valamint a rágalmazásról és a becsületsértésről (258–277. §) is. A sajtó soha korábban nem látott virágkora köszöntött be a kiegyezés utáni években.[81]

A véleménynyilvánítási szabadság általános korlátait határozta meg az 1878. évi V. tc., a magyar büntető törvénykönyv a bűntettekről és vétségekről (Csemegi-kódex), amely rendelkezett a király megsértéséről (140. §), az alkotmány, a törvény, a hatóságok vagy a hatósági közegek elleni izgatásról (171–174. §), a vallás és ennek szabad gyakorlata elleni bűntettekről és vétségekről (190–192. §), valamint a rágalmazásról és a becsületsértésről (258–277. §) is.

A mi történetünk itt ér véget, a magyar jogfejlődés egyik legemelkedettebb időszakában, amelyben – a 19. század végén – számos kodifikációs „csúcstermék" született meg. A 20. század zűrzavara nem kedvezett a szólás- és sajtószabadság fejlődésének, és a fejlődéssel általában párban járó elméleti tisztulásnak sem. Szólásszabadság-, illetve sajtótörténetet lehet írni a számunkra már múlt idővé vált évszázadról, az elméleti kérdések egységes szempontú tárgyalását, szintetizálási igénnyel – kiváltképp a számunkra most rendelkezésre álló terjedelemben – aligha lehet elvégezni.

Bár e hevenyészve felrajzolt vázlat, valamint néhány felidézett gondolat nyilván nem tekinthető átfogó elemzésnek – a szólásszabadság magyarországi eszmetörténetét bemutató monografikus alkotás egyébként máig fájó hiánycikke a magyar társadalomtudományoknak –, összességében

[81] Révész T. Mihály: Sajtószabadság és „médiaegyensúly" Magyarországon 1867 után. In *„Jöjj el szabadság": Bihari Mihály ünnepi kötet*. Budapest, 2003, Rejtjel Kiadó. Uő: Tájékoztatáspolitika a kiegyezés utáni Magyarországon. In *Degré Alajos emlékkönyv*. Budapest, 1995, Unió Kiadó; Uő: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó.

kimondható, hogy a magyar közgondolkodás valamennyi olyan értéket felismert, amely a szólásszabadság alapja lehet, közülük szükségszerűen a nemzet fejlődését, a közösség autonómiáját tekintve meghatározónak. A történelem nem tette lehetővé, hogy e gondolatkezdemények nagy ívű filozófiai munkákban öltsenek testet. A miérten merengő kíváncsiskodó úgy érezheti, hogy a szólásszabadság megalapozására – a történelem viharos gyorsaságú változásai miatt – már nem maradt elegendő *idő és erő*. Főként emlékezetes momentumok maradtak emlékül – Landerer nyomdájának „elfoglalása", az 1956 októberének végén megszülető szabad magyar sajtó –, a rövid időre kivívott diadalok és a lassú építkezés évtizedei nem álltak össze egységes, értelmezhető szólásszabadság-elméletté vagy-elméletekké. A szocialista államrend évtizedei pedig még a rendelkezésre álló művek emlékét is igyekezték elmosni, vagy legalábbis „átértelmezni" azokat. A szólás- és sajtószabadság felőli olyan gondolkodás, amely már meghaladja az elnyomással, a diktatúrával való szembeszállás gondolatát, és az alapjog gyakorlásához szükséges elméleti alapokat teremt, csak 1989-et követően indulhatott meg. Szükségszerű volt tehát a külföldi mintákhoz menekülés. Akárhány itthon megjelent könyvet vagy tanulmányt olvasunk a szólásszabadság elméletéről, jellemzően egyazon angolszász szerzők gondolataival szembesülünk. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy ma, majdnem két évtizeddel a véglegesnek remélt szabadság beköszönte után, a szólásszabadság elméleti megalapozásakor szinte kizárólag külföldiek munkáira támaszkodnak a magyar szerzők, pedig érdemes emlékezni arra, hogy azért a magyar könyvtárak is rejtenek e tekintetben is hasznos olvasnivalót.

Ezt a szerény írást az ünnepelt Zlinszky János professzor úrnak ajánlom – remélem, megbocsát majd érte –, akinek jogi diplomámat, választott pályámat, valamint egy már letűntnek hitt, mégis élő, létező jogászi és közéleti éthosz megismerését köszönhetem. Ezen ajándéka egyben nehéz teher is mindannyiunk számára, akik töredékes, az Ünnepeltéhez képest szánni valóan csekély talentumainkkal folytatni szeretnénk építő munkáját. A professzor úr ércnél maradandóbb életművére pillantva azonban mindig újult erővel gyürkőzhetünk neki a munkának. Hála és köszönet érte. (K. A.)

Komáromi László
egyetemi adjunktus (PPKE-JÁK)

NYUGATI HŰBÉRISÉG VAGY BIZÁNCI FEUDALIZMUS?

Középkori magyar fejlődés két társadalmi modell határán

Zlinszky János professzor urat a Pázmány Péter Katolikus Egyetem újjáalapított jogi karán, az első induló évfolyam hallgatójaként ismertem meg 1995 őszén. Az első év elvégzése után – irányítása alatt – a Római Jogi Tanszék demonstrátora, a diploma megszerzése után tanársegédje és doktoranduszhallgatója lettem. Ő inspirált doktori témámnak, a bizánci jog magyarországi hatásának kutatására.

A kérdéskörrel kapcsolatos meglátásai, sejtései közül kezdettől a középkori bizánci és magyar közjogi berendezkedés közötti hasonlóságot éreztem a legizgalmasabbnak. Több írásában kiemelte az osztott hatalom római–bizánci modellje és a középkori magyar viszonyok közötti hasonlóságot: amint Rómában és bizonyos mértékig Bizáncban is a fegyveres nép (hadsereg) ruházta fel hatalommal a császárt, Etelköz óta a magyaroknál is a szabad, fegyveres nép tagjainak az elfogadása *(acclamatio)* erősítette meg a törzsfők (később az ország nagyjai) által jelölt *(praesentatio)* személyt. Az örökletes királyság nyugati modellje nem vert gyökeret. Rámutatott arra a rokonságra is, hogy az ország világi előkelőségeinek tisztségei – szemben a nyugati hűbéri modellel – soha nem váltak örökletessé, miként Bizáncban sem. Általában hiányzik a nyugati hűbéri viszony kifejlődése mind a középkori Magyarországon, mind Bizáncban.[1]

[1] Zlinszky János: A magyar jogrendszer kezdetei. *Jogtudományi Közlöny*, 1996. július–augusztus. 269–270.; uő: Römisches Recht in Ungarn. In Mrtin J. Schermaier – J. Michael Kainer – Laurens C. Winkel (Hrsg.): *Iurisprudentia universalis. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag.* Hrsg. von Martin J. Schermaier – J. Michael Rainer –

Az alábbi áttekintésben – miként már doktori értekezésemben is tettem – ez utóbbi meglátásával, a nyugati típusú hűbériség magyarországi és bizánci hiányával kívánok röviden foglalkozni, s ezzel a nyolcvanéves mester előtt tiszteletemet és hálámat kifejezni.

* * *

A feudalizmus témakörével foglalkozó kutatók körében az utóbbi évtizedekben egyre tudatosabbá vált a felismerés, mely szerint feudalizmuson sokáig különböző dolgokat értettek, s ezért jutottak gyakran ellentmondó eredményekre a tekintetben, hogy az egyes országokban lehet-e szó „feudális fejlődés"-ről. A kérdés különösen is érdekes volt Bizánc tekintetében, ahol a nyugat-európai történészek többsége szerint nem volt feudalizmus, a problémakört jórészt marxista alapon megközelítő kelet-európai tudomány azonban sokáig mély meggyőződéssel kutatta a bizánci állam feudális fejlődését, bár egyre inkább elismerve és precizírozva azokat a sajátosságokat, amelyekben Bizánc eltért a nyugati feudális modelltől.[2] A fogalmi tisztázás jegyében újabban Chris Wickham három feudalizmus-meghatározás között tett különbséget, amelyek nagyjából lefedik a tudományban használatos különböző jelentéseket. Az első a „feudális termelésmód" marxista fogalma, melynek értelmében feudálisnak az a társadalom minősül, ahol a parasztcsaládi birtokok mezőgazdasági termeléséből fakadó gazdasági többletérték jogi kényszer vagy nyílt erőszak útján a földbirtokosokhoz vándorolt, akik így elnyomó, kizsákmányoló osztályként emelkedtek ki a társadalomból (A típus). A második Marc Bloch

---

Laurens C. Winkel. 2002, Köln, 949–950.; uő: Történeti alkotmányunk fejlődése. *Magyar Szemle* 11 (2002), 3–4. és 5–6. szám. 33–36, 38–39.

[2] A nyugat- és kelet-európai tudomány közötti határvonal valójában nem teljesen éles, kivételek mindkét oldalon voltak. A kérdéskörre a kelet-európai térfélről lásd Horochová, Věra: La place de Byzance dans la typologie du féodalisme européen. In Vavřínek, Vladimír (Hrsg.): *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert.* Prága, 1978, 31–45.; Udal'cova, Zinaida V.: Die Besonderheiten des Feudalismus in Byzanz. In Köpstein, Helga (Hrsg.): *Besonderheiten der byzantinischen Feudalentwicklung. Eine Sammlung von Beiträgen zu den frühen Jahrhunderten.* Berlin, 1983, 11–56.; a nyugat-európai tudomány köréből tisztázó jelleggel: Haldon, John: The Feudalism Debate Once More: the Case of Byzantium. In Haldon, John: *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th–12th Centuries.* Aldershot, 1995, 5–40. [Első megjelenése: *The Journal of Peasant Studies,* 17/1, London, 1989.]

weberi értelemben ideáltipikus feudalizmus-fogalma, amely a társadalmi struktúrákat és a kor mentalitását állította vizsgálódása homlokterébe (B típus).[3] A harmadik pedig az elsősorban Heinrich Mitteis és François Louis Ganshof által kifejtett, a feudovazallikus normákon alapuló, jogi feudalizmus-fogalom (C típus). A legszélesebb meghatározás az A típusú, a legszűkebb a C, s a fogalmak lépcsőzetesen egymásra épülnek abban az értelemben, hogy mindegyik feudalizmusforma előfeltételezi az előző meglétét, de az előző nem generálja szükségszerűen a következőt; a fejlődés bármelyik szinten megállhat.[4] Az alábbiakban, mikor a feudalizmus magyarországi és bizánci hiányát említem, annak C típusú, jogi értelmére gondolok (hűbériség).

A hűbériség (C típus) magvát jogi értelemben a hűbérúr és a hűbéres (vazallus) közötti viszony képezte. Ennek gyökerét a vazallus felajánlkozása, az úr oltalmába való belépése jelentette *(se commendare – commendatio)*, amelyet később meghatározott formában, az ún. *homágium*mal fejeztek ki, mikor a vazallus összetett kezét az úr szétnyitott kezei közé helyezte, az úr pedig összefogta azt. A *homágium*hoz hűségeskü is járult, amely a felek kölcsönös hűségkötelezettségét megalapozta. E kapcsolatból fakadóan a vazallus hűbéri szolgálattal, tanáccsal és segítségnyújtással, tipikusan azonban katonai szolgálattal tartozott urának, amelyért cserébe a hűbérúr védelmet és eltartást nyújtott hűbéresének. A *commendatio* és a hűségeskü által a felek között szerződéses alapú jogi kötelék keletkezett. (A hűbérviszony személyi eleme.) Annak érdekében, hogy a vazallus urának szolgálni tudjon, egy idő után szokásba jött, hogy a hűbérúr az eltartást nem pusztán természetben és közvetlenül, saját házában, udvarában nyújtotta, hanem valamilyen vagyontárgyat, többnyire földbirtokot adott vazal-

[3] „Az európai feudalizmus alapvető vonásai ekképp jelennek meg előttünk: a parasztok szoros alávetettségben élnek; az általában megvalósíthatatlan fizetség helyett széles körben elterjed a szolgálatért adott hűbérbirtok; a társadalomban a hivatásos harcosok osztályának jut a vezető szerep; az embereket engedelmességi és védelmi kötelékek fűzik egymáshoz, melyek a harcosok osztályán belül a vazallusság különösképp tiszta formáját öltik; a hatalom darabokra töredezett, ami állandó zűrzavar forrása; ugyanakkor a rokonsággal és az állammal tovább él az emberek csoportosításának két formája, amelyek közül az utóbbi új erőre kap a feudalizmus második korszakában." Bloch, Marc: *A feudális társadalom.* Ford. Sujtó László. Budapest, 2002, 472 [A mű első francia megjelenése: 1939–40.]

[4] Wickham, Chris: Le forme del feudalesimo. In *Il feudalesimo nell'alto medioevo.* I. k. Spoleto, 2000, 15–46, különösen 29–30, 41, 46.

lusának, amelyet *beneficium*nak neveztek. (A hűbérviszony dologi eleme.) A *beneficium* révén a hűbéres használati jogot szerzett a földbirtok felett; azt urának engedélye nélkül el nem idegeníthette, át sem örökíthette, a személyi hűség és a dologi juttatás eredetileg egymástól független intézménye ugyanis a Karolingok idejére szorosan összefonódott egymással: a hűbérúr a neki személyileg lekötelezett vazallusnak adott *beneficium*ot, amely e személyi kapcsolat megszűnte esetén visszajárt az úrnak. Mégis, a gyakorlatban egyre inkább előfordult, hogy a hűbérúr elhunyt hűbérese fiának kommendációját is fogadta, ha méltónak találta, s így az apa *beneficium*a átszállt a fiára is. Ez a 9. századra szinte szabályszerűvé vált: a fiúnak, ha nem is a *beneficium* öröklésére, de arra igénye nyílott, hogy apjának helyébe lépjen. Az imént vázolt klasszikus hűbérviszony lassan az egész társadalmat átható szisztémává vált, beleértve a király és az előkelők kapcsolatát is. A legfőbb tisztségviselők a király hűbéresei voltak, akiknek szintén megvoltak a maguk vazallusai, így kialakult egy hierarchikus rendszer, amelyet hűbéri láncnak neveznek. Hűbéri viszony csak a közvetlenül szomszédos láncszemek között állt fenn, az úr és vazallusának vazallusa (alvazallus) között nem volt jogi kapcsolat.[5]

Ganshof szerint a klasszikus hűbériség az egykori Frank Birodalom területén keletkezett államokban, így Franciaországban, a Burgundi Királyságban és – kevésbé kifejlődve – a délnémet területeken már a 10–11. században annyira elterjedt, hogy majdnem minden hadra fogható és harci ménnel, illetve valamilyen birtokkal rendelkező szabad ember hűbéri kötelékben állt, bár a vazallusi kapcsolatok gyakorisága vidékenként különböző volt.[6] Ezzel szemben Susan Reynolds nemrég komoly kritikát fogalmazott meg, és általában tagadva a vazallitás hangsúlyos voltát a korai időszakban, azt inkább a tudósjog későbbi kreációjának tartotta, a hűbériség kifejlődését pedig a 12. század végére és a 13. század elejére, Német-

[5] A nyugati hűbériség lényegére illetve a fenti összefoglalóra lásd Ganshof, François Louis: *Was ist das Lehenswesen?* 2. jav. kiadás. Darmstadt, 1967, különösen XIV–XVI., 4–8, 13, 36–51, 86–107, 144 [Első, francia kiadása: Brüsszel, 1944.]; továbbá Diestelkamp, Bernhard: *„Lehen-, -swesen; Lehnrecht. Allgemein; Frankenreich und Deutsches Reich"*. Lexikon des Mittelalters. München, 1980–1999. (A továbbiakban: LMA.) V. 1807–1810.

[6] Ganshof: i. m. 67.

ország tekintetében még későbbre tette.[7] Reynolds kritikus megközelítését a tudományos közvélemény csak részben fogadta el, s megerősítette, hogy a vazallusi kapcsolat és a beneficiális juttatás német területeken már a 8. században felbukkant, az Ottók és Száliak idején nemcsak a király és a főnemesség között, hanem a társadalom alsóbb szintjén is használatos volt (ha a nemesi saját birtok, allódium mellett nem is volt még hangsúlyosnak nevezhető), a 13. századi jogkönyvekben pedig, főként a Szász tükörben és a Sváb tükörben, alapjában véve a tényleges viszonyoknak megfelelően írták le.[8]

Az Árpádok királysága idején tehát már mindenesetre létező struktúra volt a hűbériség Európa nyugati térfelén, nemcsak az egykori Karoling Birodalom nyugati vidékein, hanem Itáliában és a közelebb eső német területeken is. E részekről később szét is sugárzott, a normann hódítás után Angliába, a reconquista nyomán korlátozott mértékben Spanyolországba, a németeken keresztül a szomszédos szláv államok egy részébe, sőt, a keresztes háborúkkal bizonyos mértékig a Jeruzsálemi Királyságba, a Latin Császárságba és a többi latin fejedelemségbe is, azzal, hogy a feudovazallikus intézmények e területeken többnyire sajátos, módosult formában jelentkeztek.[9]

Magyarország e tekintetben kilógott a sorból. Az Árpádok királyságában ugyanis a klasszikus hűbériség nem vált társadalomformáló tényezővé, nem létezett kiterjedt beneficiális adományrendszer, csak fő szabályként az érdemek utólagos jutalmazására szolgáló (bár további szolgálatokra is buzdító), örökbe adott birtokjuttatások.[10] A kérdést a maga mélységében

[7] Reynolds, Susan: *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted.* Oxford, 1994. Összefoglalón 73–74, 256–257, 473–474, 476–478.

[8] Dilcher, Gerhard: Die Entwicklung des Lehenswesens in Deutschland zwischen Saliern und Staufern. In *Il feudalesimo nell'alto medioevo.* I. k. Spoleto, 2000, 268–269, 271–272, 276, 300–303.

[9] Ganshof: i. m. 65–67.

[10] Hintze, Otto: Wesen und Verbreitung des Feudalismus. In Hintze, Otto: *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte.* (Hrsg. Otto Oestreich.) 2., bővített kiadás. Göttingen, 1962, 102 [A tanulmány először 1929-ben jelent meg. Váczy Péter: A hűbériség szerepe Szent István királyságában. *Századok,* 66 (1932), 370–372, 380, 387 (a hűbéri felfogás képviselőivel, Hóman Bálinttal és Eckhart Ferenccel szemben); *Die erste Epoche des Ungarischen Königtums.* Pécs, 1935, 44–45.; Deér József: *Pogány magyarság – keresztény magyarság.* Budapest, 1938, 103.; általánosítva, s elsősorban

kutatók többnyire csak „hűbéries színezetű" intézményeket mutattak ki, a nyugati hűbériség egy-egy elemét találták meg. Így például Szekfű Gyula a *familiaritás* kapcsán megállapította, hogy a királyi famíliában szolgálók ugyan személyes hűséggel viszonyultak királyukhoz, de a kapcsolat egésze, az uralkodó familiárisának feladatköre meghatározatlan maradt. A magánuraságok katonáskodó és udvari szolgálatot ellátó familiárisai szintén ilyen meghatározatlan, bár szabad akaratból keletkezett viszonyban álltak urukkal, akitől azonban elsősorban eltartást kaptak, birtokot csak a 13. századtól, s azt is inkább csak utólagos (esetenként előzetes), nem kötelező, szerződésileg meg nem állapított jutalomként. A familiáris pozíciója nem vált örökletessé. A kapcsolat tehát nem hűbéri, inkább patrimoniális volt (bár fejlődése a hűbéri irányba tartott); az állami struktúra sem ment át a hűbéri fejlődésen.[11]

Bónis György a hazai viszonyok hűbéri elemeit kutatva szintén negatív eredményre jutott. A *király és a királyi serviensek* viszonyát vizsgálva megállapította, hogy e kapcsolatból a személyesség és a szerződéses meghatározottság egyaránt hiányzott, a hűségkötelezettség pedig nem volt kölcsönös, mivel a király nem hűbéri alapon, hanem uralkodói jogon várt hűséget és szolgálatot mindenkitől. A hűbériség dologi eleme sem valósult meg e relációban, mivel a magyar nemesi birtok allódiumszerű volt, nem beneficiális. Az *egyházi nemesek*, akiket valamely főpap fogadott fel saját szolgálatára, olykor birtokjuttatásban is részesültek, s e jótétemény fejében vállalták az új állapotukkal járó szolgálatokat. Esetükben felfedezhető az „örökletesség" is, amelynek értelmében az egyház szolgálatában álló személy utódjaira is átörökítette helyzetét és birtokát, az örökösnek pedig nem kellett megújítania elődje hűségígéretét. Ez kétségkívül hasonló volt a nyugati hűbériségben is megtalálható örökletességhez, azonban épp a hűbérviszony eredetileg személyes, az úr és a vazallus életére szóló jelle-

---

a weberi ideáltipikus hűbériségfogalmat alapul véve Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár, 1947, 89. A későbbi marxista történetírás feudalizmusról elsősorban annak fent jelzett, A típusú értelmében beszél, lásd például Szentmiklósy Lajos: *Az Árpádkori társadalom. A gazdasági alap*. Budapest, 1943, 66.; Molnár Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig*. 2. kiadás. Budapest, 1949, 178; Lederer Emma: *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1959, 7-8.

[11] Szekfű Gyula: *Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből*. Budapest, 1912, 15–18, 27, 32–34, 44–45, 111–112.

ge hiányzott a kapcsolatból. A viszony szerződéses meghatározottsága is csonka maradt, kölcsönös hűségről sem volt szó. A *familiaritás* tekintetében Bónis is kifejtette, hogy ez az alapvetően patrimoniális jellegű viszony a hűbéri-szerződéses kötelék irányába fejlődött, sőt a 14. századtól valamiféle lépcsőzetesség is kialakult (a magánuraságoknak szolgáló officiálisok is rendelkeztek saját szolgasereggel), de a személyes viszonyok e láncolata és a szolgálatban állók birtokai között nem volt összefüggés. Sem a láncolat csúcsán (a király és az országnagyok között) nem volt hűbéri a kapcsolat, sem a hierarchia alacsonyabb szintjein. Bónis hasonlóan negatív következtetést fogalmazott meg a *jobbágyság* és a *helyi nemesség* viszonyai kapcsán is.[12]

A nyugati hűbéri modell tehát nem valósult meg Magyarországon, a különböző társadalmi kapcsolatok legfeljebb egyes elemeit hordozták annak a képletnek, amely Nyugat-Európában általánosan elterjedt, és az állam felépítésében is sok tekintetben érvényre jutott. Ez a megállapítás – a hűbériség klasszikus modelljének hiánya – Bizáncra is vonatkoztatható.[13] A kutatás azonban a keleti impérium fejlődésében is górcsöve alá vont olyan jelenségeket, amelyek bizonyos szempontból hasonlók a nyugat-európai hűbéri intézményekhez.[14] Ezek közül a legfontosabb, a nyugati *beneficium*mal párhuzamba állítható, a 11., újabb kutatások szerint a 12. században felbukkanó, ám szélesebb körű gyakorlattá csak a 13. századtól váló *pronoia* (πρόνοια) volt,[15] valamely földterület átengedése a császár

[12] Bónis: i. m. 124–130, 149, 153, 160–161, 191, 225, 230–231, 242, 249, 274.

[13] Vö. Schreiner, Peter: *Bizánc*. Budapest, 2002, 280–281. (Az 1994-ben megjelent német művet Bódogh Judit fordította.) . (Ő a feudalizmus Hintze-féle meghatározásából indult ki.)

[14] Ezen intézményekre, valamint a bizánci feudalizmus társadalmi hátterére lásd Vasiliev, Alexander A.: On the Question of Byzantine Feudalism. *Byzantion* 8 (1933), 584–604.; Dölger, Franz: Der Feudalismus in Byzanz. In *Studien zum mittelalterlichen Lehenswesen*. (Vorträge gehalten in Lindau am 10–13. Oktober 1956.) Lindau, 1960, 185–192; Maksimović, Ljubomir: *„Feudalismus. Byzantinisches Reich"*. LMA IV. 415–418.

[15] A *pronoia* fejlődésének kezdeti szakaszát Ostrogorsky a 11. század hetvenes éveire tette – vö. Ostrogorsky, Georg: *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*. (Franciára fordította: Henri Grégoire.) Brüsszel, 1954, 22–23. Hohlweg szerint azonban ma ismert, valódi értelmében csak a 12. századtól, I. (Komnénosz) Mánueltől használták – vö. Hohlweg, Armin: Zur Frage der Pronoia in Byzanz. *Byzantinische Zeitschrift* 60 (1967), 288–308, összefoglalón 307–308. A *pronoiá*ra és a bizánci feudalizmusra lásd még: Ostrogorsky, Georg: *A bizánci állam története*. (A mű 1963-ban megjelent harmadik, átdolgozott kiadását Magyar

részéről, a hozzá tartozó szabad parasztokkal, szolgálataikkal, valamint a tőlük befolyó adókkal és esetleges bérleti díjakkal együtt. (A nyugati hűbériségben szokásos kölcsönös hűség a pronoiánál nem jelent meg.) Az adományt az uralkodó eredetileg élethossziglan adta, főként már teljesített vagy utóbb teljesítendő katonai szolgálat fejében. A jogosult a földterületet nem idegeníthette el, át sem ruházhatta, az halála után visszaszállt az uralkodóra. VIII. (Palaiologosz) Mihály idejétől azonban előfordult, s a 14–15. században gyakrabban megtörtént, hogy a pronoiát több generációra adták, bár ez szabállyá sosem vált.[16] Az intézmény rokon vonásokat mutat egy korábbi szokással, a *kharisztikion*adománnyal (χαριστίκιον), amely monostorok és monostori birtokok átadását jelentette világi személyeknek igazgatás céljára, eleinte egyháziak, később a császár részéről.[17] A juttatással az adományos megkapta a monostor összes bevételét, de biztosítania kellett az épületek fenntartását és a szerzetesek eltartását.[18]

A hűbériség egy vonása jelent meg keleten akkor is, amikor a császár nyugati mintájú személyes kötelékbe lépett bizonyos nyugat-európai előkelőségekkel, akiket a bizánciak λίζιος-nak *(ligiusz)* neveztek. Az első ilyen eset I. (Komnénosz) Alexiosz idején történt, akinek a keresztesekkel érkező, majd Bizánccal szembeforduló, de a harcban alulmaradt Bohemund normann fejedelem 1108-ban esküvel vállalta, hogy a császár szolgálatába lép, hozzá hűséges lesz, s mint vazallus segítségére lesz a birodalom összes ellenségeivel szemben. Ezáltal Bohemund λίζιος ἄνθρωπος-szá vált, s cserébe mint birodalmi hűbért megkapta (illetve megtarthatta) az Antiochiai Fejedelemséget. A történet és az eskü jól mutatja, hogy a bizánciak ismerték a nyugati hűbéri viszonyt, annak legtöbb jellemzője ez esetben érvényesült (szabad akaratból kötött szerződés, hűségfogadalom a vazallus részéről, a belőle fakadó segítségnyújtási kötelezettség és a hűbéri birtokjuttatás az úrtól – az uralkodó, mint hűbérúr egyéb kötelessé-

István Lénárd, Németh Ferdinánd és Prohászka Péter fordította.) Budapest, 2003, 292–293, 325–326, 371, 413; Schreiner: i. m. 275–276.

[16] Bartusis, Mark. C.: „Pronoia. Fiscal meaning". In *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Ed. in chief: Alexander P. Kazhdan. New York–Oxford, 1991. (A továbbiakban: *ODB.*) III. 1734.

[17] A 11. században a *kharisztikion* és *pronoia* kifejezések még egymás szinonimái voltak – Hohlweg: *i. m.* 308.

[18] Vasiliev: i. m. 587; Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. 326.

ge azonban nem tűnik ki belőle). A 12–13. században a bizánci császár másokkal is létesített ilyen kivételes köteléket, a Palaiologoszok idején azonban a kifejezés elvesztette eredeti értelmét, a forrásokban is egyre ritkábban szerepel.[19]

A nyugati *beneficium*nak megfeleltethető *pronoia* és a személyes hűségkötelezettséggel tartozó *liziosz* mellett szokás említeni két további intézményt is, amelyek nem a szorosan vett hűbéri kapcsolattal álltak összefüggésben, hanem inkább a nyugaton is bekövetkező feudális széttagolódást, a központi hatalom széttöredezését fejezték ki. Ilyen volt a nyugati immunitás párja, az ἐξκουσσεία, amely a 10. századtól kezdve bizonyos gazdasági javakat terhelő adók alóli mentességet jelentett azok – eleinte főleg egyházi, később világi – gazdája számára, ezzel összefüggésben az állami hatóságok birtokra való belépése elleni védelmet, és ritkán, bár a 14–15. században gyakrabban, igazságszolgáltatási jogot az ott élő parasztok felett.[20]

Az *exkusszeiá*n kívül említendő a nyugati előképekkel szintén rendelkező, modern terminológiában *appanage* műszóval jelölt, az uralkodó családtagja, elsősorban kisebbik fia számára történő területátadás is, amely birtokosának saját bíráskodást, hadsereget és pénzügyi rendszert, végső soron önálló igazgatást biztosított. Akárcsak a középkori Franciaországban, a juttatás célja itt is az volt, hogy a császár ifjabb fia, illetve más családtagjai számára megfelelő megélhetést nyújtson, valamint hogy a jogosulton keresztül biztosítsa az általa irányított terület császári fennhatóságát, birodalmi központhoz kötését (a későbbi fejlődésben ez utóbbi épp az ellenkezőjére fordult). A gondolat, hogy a birodalmat ily módon több adminisztratív kerületre osszák az uralkodó dinasztia hercegei között, VIII. (Palaiologosz) Mihály alatt vetődött fel először, általános gyakorlattá azon-

[19] A kérdéskörre lásd: Ferluga, Jadran: La ligesse dans l'Empire byzantin. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance. *Zbornik radova Vizantološkog Instituta* 7 (1961), 97–123; Bohemund esküjére 99–10; Bartusis, Mark. C.: „Lizios" *ODB* II. 1243; a történet hátterére: Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. 320–322.

[20] Összefoglalón tárgyalja az intézményt Ostrogorsky, Georg: Pour l'histoire de l'immunité à Byzance. *Byzantion 28* (1958), 165–254., igazságszolgáltatási oldalát a 236. oldaltól. Az exkusszeiához tartozó iurisdictiós jogok terjedelme, sőt léte azonban vitatott – vö. Schreiner: i. m. 275; Bartusis, Mark. C.: „Immunity". *ODB* II. 989; uő: „Exkousseia". *ODB* II. 770–771. és „Exemption". *ODB* II. 769.

ban csak a 14. században vált, mikor a Bizáncnál megmaradt területek jórészét (Trákiát, Theszalonikét Makedóniával, Tesszáliát és Móreát) a császárok kisebb fiai birtokolták. Örökletessé azonban e területek és adminisztratív funkciók sem váltak.[21]

Ezek tehát azok az intézmények, amelyeket párhuzamba szoktak állítani a nyugati hűbériséggel, illetve a feudális széttagolódással. A magyar és bizánci feudalizmus esetleges összefüggése kapcsán közülük elsősorban a *pronoia* birtok és az immunitás tarthat számot további érdeklődésünkre.[22] Az előbbi kapcsán Horváth János feltételezte, hogy Anonymus, ismervén a nyugati hűbéri juttatás és a magyar birtokadomány közti különbséget, szándékosan használta inkább a „curam condonare" kifejezést a görög „ἀνέθετω πρόνοιαν" fordításaként, mikor a *Gesta* 18. fejezetében megírta Bors vezér történetét, aki megkapta Árpádtól az általa meghódított terület feletti hatalmat, s az ott emelt vár ispánjává tétetett. Ez az átadás ugyanis nem öltötte sem az Árpád-kori gyakorlatban szokásos, utólagos jutalom gyanánt és saját örökös tulajdonba adott birtokjuttatás, sem pedig a nyugati hűbéri szerződés formáját, hanem meghatározatlan, elsősorban katonai védelmi célú, élethossziglani és személyhez kötött átadás volt, s így inkább a bizánci *pronoiá*ra hasonlított.[23] Horváth kifejtette továbbá, hogy Modrus vármegyének III. Béla által katonai szolgálat fejében, örök időkre történt eladományozása 1193-ban szintén egy *pronoiá*hoz hasonló szerződés volt.[24] P. mester az ilyen birtokadományok ismeretében vetítette vissza korának jelenségét Árpád idejébe.

[21] Az *appanage*-rendszerre lásd Barker, John W.: The Problem of Appanages in Byzantium During the Palaiologan Period. *Byzantina* 3, (1971), 105–122. A nyugati intézménytől való különbözőséget egyrészt abban látja, hogy a bizánci *appanage* nem elsősorban tulajdonosi, inkább adminisztratív jellegű hatalmat adott a jogosultnak, másrészt az örökletesség hiányában – 119–120. Lásd még Bartusis, Mark. C.: „Appanage" *ODB* I. 142.

[22] Az *appanage*-rendszer kései bizánci elterjedése, a *lizio*szkapcsolat pedig kivételes, alapvetően néhány nyugati előkelőségre korlátozódó volta miatt nem jön számításba.

[23] Horváth János: Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meisters P. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 17 (1969), 17–48, 26–28. Az anonymusi részlet: „Dux vero pro beneficio suo Borsum in eodem castro comitem constituit et totam curam illius partis sibi condonavit." In Szentpétery, Emericus (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Budapest, 1937–38. I. 59. (Bővített reprintje: Budapest, 1999.)

[24] Horváth: i. m. 28–32.

A Bors vezér adományát leíró „curam condonavit" kifejezés tekintetében utóbb Kapitánffy István mutatott rá arra, hogy ha Anonymus tényleg az „ἀνέθετω πρόνοιαν" kölcsönfordítását akarta volna alkalmazni, akkor inkább az ἀνέθετω, ἀνατίθημι igének jobban megfelelő *imponere* (vagy *superponere*), a πρόνοια helyett pedig a *providentia* szót használta volna. Megállapította azt is, hogy a *curam condonare* szókapcsolathoz hasonló fordulatok nemcsak a Szentírásban, de közel egykorú forrásban is megtalálhatók,[25] így a kifejezés a középkori latinon belül is létrejöhetett, nem feltétlenül van szó görög átvételről. Kapitánffy utalt végül arra is, hogy Anonymus, fontosnak tartván kiemelni kora birtokos nemzetségeinek egy-egy honfoglalás kori ősre visszavezethető jogcímét, aligha használta volna egy olyan bizánci intézmény nevének tükörfordítását, amely csak meghatározott időre, általában a kedvezményezett haláláig szóló adományt jelentett.[26] P. mester tehát valószínűleg nem a *pronoiá*ból indult ki, mikor a Borsnak tett juttatást az említett szókapcsolattal fejezte ki.

Modrus megye eladományozása tekintetében hasonló aggály merül fel. Kétségtelen, hogy a Horvátország északi részén, az Adriai-tenger és a Kapela-hegység között fekvő terület igen közel volt a sokáig bizánci uralom alatt élő balkáni népekhez és Dalmáciához is, ahol *pronoia*adományok is előfordultak „pronia" néven.[27] Horváth példaként hozza azt a Velence és a Frangepán család között 1163-ban kötött megállapodást is, amelynek értelmében a Frangepánok védelmi kötelezettség fejében élethossziglan megkapták a dalmáciai Veglia megyét.[28] E déli vidéken tehát feltehetően ismerték a bizánci *pronoia* intézményét. III. Bélának a szintén Frangepán családhoz tartozó Bertalan ispánnak tett adománya azonban világosan

[25] A Német Birodalomnak a keresztes háborúba vonuló Barbarossa Frigyes által fiára történő átruházásának kifejezésére: *curam imperii committere* – Anonymusnál Borsra: *curam illius partis condonare*. – Kapitánffy István: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, 2003, 85.

[26] Kapitánffy: i. m. 86.

[27] Horváth ennek igazolására Bartal Antal szótárát idézi (*Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, 1901), amely azonban csak 15. századi példákat hoz – Horváth: i. m. 28.

[28] Horváth: i. m. 29–30. Az adomány teljes szövege: Wenzel Gusztáv (szerk.): *Árpádkori új okmánytár (Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus). I–XII.* Pest-Budapest, 1860–73. XI, 39–41. (Lásd továbbá az Arcanum Kft. digitális kiadását: *Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0.* Pápa–Budapest, 2005.)

örök birtokról szólt. Még arra az esetre is rendelkezett, ha az ispán utód nélkül hunyna el: ekkor Bertalan testvéreinek fiai közül az egyik lett volna jogosult a föld háborítatlan birtoklására.[29] Egyébként a *pronoia* szokásos többi elemei megtalálhatók: a földet az ispán összes tartozékaival és minden jövedelmével együtt kapta, katonai szolgálat fejében, ti. azzal a feltétellel, hogy a jogosult a királyi hadseregben az ország határain belül tíz, azon kívül pedig négy páncélossal fog szolgálni.[30] Sajátosan keverednek tehát benne az Árpádok alatt szokásos, örökös királyi adománybirtok és a katonai szolgálathoz kötött *pronoia* jellemzői.[31] Ha tehát III. Béla ismerte is a bizánci *pronoia* intézményét, s ezt esetleg szem előtt tartotta Modrus megye eladományozásakor, azt nem a maga tiszta formájában valósította meg, hanem a magyar hagyománynak megfelelő örökletességgel vegyített formában. Ha szándéka az eredeti bizánci *pronoia* meghonosítására irányult volna, kézenfekvő lett volna az is, hogy az oklevélben annak görög műszavát használják.

A nem örökletes királyi adomány tipikus formája, a *honor*ral, tisztséggel járó birtok csak a 14. században fejlődött ki Magyarországon. *Honor*birtokot ispánok és más tisztviselők (az ország bárói) kaptak, a juttatás az általuk betöltött funkcióval járt, azonban csak az uralkodó tetszése idejére, ezért szabályszerű adománylevelet sem állítottak ki róla. Az sem biztos, csak feltételezhető, hogy a *honor*ral járó javakat valamilyen szolgálat terhelte.[32] A kifejezés nyugatról kölcsönzött volta és a jogviszony időtartamának, a kedvezményezett ellenszolgáltatásának meghatározatlansága

[29] „...Attendentes itaque occulo benigniori sinceritate ac deuocionem dilecti ac fidelis nostri comitis Bartholomei, totam terram pertinentem ad comitatum Modrus, ei cum pertinenciis et totis redditibus ei et heredibus suis iure hereditario contulimus, perpetuis temporibus possidendam... si iamdictus comes absque prole ingrederetur uiam carnis uniuerse, unus ex filiis fratrum ipsius eodem conuentionis modo obseruato, sub nostre serenitatis dominio terram tranquille possideat, et quiete..." Györffy György (szerk.): *Árpád-kori oklevelek 1001–1196.* Budapest, 1997, 91. (A továbbiakban: ÁO.)

[30] „...tali pactionis interuentu, quod prenominatus comes in exercitu serenitatis nostre infra limites regni cum decem loricis in recompensacione suscepti beneficii nobis asistat. Extra regnum uero cum quatuor loricis nobis seruiat..." Uo.

[31] Ebben az időben még nem alakult ki Bizáncban a *pronoia*-adomány átörökítésének lehetősége.

[32] Engel Pál: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. In Engel Pál: *Honor, vár, ispánság.* Válogatott tanulmányok. (Szerk.: Csukovits Enikő.) Budapest, 2003, 73–100. [Első megjelenése: *Történelmi Szemle,* 24 (1981), 1–19.] 86–95.

mindenesetre valószínűtlenné teszi, hogy a bizánci *pronoia* valamiféle magyarországi változatáról lenne szó.

A Modrus megye eladományozásáról szóló oklevél azonban egy másik feudális intézmény, az *immunitás* kapcsán is említésre méltó. Béla ti. azt is elrendelte, hogy a terület valamennyi lakosa csak saját ura (Bertalan ispán) joghatósága alá tartozzon, s a bán csak akkor rendelkezzen *iurisdictió*val, ha ott tartózkodik. Ha az ispán megtagadná az igazságszolgáltatást és a panasz a bán elé jutna, akkor az ispán őelőtte köteles számot adni embereiért.[33] Ez az igazságszolgáltatási privilégium volt Magyarországon az első világi uraságnak adott immunitás. Egyházi megfelelője már a pannonhalmi apátság alapítólevelében felbukkant, kizárva az apátsághoz tartozó személyek és a vagyontárgyak ügyeibe való bármilyen (akár jogszolgáltatási) beavatkozást más egyházi és világi előkelőségek részéről, ezen ügyek elintézését az apátnak tartva fenn.[34] A szakirodalomban azonban vitatott, hogy az egyházaknak ezen egy kivételtől eltekintve volt-e igazságszolgáltatási immunitásuk az Árpád-királyság első felében. Váczy Péter szerint nem, s az intézmény csak III. Istvánnak 1166-ban a dalmát-fehérvári Szent János monostor számára adott bírói mentességével támadt fel újra.[35] Utóbb Bónis György – részben Pleidell Ambrus véleménye nyomán – úgy foglalt állást, hogy az egyházak valaminő mentesítését a kereszténységgel együtt át kellett vennünk, az immunitás forrását azonban a korai időszakban nem elsősorban valamely privilégium képezte, hanem az, hogy a püspökségek és prépostságok mint királyi egyházak eleve ki

[33] „Preterea uolumus et regia auctoritate decernimus, quod omnes homines de terra illa nullius iuditio assistere teneantur, nisi proprii domini, tamen si banus in eadem terra presens fuerit, quamdiu presens fuerit, iudicandi habeat potestatem, sed alias eos determinari non faciat. Verumtamen dominus eorum si de hominibus suis aduersariis eorum iusticiam facere noluerit, et querela ante banum peruenerit, pro hominibus suis ante banum in solo tali casu teneatur respondere..." ÁO. 91.

[34] ÁO. 20.

[35] Váczy Péter: *Immunitás és jurisdictio. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve.* 1 (1931). 21–22, 33. „Praeterea ob peccatorum nostrorum remissionem nos eis concedimus, ut quoscunque hospites ad inhabitandas terras illas de quibuscunque locis inducere poterint, a nemine, nisi a fratribus, et eorum praepositis iudicentur." Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI.* Budae, 1829–44. (Lásd továbbá az Arcanum Kft. digitális kiadását: *Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0. Pápa-Budapest,* 2005.) II. 176.

voltak vonva az ispán ítélkezése alól, a király *iurisdictiós* jogát pedig – a király jogán – az egyházi elöljáró gyakorolta. Az egyház függetlenségét célzó gregoriánus reform után az elöljáró e felhatalmazottsága már egészen más színben, az egyház önálló hatalmának elemeként jelent meg, a 13. században pedig rendi joggá vált.[36]

Bizáncban feltehetőleg szintén előbb egyházi birtokok, főként monostorok nyertek a császártól igazságszolgáltatási exkusszeiát. A Georg Ostrogorsky által hozott erre vonatkozó első, szórványos adatok a 11. század második feléből valók.[37] Tekintve azonban, hogy az egyházi birtokok immunitását illetően Szent István korától kezdve valószínűsíthető egyfajta folyamatosság, s az egyház e jogának biztosítására irányuló törekvések a nyugati fejlődésben is jelen voltak,[38] nem feltétlenül kell bizánci kölcsönzésre gondolnunk, még ha III. István említett privilégiumának kedvezményezettje, a dalmátfehérvári Szent János monostor az ország déli vidékén, tehát a bizánci kulturális szféra közelében helyezkedett is el.[39]

A Modrus vármegye eladományozásakor Bertalan *comes*nek biztosított igazságszolgáltatási immunitás mint első, világi jogosultnak adott ilyen privilégium szintén a keleti érdekszférához közeli területen bukkant fel 1193-ban. Ostrogorsky a bizánci világi birtokosoknak a földjükön élők feletti bíráskodási jogosultságának bizonyítására is elsőként 11. századi példákat említ, ezek azonban csak közvetett bizonyítékokon nyugszanak. A León Kefalasz földbirtokának juttatott császári privilégium csak igazgatási immunitásról szól, melynek értelmében a makedóniai thema helyett Kefalasz hatalma alá tartozik a terület adminisztrációja. Hogy ebbe a bíráskodás is beletartozott, csak feltételezhető. A Mikhaél Attaleiatész birtokainak adott kiváltságok csak azt tiltották meg, hogy bizonyos méltóságok és funkcionáriusok (köztük bírák) belépjenek, a bíráskodási hatáskörről azonban

[36] Bónis: *i. m.* 145–147.; Pleidell Ambrus: *Egyházi és világi immunitás.* Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1934, 42–55. Az Aranybulla és 1231-es megújítása már általánosságban mondta ki, hogy a megyés ispánok ne ítélkezzenek a serviensek birtokai és az egyházak falvai felett, csak pénz- és tizedügyekben (V. cikk: „Comites parochiani predia servientum non discutiant nisi in causa monetarum et decimarum.") – Besenyei, Lajos – Érszegi, Géza – Gorlero, Maurizio Pedrazza (szerk.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII.* Verona, 1999, 25.

[37] Ostrogorsky: *Pour l'histoire de l'immunité à Byzance.* 237–241.

[38] Váczy: *Immunitás és jurisdictio.* 20.

[39] Váczy szláv hatást gyanít – uo. 33–34.

nem rendelkeztek. Végül Mikhaél Pszellosz levelei, melyeket Trákia és Makedónia bírájának, valamint Abüdosz sztratégoszának írt, felpanaszolva, hogy a themahadosztály parancsnoka, a turmakhosz kisajátítja az ő igazságszolgáltatási kompetenciáját, éppen azt bizonyítja, hogy a központi hatalom képviselője jogellenesnek tartotta a helyi vezető bíráskodását.[40] Az ezt követően felhozott példák már 14. századiak, és egyházi intézmények immunitásáról szólnak. A Bertalan ispánnak adott világi igazságszolgáltatási immunitás lehetséges bizánci előképei tehát kétségesek, de legalábbis kisszámúak; Bizáncban egyébként is elsősorban pénzügyi (adó-)kiváltságot értettek az exkusszeia alatt.[41] Az 1193 után magyar világiaknak adott bíráskodási jogok így nem feltétlenül magyarázandók külföldi minta átvételével; a nagybirtokos osztály megerősödése, renddé alakulása önmagában is ezen immunitásjogok elterjedése irányába hatott.[42]

Összefoglalva: igaz tehát, hogy a nyugati típusú hűbériség a maga klaszszikus formájában sem Magyarországon, sem Bizáncban nem alakult ki, a magyar fejlődés azonban nem magyarázható a keleti modell követésével, hiszen nálunk a bizánci „feudalizmust" jellemző intézmények sem jelentkeztek a maguk tiszta formájában. A nyugati úttól való eltérésnek oka lehetett a király uralmának karizmatikus megalapozottsága, hatalmának ebből fakadó terjedelme, melynek folytán nem volt szüksége arra, hogy közvetlen környezetével, az ország előkelőivel való viszonyát hűbérjogi hűségkötelékké alakítsa. A kapcsolat – legalábbis az Árpád-királyság első felében – megőrizte személyes, patrimoniális jellegét. Utóbb – mint Bónis rámutatott – a király házából kiváló nagyurak is ennek mintájára alakították ki saját magánuralmukat,[43] alattvalóikhoz fűződő viszonyukat, amelyben hűbéries elemek idővel feltűntek ugyan, a nyugati vazallitás eszméje azonban nem hatotta át.

[40] Ostrogorsky: *Pour l'histoire de l'immunité à Byzance*, 241–242.

[41] Ostrogorsky is elismeri – uo. 245–246. Szintén a bizánci immunitás elsősorban pénzügyi, s nem igazságszolgáltatási jellegére hívja föl a figyelmet Kazhdan, Alexander: State, Feudal, and Private Economy in Byzantium. *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), 97., továbbá korábban uő: *Ekskussija i ekskussaty v Vizantii X-XII vv., Vizantijkie očerki*. Moszkva, 1961, 186–216.

[42] Váczy: *Immunitás és jurisdictio*, 37; Bónis: i. m. 166.

[43] Bónis: i. m. 144.

Gábor Máthé
assistant professor (KRE-ÁJK)

FORMATION OF THE HUNGARIAN ROYAL SUPREME COURT OF JUSTICE[1] IN THE BOURGEOIS ERA

Professor János Zlinszky is the doyen of the legal historian community in Hungary. His professional career set an exemple of the high level cultivation, both theoretical and practical, of jurisprudence for generations.

The present-day continuity of the cultivation of Hungarian history of law must go to his credit as it was he who in the 90s of the last century, within the Tempus Programs as well as by utilizing his wide-ranging international contacts, made possible the new-age academical peregrinatio over fifty young law students and graduates.

His treatise, submitted for the earning of his first academic degree, was a synthesis of the bourgeois-age development of Hungarian law which also formed part of Hungarian judicial organization. With my present study – linked up with my research topic, the hisory of the establishment of the Hungarian Royal Curia –, I wish to salute this school-creating professor of outstanding scholarly performance of Hungarian legal history.

The build-up of the Hungarian judicial organization in the bourgeois era was going on after the 1867 Compromise in the course of three successive parliamentary sessions. In the first legislative period (1865–69) the superior court was formed and a law of fundamental importance was made, known as Act IV of 1869, which ruled the judicial power, and sepa-

[1] Hereinafter: Curia.

rated public administration from administration of justice. With this the Hungarian constitutional state (*Rechtsstaat*) attained full growth, since this way the system of the distribution of power had been completed.

The second period (1869–1872) saw the formation of courts of first instance (such as district courts, county courts) and offices of public prosecutor, organized after the French model.

While in the third period (1872–1875), the chambers of lawyers and notaries public were set up as well as the already existing courts were rationalized on territorial basis.

Based on contemporaneous documents, making also use of archival sources, the present study discusses one of the most exciting issues, namely the situation of the Hungarian Royal Curia that had been formed through the fusion of the feudal superior courts,

In his excellent monograph, Endre Varga, former director-general of the Judicial Archives, treats the organization, management, as well as the competence of the three organizational units of the feudal royal Curia, namely, the Royal Court of Appeal, the Supreme Court of Septemvirate and the Court of Bills of Exchange. From his analysis, it can be established that in the period of neo-absolutism, the partial restitution, then again a newer termination, and finally, in 1861, a repeated restitution of the Curia followed each other. Until the final buildup of the judicial organization of absolutism, the Curia's youngest unit, the *forum appellatorium cambiale*, dating from 1840, had been temporarily reorganized. Until the making of the 1861 Provisional Juridical Rules of Law (that partially reinstated the pre-1848 judicial organization), it was the Court of Bills of Exchange that functioned longest among our superior courts. Within the organization of the *Gesamtstaat*, the competences of Court of Bills of Exchange and of the Royal Court of Appeal were transferred to the District *Oberlandesgerichts* and those of the Supreme Court of Septemvirate to the Vienna-seated k.k. *Oberster Gerichts- und Cassationshof*, respectively.

The task of arranging the records left over by the Curia in 1849 fell to the Archives of the Curia. This task had initially been performed by the provisional k.k. (Imperial and royal) Court of Bills of Exchange, later acting as an office falling under the authority of the Pest *Oberlandesgericht*. 'Thus the Archives became the only part of the Curia's organization that,

from the aspect of continuity, connected the old, feudal Royal Curia with the Royal Curia which had been reinstated in 1861 and was given a civic form in 1868–1869' – Endre Varga establishes.[2]

However, the author also refers to the further fate of the material of the Archives in order to channel the hopes and illusions of researchers. The Budapest Royal High Court of Justice largely sorted out the records kept by the Royal Court of Appeal, reinstated in 1861, in 1915, with reference to the wartime material management – the overview by the former Nestor of the Judicial Archives emphasizes, And a good part of what was left perished during the conflagration of Archives in 1956.[3]

As has been mentioned in the introductory part, 1780–1850 giving only a brief account

of the institutional history of the Curia is attempted in this study.

Until further measures by legislation, § 6 of Act LIV of 1868 (on the civil judicial procedure) gave the minister of justice full freedom to take steps to organize courts of appeal, and to divide them into independent departments, as well as to make rules for management.

It took almost one decade and a half before the above-mentioned further legislative measures would be taken. The united Curia was organized as late as 1881 and legislative measures for the modification of the civil judicial procedure came into effect only with Act LIX[4] Until then decrees had served to institute the organizational forms provided by the Procedure. Exceptions to all this was law on the modification of the personnel of courts, which initially had been based on the related sections of Act IV of 1869 (Act XVI of 1870; Act XII of 1871).[5]

In November 1868, simultaneously with the close of the parliamentary debate over the Judicial Procedure, the judicial government convoked a committee to discuss the necessary changes arising from the new Procedure. In context of the Curia and the organization of courts of second

[2] For a summary see Endre Varga: *A királyi Curia 1780–1850.* (The Royal Curia 1780–1850) Budapest, 1974, Akadémiai Publ. 150–151.

[3] Endre Varga, op. cit. p. 198.

[4] *Magyar Törvénytár.* (Hungarian statute book.) Acts of the year 1881. Budapest, 1896.

[5] *Magyar Törvénytár.* (Hungarian statute book.) Acts of the years 1869–1871. Budapest, 1896.

instance, the committee's main task was to establish the number and salary of judges. Before the royal approval, the minister of justice submitted the results of the committee's work to the session of the ministerial council held on the 1st of March, 1869.[6]

Proposal of the Judicial Committee

The committee's proposal contained the following:

I. The number and salaries of personnel of the Court of Cassation.
II. Supreme court of third instance.
III. Archives of the old Curia.
IV. The Royal Court of Appeal in Pest.
V. The Royal Court of Appeal in Marosvásárhely.
VI. The setting up of mixed tribunals instead of district courts of appeal.
VII. Budget of the National Chemical Studio.

The ministerial council essentially agreed to the submission with some modifications only in what included in points I and VII. Point I of the proposal was modified to the effect that the chairmanship of the Court of Cassation should be connected with the dignity of Lord Chief Justice *(seneschal)* and his salary should be fixed at 8000 forints plus an officer's bonus of 6000 forints. Justice minister Boldizsár Horváth cast a vote, which differed from that of the other members of the government, among them Wenckheim, Eötvös and Lónyai, and insisted on recording his dissenting opinion in the minutes. As it appears from the minister's reasons, the original proposal he had submitted to the parliament contained identical proposal: the chairman of the Court of Cassation as a rule would have been the Lord Chief Justice himself. His proposal, however, had not been carried by the legislation. Furthermore, it was his conviction that recommendation to the dignity of Lord Chief Justice and the right to countersign should not come within the competence of the ministry. The combination of the two dignities gave rise to the anomaly that the

[6] OL (Hungarian National Archives) K. 27. no. 12; MT (Ministerial Council), 1869, 1 March.

responsible minister of justice had not nominated the chairman of 'the supreme court of justice'.

As has been referred to above, part VII contained the budget of the National Chemical Studio that otherwise had been fixed at 2000 forints by the government's session held on 2 February. Owing to some aversions to the establishment of this institution, the ministerial council deviated from its former decision The reasons of its reservations were given in a manner that could be characterized by no means as scientific: 'cases of intoxication are few, and as an institution of this kind does not exist abroad, nor is it needed in our country either' and so forth – with this it rejected the proposal, Instead, it proposed that a chemist be invited, if needed, with occasional remuneration, who at the same time could also be vested with the title of national forensic chemist.[7]

On the basis of decision by the ministerial council, the judicial and administrative personnel of the two units of the Hungarian Royal Curia – Court of Cassation and the High Court of Justice (Supreme Court) – was established as follows:

Court of Cassation. Its chairman is the Lord Chief Justice with a salary of 8000 forints plus a raised bonus of 6000 forints; 1 deputy chairman with a salary of 6000 forints plus 1000 forints accommodation allowance; 16 clerks. Initially only 12 persons were appointed, more specifically, 6 persons with a salary of 5000 forints, and 6 with 4000 forints, all of them received bonuses of 600 forints; 4 auxiliary clerks with 1500 forints each, secretary to the chairman with 1800 forints; 5 council notaries and 2 assistant notaries, of whom only 1 was appointed at the time To perform tasks connected with the management and operation of the office, a director-general, 2 deputy directors, 5 office servants and gate keepers were employed.

[7] Cf. Andor Csizmadia: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.* (Development of the Hungarian public administration from the 18. century to the introduction of the council system.) Budapest,1976, Akadémiai Publ., 222. The National Institute of Forensic Chemistry was to be engaged in chemical analysis in penal cases, set up by decree of the justice minister in 1871. First it had been called National Chemical Studio, it functioned under its new name from 1897. (15.933/1872. IM [Justice Ministry]; 2146/1897. IM.

High Court of Justice (the Supreme Court): Chairman with salary of 8000 forints plus bonus of 4000; 5 council chairmen with 6000 forints each; 30 judges – out of them 15 with salary of 5000 forints and 15 with 4000; 6 associate judges; secretary to the chairman with a salary of 1800 forints; 5 council notaries, 2 assistant notaries; a director-general, 2 deputy directors and 8 office servants were established.

Finally the ministerial council meeting of 1 March made a decision on the personnel of the *Pest Royal High Court of Justice* as follows: Chairman with a salary of 6000 forints plus bonus of 2000 forints; 8 council chairmen with salaries of 5000 forints plus bonuses of 600 forints each. The 48 judges and 3 surplus judges received salaries of 3000 plus bonuses of 400 forints each. For the 10 subsidiary judges and to the secretary to the chairman a salary of 1500 plus bonus of 300 forints each were prescribed. The 24 drafters distributively received 900–800 forints, the 20 assistant drafters 500 forints plus bonuses of 200 forints each. Lastly, positions of a director-general and a deputy director were instituted.

For lack of data, we failed to recall the full spectrum of the judicial positions filled. The available sources, even if selectively, well characterize the process of making the judicial staff. First of all they show how the situation of judges working in the former judicial organization changed and from what and whose circle the 'new judiciary' was recruited. An illustrative response was once again given by a decision made in a debate in a ministerial council meeting. This was based on a submisson by the justice minister relating to the filling of 48 ordinary and 3 surplus judicial positions to be organized within the Pest Royal High Court of Appeal.[8]

The decision saw the objective of freshening up of judges attainable partly through the reshuffling of members of the Royal High Court of Appeal, partly through the redirecting of jurists working in other fields. Of those who until then had been members of the High Court, 26 persons – among them judges János Beke, Imre Csatskó. Zsigmond Beöthy, György Ráth, Béla Perczel – were corroborated in their position, while 24 persons were qualified as omissible 'partly owing to their impotently old age', partly because of other reasons. The majority of the omissible was condemned to be pensioned off (for example: Ferenc Huszár deputy

[8] OL K nos 27, 29. MT, 1869, 2 May.

Lord Chief Justice, Frigyes Matolay, Lajos Hajdú, etc.) The only exception was Lázár Hadzsics, who from his appointment in 1868 had not occupied his seat, therefore was deemed as one who resigned from it.[9]

A minor group of the affected was designed to lead the Royal Court of Justice (County Courts) that would be organized (Mihály Jankó, József Gellért, Károly Bernolák, Ferenc Szerényi, János Desewffy and others) or reckoned with them in case of Offices of Royal Public Prosecutor, higher financial courts (Ede Makovicz, Bertalan Rozgonyi, Zsigmond Szalay etc.)

Nor were the members of the Supreme Court of Septemvirate treated otherwise either. Thus Kázmér Sárközy, a time-honoured member of the body, who set an undesirable precedent when refused to accept the position of clerk in case of his potential employment at the Curia. On the basis of decision, which was meant to serve as a memento to those who were concerned, his Curia membership was cancelled and by way of compensation was only recommended to distinction.

The ministerial council's decision, referred to above, in its proposal to be sublmitted the ruler contained also personal recommendations to the personnel of the *Pest Royal High Court of Justice* from among the officers of local authorities, parliamentary representatives, legal advisers, lawyers and the so-called 'lower-ranking public servants'. In the mentioned order. Candidates were selected from among the first and second sub-prefects of counties. Of the MP's Döme Horváth, chief attorney of Pest County, Aurél Maniri were included in the

list. His namesake the justice minister, otherwise, soon after his appointment to the high court, was appointed Döme Horváth, judicial adviser. This new office of the ex-county attorney, whose successful career

[9] Cf. OL K. nos 27, 65, MT. 1867, 26 November. Prior to the reshuffling of superior courts, several appointments had happened. Thus Ferenc Ocsvay was appointed ordinary judge in the Trasylvanian department of the Curia (who until his appointment had acted as departmental counsellor in the Justice Ministry) Ágoston Láday (chief captain of the Fogaras region), János Hilibi Gál (representative), Miklós Bíró, József Plecker (court secretaries in the one-time Transylvanian Chancery etc. For comparison, we note that the ordinary judges received a salary of 4000 forints, the associate judges 3000 plus bonus of 600 forints.

was marked by monthly promotion, could be made public only after the adjournment of the current parliamentary session.[10]

Of the professors of law, Béla Barta of the Pozsony Academy of Law, and of the lawyers' community, József Sárkány, István Szentmihályi (Pest) and Antal Plainer (Pécs) were recommended.

It is also worthy of attention: whom the government regarded as lower-ranking public servants, who were, otherwise, deemed suitable to act as judges in the high court of justice. Such were lay-judges of district high courts (Pál Semsey – Eperjes), János Weszprémi (–Debrecen), Imre Nagy (– Köszeg), furthermore the 5 secretaries of the Royal Hight Court, secretaries of the Justice Ministry, and judges of the Court of Bills of Exchange were included in the list.

The proposal the justice minister made to the filling of judicial positions organized with the Marosvásárhely Royal Court of Justice – as the case of its Budapest counterpart – gave rise to a series of modification in the misterial council.

In its address sent for approval by the ruler, the government urged on the corroboration of Károly Apor in his office as chairman of the Marosvásárhely Royal High Court of Justice. The trimorphism of this High Court was expressed by the system of deputy chairmen. Thus on the part of Hungarians, Mihály Mikó, I chief of the Marosszék royal court, on the Romanian part, Ágoston Láday, the provisional judge of the Transyvanian department of the Supreme Court of Septemvirate and on the part of the Saxons Ágoston Lassel, lay-judge of the Szeben High Court of Justice were proposed as first, second and third deputy chairmen, respectively.

From among the members of the Marosvásárhely Royal Court of Justice, 11 persons – among them five Romanian judges, were regarded as worthy of repeated appointment, while three persons were pensioned.

The short time that was left until the civil judicial procedure would take effect urged the judicial government on further rapid appointments concerning the personnel of superior courts. The submission originated from the ministerial council decision on the personnel of the two units of the newly organized Curia was approved without any further debate by ministerial council meeting of 21 May. The appointment of secretar-

[10] OL K nos 27, 37. MT. June 6, 1869.

ies, assistant clerks, council notaries and other auxiliaries followed that of the judicial staff. The majority of the concerned was occupying similar positions within the Supreme Court of Septemvirate[11]

Appointments by the organizational units of the Curia:

To the Court of Cassation

Secretary to the Chairman: Bódog Tóth

Assistant clerks: Andor Pais, lawyer, Miklós Németh, István Ballagh, Antal Rozenberszky, assistant clerks of the Royal High Court

Council notary: Sándor Kun, assistant clerk of the Royal High Court

Assistant notaries: József Gatln, assistant notary of the Transylvanian Department of the Supreme Court of Septemvirate, István Hlavács, drafter of the Royal High Court.

Here we note that the Justice Minister wanted to fill only one of the two assatant notary positions.

The Supreme Court of Justice

Secretary to the Chairman: Árpád Máy, council notary of the Supreme Court of Septemvirate;

Council notaries: András Horváth, assistant clerk of the Royal High Court, László Domokos. Council notary of the Transylvanian Department of the Supreme Court of Septemvirate, Ferenc Fillenbaum, council secretary of the former Transylvanian Supreme Court, Viktor Hollán, secretary to the minister of Culture and Education, Alajos Knorr, drafter of the Royal High Court.

Assistant notaries: Gellért Bolváry, Ferenc Gebhard drafters of the Royal High Court.

It was simultaneously with this that Kornél Lipthay, attorney of public foundation, was appointed secretary to the chairman of the Pest Royal

[11] OL K nos 27, 35. MT. May 21, 1869.

High Court of Justice, and subsidiary judges such as Pál Csapó, chief notary of Komárom county, Miklós Körtvélyesi, János Kovács, Géza Farkas, Nándor Dani, József Kautz, notaries of the Royal High Court, as well as two drafters of the same were also appointed.

The arrangements the judicial government made for the formation of the Hungarian Royal Curia are ultimately witnessed by two documents. Letters of justice minister Boldizsár Horváth to Lord Chief Justice *(iudex curiae)* György Majláth and to royal *Personalis* István Melczer, respectively.

In the first, the Lord Chief Justice was commissioned to the solemn dissolution of the Royal Curia that had existed until then, and to taking the related necessary provisional measures.[12]

In the second, the Personalis was invited – with simultaneous information given of the former – to co-operate with István Fábry, chairman of the newly organized Royal High Court and with his deputy (György Zsivora, council chairman). Within this framework, the transfer of the Curia's record, the separation of ongoing affairs and finally the handing over of the royal seal to the National Archives were the main tasks. With the latter, the former Curia was pronounced formally ceased, sending the 'symbols' of the former judiciary practice to the store of old properties.[13] In reality, however, nothing else happened but the preservation and freshening up of the judicial and administrative personnel, which would probably work in appropriate, form in the new organization as well. This is exemplified by the minutes of the statutory session of the Court of Cassation, held on 1 June 1869, under the chairmanship of Lord Chief Justice György Majláth.

As participants in the session, the 12 judges concentrated mainly on two topics: the question of information and that of the apparel to be worn at public meetings. Summarizing the standpoints of judges, the chairman of the Court of Cassation declared in the form of agreement that the judges were not bound to accept the oral information, that had been the usual practice until then, but its written version could be occasion-

[12] OL K 620. Curia as records of Chairman of the Court of Cassation (henceforward: KSe) 1/1869.

[13] OL K 622. Kuria as Court of Justice, chairman's records (henceforwar: KIe)1869.

ally used. The judges of the Court of Cassation: Ignácz Lukács. Sámuel Bónis, Teofil Fabinyi, Lőrincz Tóth, Imre Szabó, Albert Soltész, Alajos Pap, Ede Herbert, Lajos Chernel, Sándor Vértesy, Kálmán Babos and Emil Manoilovics came to an agreement on the other 'cardinal' question, notably on the apparel. According to this, they were bound to participate in public sessions in Hungarian-styled garment with sword.

The report on the statutory session sent to the minister was formulated laconically enough. The text, accompanied with the copy of the minutes, established: 'with this one of the Hungarian supreme courts could start its lawful operation'.[14]

Simultaneously with the new judicial procedure, rules of procedure for judges defined the internal organization, the number of their departments, councils of courts of appeal (court of second and third instance).[15] The Curia's Court of Cassation unit was to work in one department or in two councils, if so needed. The Curia as supreme court was divided into four special departments such as civil; socage; bill exchange-, commercial bankruptcy- and mine, furthermore penal departments. Except the civil department, where two councils were set up, all the other departments working with one council.

Consequences arising from the organization of superior courts

Preparatory works for the organization of superior courts would not justify the calculations of Boldizsár Horvoth's ministry. The reasons could not traced back only to the shortcomings of the above outline reorganization of the judiciary. The provisional measures aimed to give effect to the new judicial procedure and the decree on the judicial management raised doubts as to their executeability right at the start of the new structure's operation.

What were the facts that confronted the government with a fait accompli and what corrections the govment was forced to make? It is the

[14] See footnote 12.

[15] RT 1869, Pest, 1872, 430–432.

examination of the above question with which we wish to outline briefly the problems of the high court of justice and of the court of cassation, which were confronted with undoubtedly the most difficult tasks.

From the fragmented records of the Supreme Court of Justice, it could also be reconstructed that the Court made every effort to carry out its task in an exemplary manner. It performed the classification and sorting of record taken over from the dissolved Royal High Court of Justice and from the Transylvanian Department of the Supreme Court of Septemvirate in almost one week. This is all the more noteworthy, as the accounts of cases of the chairman's office of the Transylvanian department, particularly in the civil section, were exceedingly defective and unpunctual. Despite the pressing correspondence continued with the council chairman (Vazul Papp), the making up for the defects remained largely undone.[16]

As witnessed by the transferred records, the Curia's department of Supreme Court had to start its functioning with massive arrears.[17] The break-down of arrears taken over from the mentioned courts by types of cases:

a) Sockage cases	Hungarian	12
	Transylvania	317
		445
b) *Bill of exchange and bankruptcy cases*		
	Hungarian	–
	Transylvanian	93
		93
c) *Penal cases*	Hungarian	276
	Transylvanian	44
		320
d) *Civil cases*	Hungarian	3477
	Transylvanian	1150
		4627
	Total arrears	5435

[16] OL K 622. Kle 1869, file 19.
[17] Ibid.

Furthermore, adding to all this were those cases which were addressed to courts of appeal which were deprived of that competence under the related article of the justice minister's decree on the provisional measures, as well as those consisting of unsettled appeals against the verdicts of the Royal High Court of Justice.

Considering the unexpected arrears of cases, the formation of judicial councils, composed of judges appointed until then, could hardly be carried through.

What the report of the chairman of the court of third instance submitted to the justice Minster contained was that under the outlined circumstances the court was unable to start its work.

István Melczer, who was in charge of the administrative and personal management of the High Court of Justice, put forward proposals for the elimination of the awkward situation, asking for the minister's agreement to and support in their implementation.[18]

According to the factual situation, owing to the absence, occasional exemption from clerical function, substitution of several of judges ad surplus judges appointed to the *supreme court of justice,* the final organization of councils could not take place, Under § 216 of the decree on judicial management, to wit, prescribed that the regular clerk of councils should not be employed in similar capacity by other councils.

The *setting up of sockage, bill of exchange- and penal departments* as prescribed by the procedure necessitated the employment of 18 judges. However, the transfer of the available 12 judges to the civil department did not make the processing of arrears possible either. The settling of the 4627 civil cases would have implied that. The clerks, increased by 14 persons who possibly were to be transferred from the bill of exchange department, has to prepare 331 cases for hearing during half a year. This calculation, however, related only to the arrears, without taking into account of the additional 308 cases, which in the meanwhile had been lodged with the Supreme Court in barely on week.

For lack of other possible solution, the chairman of the supreme court made a proposal for the seeing up a third civil council, which would work provisionally until the arrears had been eliminated. In case the number

[18] OL K. 622. Kle 1869, file 10.

of judges appointed to the supreme court could not be increased, the judicial personnel of the proposed new council, the proposal urgent the justice minister to appoint assistant clerks without vote or give over, privionally, assistant clerk who were momentary dispensable with the Court of Cassation.

The minister was inclined to agree with latter, and asked the chairman of the concerned depart of the Curia to give his opinion.[19] The Lord Chief Justice, who acted also as President of The House of Magnates, showed little understanding of the virtually insolvable problems of the Supreme Court. In a cocksure tone, he rejected the minister's proposal, and 'could by no means recommend' the withdrawal of auxiliary personnel from the court of cassation.

To quote from his reasoning: '...that seemingly not quite unjustifiable supposition, namely that this Department of the Curia would have hardly anything to do in the first day of its existence, was defied by the court of cassation, so much so that there are daily indications that even if it would not be overloaded with work, but, at any rate, would be provided with sufficient work'.[20]

Furthermore, characteristic of his reasoning was that he qualified the number of applications lodged wit the court of cassation as beyond expectation. From the 80 complaints lodged until then with the court, he drew conclusions for the expected frequency of the coming period, establishing it at 15 cases a day. He qualified the trend in the client circulation as just compatible with the performance of the appointed 12 judges, Lastly he referred to the increase of complaints connected with the press in context of the starting mixed tribunals, as well as to the more recent tasks of the clemency procedure envisaged by the justice minister.

Finally, on an appeal of the justice minister, György Zsivora, council chainman and vice-chairman of the Pest Royal Court of Justice found solution by placing 10 persons of Court's clerical auxiliary personnel at

[19] OL K. 620. KSe 1676 IM; 33 eln./1869.
[20] Ibid.

the disposal of the Curia's Supreme Court department to prepare digests that were missing in some 1200 Transylvanian cases.[21]

However, the correspondence of chairmen of the above-mentioned courts of appeal also pointed out that even this emergency solution was not implemented smoothly. Part of those who had been so transferred needed an interim completion because not all of them performed their task. The uneven quality of work is probable because the *Transylvanian trials were governed by the Austrian laws* and proficiency in that practice could not be characteristic of the aw students and other auxiliaries. Although they were instructed very meticulously, yet they had to work under permanent supervision only. *Tivadar Paulet, judge of the Supreme Court – later minister of justice* – was commissioned to supervise regularly those auxiliaries, whose reports only corroborated that this unpromising state of emergency had to be transitonally tolerated.

The judicial government's efforts to promote the work of courts of appeal were shown by a series of further measure. Chairmen enjoyed full freedom and approval by the minister that be as regards the assignment or regrouping of the judicial personnel, and gave them free hand in preparing rules of management. Thus, for example, the chairman of the High Court of Justice left the enforcement of paragraphs 203–208, furthermore paragraphs 234 and 235 of the ministerial decree on the regulation of rules of management with all courts of first instance coming under the jurisdtion of the Pest Royal High Court of Justice, to the consideration of the head of that Court. True that this right of supervision of the Court could not take effect *in merito* until the list of the seats of all courts o first instance had not been prepared, that until 25 February 1870. The survey over the organization of lower courts was a joint effort of the justice and interior ministries. The task of correcting the inaccuracies of the list fell on the chairman of the Supreme Court by order of the justice minister. The task of the multiplication of the corrected copies and that of sending

[21] OL K. 622. Kle 140–114 l.f.i/1869, file 23. Drafters: Lipót Mayer, János Német, Alajos Oppl, Béla Dulovics, Count Kálmán Hugonnai; law students Zoltán Dorner f. Kálmán Pap, Emil Jaszhtrabszky, Gyula Bull, Miklós Záborszky f. Mihály Dezső, and Gyula Somogyi.

them to the justice ministry and to the chairmen of courts of appeal also fell on the same department of the Curia.[22]

A further differentiation of changes in the judicial organizing was shown by the validation of § 2 of the Procedure. The justice ministry with the agreement of the respective local authorities supported the initiative of market towns of bustling trade. According to the 'respectful ministerial notifications', sent to superior courts, the following market-town may have elected judge, recorder, may have proceeded at the first instance in cases coming under summary procedure:

Makó (27 May 1869 – on the date of the permission the Procedure had not been in effect yet; Rimaszombat, Pápa, Pinkfő, Tálya; *of towns* Tiszolc, Dobsina, Técső, N. Rőcze.

The town of Temesvár, under a special permission, was given a possibility to organize a sole court for its suburb. Déva's privilege consisted its being vested with sole court competence in certain civil and penal cases.[23]

Also an authorization by the Procedure (§ 484) provided a special jurisdiction in *market judicature and procedure. The town of Szombathely,* in legal contests arising from the market communications, if they otherwise also required summary procedure, *may have enforced its right* extending beyond the duration of national and weekly markets.[24]

Throwing the biggest obstacle in the way of the proper functioning of courts of appeal, over and above the afore-said, was undoubtedly the immense arrears and hence the tribulations of written pleadings. Letters rogatory between the two departments of the Curia, increased by those at the justice minister's intervention, and also those addressed by private persons to the heads of the three institutions, became a regular practice. The subject matter of this correspondence was in most cases the earliest possible or anticipatory completion of proceedings. The numerical distribution of documents in the records of the Curia's Supreme Court Department gives a picture characteristic of that situation. Thus the number of such requests was 609 in 1869, 1018 in 1870, and 705 in

[22] OL K. 622. Kle 3742/1870; 173 l. f. i./1870, file 20.
[23] OL K. 620. KSe 1791 IIM. 1869; 2, 45, 63, 84, 169, 182, 193, 087 eln./1869.
[24] OL K 622. KIe. 1844 (IM) 1869, file 20.

1871.[25] Only part of such request originated from cases incomplete by the old judicial forums. The number of appeals arising from new procedures also increased to a high rate.

Thus the task of drawing lessons from the first year on the judiciary reform became increasingly pressing. Serving as a good basis for all this was the further analysis of the client circulation of courts of appeal. The sudden increase in the number of nullify pleas jeopardized the activity of the other unit of the Curia which initially had worked under satisfactory conditions.

We wish to demonstrate the client circulation of the *Court of Cassation* with the following data. In the first half a year of its activity a total of 5265 nullify pleas was lodged with the court, of which 4339 were settled, while 926 were fallen into arrears. The breakdown of pleas by month: June: 170, July: 595, August: 789, September: 813, October: 914, November: 929, December: 1055.

2958 cases were negotiated in ordinary public session, 1082 in non-public session and 294 out of session.

Of the lodged nullify pleas, including the press cases, 994 were adopted and 1965 rejected.

Of the cases negotiated in public session 18 were press affairs, of those negotiated non-publicly 99 concerned some conflict of competence, and finally 987 concerned cases of mixed subject.

An additional indicator of the client circulating is that judges and assistant clerks in a council were engaged in 100 to 125 cases weekly, and in 400 to 500 monthly. Despite such efforts the arrears continued increasing, although certain cases could have been settled shortly, bur for lack of rapporteur and opportunity, such strivings met with failure. It was on this account that the justice minister permitted the formation of a second council and took measure to complete the number of judges. The Court of Cassation, which had worked in two councils as from 1 November 1869, then was able successfully to cope with double the number of the lodged cases, as had been pointed out in the chairman's report. Hence it followed that the arrears showed a relatively better picture.

[25] OL K 622. Kle 65 eln./1869; 1868–1871, files 20, 21.

The supplementary submission sent to the justice minister on the activity of the Court of Cassation deserved special attention also because it was perhaps the only document to give a general evaluation, what is more, a diagnose of the beginnings and anomalies of the new judicial structure and of the period following immediately the new Procedure's entering into effect.[26]

The factual figures of the analysis were grouped according to the territorial distribution, decisions of the summary and ordinary courts, and to the sources of conflicts of competence.

In the crtiical period 3970 pleaas were lodges with he Court of Cassation from the territory of the Pest Royal High Court of Justice, 1295 from that of Marosvásárhely Royal High Court.

The latter figure was so high that it largely exceeded the ratio to the territory and population of the two high courts (cf. the related summaries of the Royal Statistical Office for the year 1872).

Nullify pleas lodged against the decisions of summary courts counted 1226, almost one-third more than against those of the ordinary court of justice, totaling 937.

It is conspicuous that the trend of these figures was somewhat different in the territory of the Marosvásárhely High Court. There the respective *ratio of pleas* against the decisions of summary and ordinary courts *was more equilibrated* (400: 319). This circumstance was put down to the fact that in this territory, particularly with the Seklers and Saxons, the number of ordinary courts exceeded that of the sole courts.

The report examined the reasons of conflicts of competence in context of the instructions of the provisional introductory measures to the Procedure.[27]

Some 75% of such conflicts took place between the district administrators and the county courts, arising from the interpretation of article III of the statute referred to above.

Considering the ongoing processes, the regulation ordered both the decisions pending and the continuation of proceedings to be completed according to Act LIV of 1868, and as regards ordinary proceedings, irrespec-

[26] OL K 620. KSe 26, 33 eln./1869.
[27] RT 1869, Pest, 1872, 222–232.

tive of the way and state of the procedure, prescribed their placing and handling with the action records and put the completion of proceedings under the effect of the related sections of the Procedure, respectively.

Arising from the undue consideration of point 6 of article VI of the Provisional Measures were those *369 cases which came from the erroneous lodging of nullify pleas*. Nullify pleas lodged prior to the Procedure's entry into force, to wit, had not been referred to the Court of Cassation to settle but to the courts of appeal which were competent according o the Provisional Juridical Rules of Law. Except naturally those judicial forums whose such competence in the meanwhile had been ceased.

Adding considerably to the number of unfounded pleas lodged with the Court of Cassation were those included in paragraph I of section XIX of the introductory act. Accordingly, measures relating to the substantive part of private law, to criminal, bankruptcy, commercial, transportation, socage, land clearance, rural policing, mining, advocacy, and the statutes maintained by the former were left unchanged. Hence it naturally followed that the intervention of the Court of Cassation was but hardly evitable.

Finally, as regards the *well-founded nullify pleas* to be removed from among them is the number of those, totaling 519, which – despite the warnings and instructions of the Court of Cassation had to be returned to the proceeding courts for completion or correction, mainly to sole courts and to courts of district administrators.

From the survey of the client circulation of the Court of Cassation an increasingly dominant phenomenon is also conspicuous. Namely, that the number of rejected or refused pleas is double the number of those approved (994 in 1865). This can be traced back to the rules for the appeal system of the Procedure. It is a proven fact that litigants and their representatives not only widely availed themselves of the nullify pleas as a lawfully allowed legal remedy but often abused them also.

Lessons drawn from the reform of superior courts, the partial amendment of the Procedure

The Ministry of Justice traced back the functional disorders of the new structure mainly to two factors. The former regulation was blamed for the inadequacies of the councils of courts of appeal and for the insufficient number of judges, furthermore, qualified the rules of the judicial procedure which abuse the possibility of legal remedy and affect the clients (§ 293 and § 303) as unsuitable.

The first submission related to possible way of solution was put on the agenda of the ministerial council meeting of 23 January 1870.[28] Considering that the number of tasks has increased in both departments of the Curia and the written records of cases in arrears had exceeded 13000, the submission first initiated to tighten up paragraphs 293 and 303 of the Procedure, which were aimed at preventing the unfounded appeals, and nullifies pleas. At the same time, it also urged on it that on the basis of § 21 of Act IV of 1869, the number of judicial personnel of the Supreme Court and of the Pest Royal High Court of Justice should be increased and the related proposal be submitted to the Legislation as soon as possible.

Boldizsár Horváth, who had often represented dissenting opinion in the council of ministers and had been rejected several times, fled to his usual bastion, to the law on the bourgeois organitikonal postulates in an anticipation of an eventual rejection on the part of the government.

Thus the ministerial council decided only on the principles of tightening of the procedure of appealing, leaving the plan of the judicial personnel increase to the proponent. In the former case the ministerial council decision put forward an alternative proposal: in the case of two equal verdicts the impossibility of appeal was accentuated, or in the case of stubborn litigants prescribed that the fine should be increased to 500 to 2000 forints instead of the former 10 to 300 forints. The application of this is 'binding on the 'superior judge' in all case when the court of third instance found the identical decisions the two lower courts confirmatory'.

[28] OL K 27. no. 6 MT 1870. I. 23.

To adopt the submission, two bill were drafted, the partial rulings of which, among them the establishment of the number of personnel necessary to the valid decisions of the councils of the Court of Cassation, after its preliminary presentation to the ministerial council, enjoyed approval.[29]

To be mentioned as reasons of the two bills is that with one of them an exiting law (the Procedure was partially amended, while the other served the enacting of regulations, which came under the competence of the legislation, but under its authorization, were issued by the justice minister, and also served a newer regulation.

The proposal that abrogated § 5 of the Judicial Procedure and introduced strict legal measures to prevent the elongation of proceedings, brought about changes in the proportions of the councils' staff of the Court of Cassation and also in § 293 and § 303 on the stubborn litigants – all in agreement with the submission by the ministerial council.

To attain a uniformity in the staff number of councils of courts of appeal, the reasons adduced for the ministerial proposal emphasized: 'Act LIV of 1868 on the regulation of appeal procedure laid it down as a guiding principle that with the courts of appeal the council should be two members stronger that that of the court on the proceedings of which it would pass judgement.' Exception to this principle was made of the procedure only in the case of the Court of Cassation, which as practice had proven was unjustifiable. The Court of Cassation, to wit, as a rule passed judgement directly on the proceedings of courts of first instance, and here the valid decision required – in addition to the chairman – the presence of two associate judges, thus the six-member council of the Court of Cassation was superfluous. Especially when the trend in the client circulation of the Court of Cassation, particularly the increase is considered, which had exceeded 12 000 by 1870.[30]

As is well known, the Court of Cassation, not counting the chairman and vice-chairmen, consisted of 16 judges, and worked in two councils. The councils may have not held more than four sessions a week, because the voting rapporeur judges would not time left for scrutinizing the cases.

[29] OL K 27. no. 16 MT 6 March 1870.
[30] OL K 622. KSe 51. eln./1871.

Weekly four sessions, that is 208 a year; settling an average of 20 cases in each session, added up to 4160 cases: that meant the yearly performance of a council Projected this to two councils, this amounted to 8320 cases that equalled only two-thirds of cases to be settled.

A way out of this situation could have been either a staff increase to the setting up of a third council out of the same number of staff. This, however, required the change of § 5, *in cases of appealing cases of appeal* already referred to, of the Judicial Procedure. This explains why the difficult situation necessitated the unification of principle followed by the courts of appeal, According to the new regulation: *decisions of sole courts* were judged by the chairmsm and a two member council of the Royal High Court and by a four member council in the cases of the Supreme Court. In cases of *appeal by courts of first instance*, the chairman and four judges and six judges proceeded in the Royal High Court and in the Supreme Court, respectively.

As concerns the *Court of Cassation*, the change was that the council consisted – in addition to the chairman – of 4, 6, 8 members depending on whether the subject of the plea originated from the proceedings of court of first, second ot third instance, respectively.

The proposal as the first part of the sanctioned Act XIV of 1870 had been also extended to criminal cases (§ 10 of the Act XXI of 1871) and remained in effect until the formation of the unified Curia.[31]

The making of the other bill concerning the number of judicial staff of courts of appeal was clearly forced out by § 21 of Act IV of 11869. This was expressed by the reason the minister had given for the bill.[32] The law referred to assigned the establishment of the number of the judicial staff, the setting up and termination of courts to the competence of the legislation. With this the effect of former authorizations were revoked.

§ 6 of Act LIV of 1868 gave the justice minister full freedom to institute courts of appeal. Relying on this, after hearing the opinion of the judicial and lawyers' bodies, the justice minister determined the provisional staff number of judges, of which we have given an account in context of

[31] *Magyar Törvénytár.* Acts of the years 1869–1871. Budapest, 1896.

[32] OL K 4. Records of general nature of the House of Magnates 1869–1870, file 7, 248/FH. 1870.

debates over submissions to ministerial council meeting. The problems outlined and the experience of practical life proved that the planning had been insufficient. Ministerial revision of reports on the half-yearly work of forums of appeal required the urgent determination of newer staff number norms. This only possibility of the government for this, however, was the legislative way, all the more so as:

a) The regulation concerning the organizational structure of courts of appeal had been carried out only by decrees, in the form of rules of management;

b) The budget had been debated by the parliament, and promulgated as Act XI of 1870;

c) The indefensibility of authorizations was more and more forcefully blamed by the Parliament, thus in the debate of Act XV of 1870 on the enactment of royal mixed tribunals;

d) There was no interim measure at all concerning the fate of the third member of the former Curia, namely of the Role Court of Bills Exchange;

e) Finally, nor could be the newer judicial staff-number regarded as final as a good parts of the case circulation arose from the processing of arrears and for this the norm regulation was not applicable if only because the haunting austerity measures. Thus, there was not way of averting the necessary new authorization

Analysing the activity of the *Supreme Court of Justice* going into details, the Reasons thus summarized the first half-year results. As the execution of rules of management five councils were organized (for penal; sockage; bills of exchange-, commercial-, bankruptcy-mining-cases; two for civil cases) with a council chairman at their head. A surplus judge was also employed in each council to act as substitute for judges who were absent owing to vacation, illness, or other reasons. The staff of the Supreme Court of Justice as a court of third instance, not counting its chairman and 6 council chairmen, consisted of 36, altogether 43 persons. It is noteworthy that the Reasons failed to make any mention of the 10 persons who were lent by the Royal High Court of Justice to help with eliminating the Transylvanian arrears and who acted, as a matter of fact, as a virtual third civil council. Instead, what they did was to analyse the heap of cases of the other two civil councils, unpunctually though. The

factual figures of the Supreme Court's chairman, to which we have already referred, were reported in a fashion that somewhat differed from those of the official statement, mostly rounded upward so as to give a bigger emphasis to the question that depended on approval by the Parliament. On our part, for lack of other date, the aggregate figures of the data series are regarded authoritative, precisely because of the tendentious use of derivative reports.

Reference was made to the Reasons data series illustrative of proportions of the Supreme Court's client circulation only make comparison easier. The 5502 cases of the Supreme Court, which were in arrears, together with the two-month increase by 6791 cases in 1869 showed the same ratio of the settled to the unsettled cases by the end of the year (Settled cases: 5372, unsettled: 6629). The reason of this phenomenon lies in the fact that 4677 and all this fell to the civil councils increased the 4637 cases taken over. Of which 2928 were processed, while the rest was 6386, thus some 99% of the Supreme Court's arrears originated from civil cases, Approximately two-third (13 500) of the expected cases in the year 1870 continued putting the burdens on the councils.

Similarly to judging the capacity of the Court of Cassation, the Reasons planned 208 sessions to hold a year by each council, on the one hand. On the other hand, differing from the 20 cases as indicated there, counting an average of 10 cases, the two councils may have achieved the settling of 4160 a year – according the Reasons-By organizing three further civil councils a total of 10 400 cases may have been settled, which, however, did not make it possible to successfully wrestle with the total case circulation, both the incoming cases and the arrears. Reckoning with five civil councils and with 30 judges, a yearly amount of 346 cases would have fallen to one council member.

The Reasons held the latter solution feasible to achieve that the Supreme Court should leave but insignificant arrears behind by the end of 1871. This prophecy came to happen as was duly demonstrated by the Supreme Court's accounts of cases.[33]

[33] OL K 622. Kle 44 eln./1874, file 27, 1880, file 30. The 1871 arrears rubric of the Supreme Court's account of its proceedings between 1870 and 1879 is erroneous, by a copying mistake. I made the corrections.

However. Instead of setting up three new councils, the proposal was confined to taking provisional measures. It augmented the Supreme Court by only one council, and so their number rose to 6, three of which were devoted to deal with civil cases. It delegated 16 judges, who were to be transferred provisionally from the Pest Royal High Court of Justice to the departments of the Supreme Court, to the planned councils 7 ann. 8. This way, with the grouping of judges the ministry could have reported 'only a 7 person increase' to the Parliament. It was done so in the hope that with the elimination of arrears, the court of first instance would be instituted whose regular work – and the *institution of the justice of the peace* that would contribute much to reducing the number of actions – the planned 6 councils would be able to meet their tasks.

In respect of *the Pest Royal High Court of Justice* as Hungary's only court of second instance, the Reasons of the proposal explained the work load of the 8 councils set up in the Court, namely two penal, on socage, five civil councils with a total of 48 ordinary judges, completed with 3 surplus judges to be in charge of the press affairs in Pest, as well as of 10 associate judges by numerical changes in the circulation of cases. With arrears practically of the same order of magnitude as those of the Supreme Court, this court was loaded with largely four times as much case. Of the 34 000 cases 21 000 had been settled by the end of 1869 with the above-mentioned staff number. To settle the arrears and 48 000 cases planned for the following year, that is a total of 61 000 cases, the proposal envisage a staff of 120. However, here too, the proposal took into consideration the new organization of lower courts, the respective institution of the justice of the peace and the notary public, of which a more favourable proportion number was expected. Furthermore, by increasing 'with some efforts' the number of council sessions to 5 a week, as well as by fusing the judges employed with the Court of Bills o Exchange, together with their auxiliary personnel, the staff number of the Pest Royal High Court of Justice was established – over and above the chairman and vice-chairman at 10 council chairmen, 90 ordinary and 31 associate judges.

In the Marosvásárhely Royal High Court of Justice 1 chairman, 3 council chairmen, 20 ordinary and 4 associate judges were instituted.

The account of cases, preceding and following the 1870 regulation of the Pest Royal High Court of Justice as a valuable document provides data

on the work of the individual councils, as well as on the work loads of judges and the proportions of the cases, settled and arrears, which heaped up enormously.[34] The proposal aimed at a newer provisional regulation, but at the same time aimed also at the first statutory regulation, performed also another task. It substituted for the defective rule of chapter I of the Judicial Procedure, Concerning the fate of the Court of Bills of Exchange, no measure was taken by this proposal either, and so it happened that the youngest member of the Curia got into an ex-lex situation.[35]

Under the law on the judicial power, it was with the termination of the Forum Apellatorium Cambiale and with the transfer of its competence to the Pest Royal High Court of Justice that Act XVI of 1870 was completed which instituted the legal form – with some interim modifications – until the unification of the Curia.[36]

[34] OL K 620 KSe 24 eln./1871. That the valuable document has remained extant is explained by the fact that Miklós Szabó, the new chairman of the Pest Royal High Court had sent itt to György Majláth, chaiman of the Curia's court of cassation department. Its shelf number there is 116 eln. 1871 22 January.

[35] With § 8 of the Provisional Rules Judicial Procedure reinstated the courts of bills of exchange (with district courts), which had existed until 1848, together with their legal places and territories. For a brief review: to proceed in matters concerning bills of exchange, Act XV of 1840 instituted royal courts of bills of first instance in Pest, Pozsony, Sopron, Károlyváros, Arad, Debrecen and Eperjes. Its was the Royal Court of Bills of Exchange, as court of second instance, that proceeded in appeals lodged against the courts of bills of exchange (with the exception of the Fiume court for in this respect it came under the jurisdiction of the litoral captain's office), furthermore in appeals lodged in bankruptcy matters (except such appeals coming from the jászkun and hajdu territores), in legal actions arising from execution upon the related requests of court of bills. This court otherwise formed an independent department of the Royal Curia. The supreme judicial authority in affairs concerning bills of exchange was the High Court of Septemvirate, with which a special department was institues under § 11 of Act IV of 1844. (*Magyar Törvénytár.* Acts of the years 1836–1868. Budapest, 1896.)

[36] *Magyar Törvénytár.* Act of the years 1869–1871. Budapest, 1896.

Mezey Barna
egyetemi tanár (ELTE-ÁJK)

EGY DEÁK-PÁRTI KÉPVISELŐ A VÁLASZTÓKERÜLETÉBEN

(Horvát Boldizsár és Szombathely)

Az országgyűlési követeknek népképviselet alapján történő választásáról szóló 1848: 5. tc. értelmében[1] Vas megye Kőszeg szabad királyi várossal együtt 10 képviselőt delegálhatott a 377 fős új magyar országgyűlés alsótáblájára, a képviselőházba. „Egyik választókerület főhelye Kőszeg sz. kir. város, másiké Szombathely, melyekhez a megye annyi népességű vidéket csatol, mennyi a 10 követséghez képest egy követ választására megkívántatik." Az 1848. május 1-jei megyei közgyűlésben létrehozott Vas megyei „középponti választmány" 1848. június 16-án tartott szombathelyi ülésen június 23-ára írta ki a választásokat, az összeíró bizottságok már június elején megkezdték munkájukat.[2] A megye 10 választókerületének egyike Szombathely püspöki mezőváros lett. Választókerületenként hozzávetőlegesen 2500 választójogosultat vettek nyilvántartásba.[3] A szombathelyi körzetben eredetileg jelölt báró Mesznil Viktor László a délen kibontakozó harcok hatására feladta politikai elképzeléseit, és önkéntesnek állt. Ekkor Süllei Máté premontrei tanár Horvát Boldizsár főjegyző jelölését kezdeményezte.[4] Miután a szombathelyi körzetben nem indult senki Horvát Boldizsár ellenében, 1848. június 28-án ellenjelölt nélkül választották

[1] 1848: 5. tc. 5. §

[2] Varsányi Péter István: Két választás Vas megyében (1848, 1861) *Vasi Szemle*, 1993 (XLVII) 3. szám, 381.

[3] Varsányi Péter István: Vas vármegyei képviselők az 1848-1894. évi népképviseleti országgyűlésben. *Vasi Szemle*, 1984 (XXXVIII) 2. szám, 229.

[4] Vas Megyei Levéltár. (A továbbiakban VaML.) Vas vármegye központi választmányának iratai. IV. 102.

meg közfelkiáltással"[5] (a polgárság 9%-át jelentő 448 leadott szavazattal) képviselővé a szombathelyi választókerületben,[6] a 10 vasvármegyei megválasztott képviselő 2 polgári származású követének egyikeként.

A voksolás eredményeképpen a szombathelyi választókerületben országgyűlési képviselővé választott Horvát Boldizsár[7] ettől fogva állandó szereplőjévé vált a képviselő-választásoknak, s rendre nagy bizonyossággal volt állítható, hogy indulása esetén meg is szerzi a mandátumot. Ennek egyik oka megnyerő személyiségén túl az a szinte kultikus tisztelet, mely a politikai életben egyre nagyobb sikereket elérő alakja körül szűkebb pátriája, Szombathely városában kialakult.

Az 1861. évi országgyűlés képviselő-választását Vas megyében 1861. március 16-án tartották meg.[8] A szombathelyi választókerületben ismét azt a Horvát Boldizsárt választották meg képviselőnek, ki a kerületet az első népképviseleti országgyűlésben is képviselte már.[9]

A provizórium lezárultával „a felvirradt alkotmányos élet" ismét az urnához szólította Szombathely és a vármegye választópolgárait. A Horvát

[5] „30. § Ha a választók megnyitott gyülekezetében az országgyűlési követségre csak egy egyén ajánltatik, s annak, vagy több ajánlottak közül egynek megválasztásában a választók közakarattal összpontosulni látszanak, az elnök az összegyűlt választókhoz azon kérdést intézendi: valljon az általa megnevezendő illető egyénnek megválasztásában közakarattal megnyugosznak-e, vagy szavazni kívánnak? s ha 10 választó szavazást kíván, azt azonnal megrendeli, különben a választást befejezettnek, s az illető egyént a kerület által megválasztott országgyűlési követnek nyilvánítja."

[6] Tilcsik György: Egy csizmadiamester karrierje a reformkori Szombathelyen. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1999. 1. szám, 14; Tilcsik György: Horváth Boldizsár. In Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–49. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, 2002, Magyar Országgyűlés Hivatala, 364,;Varsányi 1984, 219. A választásokról: *Közlöny*, 1848. 23. szám, július 2.

[7] Mezey Barna: Egy politikusi karrier építőkövei (Horvát Boldizsár politikai pályakezdete). In Kapa Mátyás – Máthé Gábor (szerk.): *Studia in honorem István Balogh*. De iuris peritorum meritis 2. Budapest, 2007. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 64.o

[8] *Vasvármegye*. A Magyarország vármegyéi és városai állandó bizottsága felügyelete alatt írta a vasvármegyei helyi munkatársak bizottsága. *Magyarország vármegyéi és városai* (Magyarország Monographiája.) A Magyarország vármegyéi és városai állandó bizottsága közreműködésével szerkeszti Sziklay János és Borovszky Samu. Budapest, MDCCCXVIII, Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 244. o.

[9] Vö. Mezey Barna: Horvát Boldizsár az 1861. évi országgyűlésen. *Jogtörténeti Szemle*, 2007. 1.szám, 19.

Boldizsár személye iránti lelkesedés az 1865. november 30-án megtartott képviselő-választás során oly nagy mértékű volt, hogy nem lehetett vitás: az ő mandátumát újították meg a választókerületi szavazók.[10] Ez, mint említettük, a későbbiekben még több alkalommal rendszerszerűen bekövetkezett, így 1869. március 16-án, 1872. június 17-én[11] is. Az 1875. évi választások napjául a központi választmány július 8-át tűzte ki,[12] a szavazás végeredményét július 28-án összesítették. A beküldött jegyzőkönyvek és a választási bizottsági elnök jelentései alapján a szombathelyi választókerületben Horváth Boldizsár megszerezte a többséget az országgyűlési képviselői mandátumhoz.[13] Az 1878. évi választásokat a központi választmány augusztus 5-ére tűzte ki.[14] A végeredményt 1878. augusztus 13-án Horvátra nézve kedvező állással rögzítették.[15] 1881. június 24-én megtartott képviselő-választásokon[16] ismét Horváth Boldizsár lett a városi választókerület képviselője.[17] S végül az 1884. június 24-re hirdetett voksoláson[18] nyolcadik alkalommal is azonos eredmény született. A szombathelyi választókerület országgyűlési képviselője megint Horvát Boldizsár lett.[19]

1865. október 23-án még mint „követjelölt" tartotta meg választási beszédét Horvát Boldizsár Szombathelyen. Nem annyira programbeszéd volt ez, mint inkább a közjogi kérdéssel kapcsolatban megfogalmazott nézeteinek világos összegzése, mely mögött egyértelműen érzékelhető volt pártaffinitása, politikai irányvonala, de a fő hangsúlyt egyelőre inkább a fennálló állapotok és a megoldandó feladatok fókuszpontjaira helyezte.

Mondanivalóját három nagy kérdés körül csoportosította. Ezek a Pragmatica Sanctióra épülő közjogi konstrukció, a jelen teendői és a parlamentáris-municipalista ellentét.

[10] Borovszky–Sziklay: *Vasvármegye*, 245.
[11] Borovszky–Sziklay: *Vasvármegye*, 246.
[12] VaML IV. Megyei törvényhatóságok és thj. városok. Vas Megye Levéltára 404. Vas Vármegye Törvényhatósági Bizottsága központi Választmányának iratai a. választási jegyzőkönyvek 1875. június 9, 78.
[13] VaML IV. 404. a. 1875. július 28., 89.
[14] VaML IV. 404. a. 1878. július 9., 163.
[15] VaML IV. 404. a. 1878. augusztus 13., 167.
[16] VaML IV. 404. a. 1881. június 8., 232.
[17] VaML IV. 404. a. 1881. június 27., 244.
[18] VaML IV. 404. a. 1884. május 27., 327.
[19] VaML IV. 404. a. 1884. június 19., 437.

A Pragmatica Sanctio értelmezése számára ekkor még kevésbé a birodalmi egység, mintsem a függetlenség megfogalmazásának szimbóluma. Úgy értelmezte választóinak az 1723. évi törvényt, miszerint az azt deklarálta volna, hogy Magyarország „mind a törvényhozás, mind a kormányzat terén, az örökös tartományoktól önálló és független legyen", jóllehet „az uralkodás azontúl az örökös tartományok felett szintúgy, mint Magyarországban, ugyanazon fejedelem személyében összpontosuljon", ami, jegyezte meg mintegy zárójelben, magában foglalja a „birodalom feloszthatatlan birtoklásának elvét" is.[20] Ezt a mellékesnek tűnő alkotmányos fejleményt elintézte azzal a fordulattal, mely koncepcióját a perszonálunió irányába fordította, hogy ti. „köztünk és Ausztria népei közt egyéb közösség, mint a mely a fejedelem ugyanazonságában áll, nem jött létre". Csupán ennek alapján a feleknek (az örökös tartományoknak és a magyar rendeknek) tudomásul kellett venniök, hogy „az innen folyó kölcsönös védelmi kötelezettség, gyakorlati következményeikben oly közös érdekeket szültek, a melyeket a birodalom mind két részében egyformán kellett elintézni". Gyenge argumentációval még az 1848-as törvényeket is bevonta a legalizálásba, mikor arra utalt, hogy ezen közös ügyek április alkotmányban történt elismerését jelentette volna a király személye körüli miniszter pozíciójának létrehozása.

A konfliktus forrását ebben látta Horvát Boldizsár 1865-ben: ugyanis amikor az uralkodó, Ausztria császára alkotmányt adott népének, mely – legalábbis elviekben – a közös ügyekre befolyást engedett az örökös tartományoknak, az összeütközésbe került a magyar alkotmánnyal. „Azon kérdésekhez, a melyeket az osztrák fejedelem abszolút jogánál fogva maga oldott meg, most Ausztria népeinek is szavuk van." Ennek az ütközéspontnak értelmezésével vetette össze Bach és Schmerling megoldási kísérleteit. Mindketten azonos módon tekintettek a birodalmat veszélyeztető történeti jogra: el kell nyomni azokat, egységes megoldással biztosítani a monarchiát. Bach mindkét ország alkotmányát felszámolta, Schmerling csak Magyarországét. Bach „gyáva önfeladást követelt tőlünk", Schmerling

[20] Horvát Boldizsár: Irányelvek közjogi legfőbb kérdéseink fölött. Előadta – követjelölt a vasmegyei szombathelyi választókerület 1865. évi october 23-án tartott gyülekezetében. Pest, 1865. Emich Ny., 4.

„bűnös öngyilkosságot". Ez a politika vezetett el a jelenlegi, a kiegyezéses konszenzust érlelő helyzethez.

Az 1865. év feladatainak csoportosítását a módszerek megváltozásával vezette be. „Mert míg 1848-ban vérünkkel, életünkkel, 1861-ben a jog fegyverével, azóta pedig a negatio sáncai mögött, passiv ellenállással védtük megtámadott alkotmányunkat; helyzetünk tehát tisztán védelmi volt: most a sept. 20-i fejedelmi manifestum, ellenállhatatlan erejével, a passivitás bevehetetlen sáncai közül a cselekvő politika nyílt terére sodort ki bennünket."

A cselekvő politika arra szorítja a politizáló elitet, hogy aktív parlamenti harcokban érje el „félbenszakadt alkotmányunk" helyreállítását, az 1848-ban lerakott alapokon. Az uralkodó kezdeményezés, mely sejteti a „kiegyenlítést", Horvát szerint „nemes és nagylelkű volt", az már más lapra tartozik, hogy a felelősség általa a mi vállainkra terelve lőn. („A mohácsi vész óta ily nevezetes fordulatponton nem állt nemzetünk.") Tudniillik fel kell oldani azt a tényleges vagy látszólagos konfliktust, mely a közös ügyeknek a birodalom feloszthatatlan birtoklását garantáló jellege és a független államiság alkotmányos megfogalmazása között feszül. E helyütt fogalmazott meg először magára nézve is kötelezően értelmezett feladatot, vagyis hogy „a közös ügyeket szabatosan meghatározni, s ezeknek a birodalom két fele közti elintézésére nézve oly módot feltalálni, a mely nemcsak a fejedelem közösségének s a birodalom feloszthatatlan birtoklásának kellő biztosítékait magában foglalja, hanem egyúttal az örökös tartományok alkotmányos igényeinek is megfelelő legyen, a nélkül azonban, hogy Magyarország állami önállóságán és függetlenségén csorbát ejtsen". A közös ügyeket olyformán szükséges definiálni, és csak azokat elfogadni, melyek szigorúan a birodalom feloszthatatlan birtoklásából levezetett, a fejedelem közösségéből folyó védelemmel vannak kapcsolatban. „Ezek irányelveim" – szögezte le a beszédében.[21]

Jogtudósi logikáját csillantotta meg az 1848. évi törvények visszaállításával kapcsolatban. Nem lehet kérdéssé, hogy az áprilisi alkotmányt előbb vissza kell állítani, s utóbb, az annak talaján újrafogalmazott alkotmány talaján lehet a revízióhoz látni, ami a kiegyezéses konstrukció realizálásához szükséges. Óvott attól, hogy a revíziót a törvények hatályának vissza-

[21] Horvát 1865, 12.

állítása előtt végrehajtsa a parlament, hiszen „a létező törvény mindaddig fennáll, s országot s fejedelmet egyaránt kötelez, a míg törvényhozási úton nem módosíttatik, vagy el nem töröltetik. E sarkalatos elvnek, a melyet jogfolytonosságnak nevezünk, elégtételt szerezni legelső feladata lesz az egybegyűlendő országgyűlésnek." Igyekezett meggyőzni arról választóit, hogy eséllyel követeli a magyar országgyűlés a felelős magyar minisztérium visszaállítását.

Parlamentarizmus és municipalizmus eszméi mentén – állapította meg kissé szomorúan – kettészakadt a társadalom. „Az eszmék zavarában, a melynek a hosszú provisorium oly kedvező volt, hazánkfiai két táborra szakadtak: az egyik a parlamentarismust, a másik a municipiumot tűzte ki zászlójára jelszavul. Az eszmezavarra az adott okot, hogy a szabadságnak az államélet gyakorlati terén kettős életnyilvánulása van, de a melyek egymást kölcsönösen támogatják és kiegészítik, s a melyeknek harmonicus összeműködése nélkülözhetetlen feltétel arra, hogy egészséges államélet, valódi szabadság fejlődhessék. Az egyiket polgári szabadságnak, a másikat politikai szabadságnak nevezzük. Mindkettőnek forrása s hivatása ugyanaz, csak működési köre más."

A parlamentarizmus és municipalizmus vitájában alapvetőnek tartotta az intézmények pontos meghatározását, mert hite szerint a félreértelmezések miatt alakult ki a két „párt" közötti véleménykülönbség. A pontosítás érdekében jogbölcseleti felvezetéssel indította az okfejtését. Az egyén természet adta jogairól azért és olyan mértékben mondott (és mondhat) le, ami a társadalomban egyesült polgárok végcéljának, vagyis „az egyénnek Istentől kitűzött célját, erkölcsi és anyagi jólétét vagyis tökélyesbülésének" eléréséhez szükséges. Miután a társadalom van az egyénért, s nem megfordítva, a „velünk született ősjog t. i. a szabad akarat gyakorlatában bennünket az állam csak annyira korlátozhat, s mennyire a szabad akarat érvényesítése az együtt élhetést lehetetlenné tenné".

Horvát Boldizsár fejtegetésében ennek segítségével értelmezte a parlamentarizmust és a municipalizmus kategóriáit. „Az egyénnek jogairól történő lemondása ugyanis az ő elgondolása szerint történhet a közvetlen életkörnyezet javára, ahol akaratának érvényesülését magasabb fokban tartja fönn. Ezt nevezte ő polgári szabadságnak, s ez nem más, mint az önkormányzat joga. Szükséges azonban egy magasabb fokon szervezett társadalmi élet is, a jogátadás összesre vonatkozó terénumában, megállapítani

a társadalmi együttlét feltételeit, s ellátni az álladalmat oly szervezettel s intézményekkel, a melyek az együttlét feltételeinek gyakorlati érvényt, s a társadalomnak belső és külső biztosságot szerezzenek." Ez Horvát Boldizsár tipizálásában a politikai szabadság. Mivel a két szabadság egy tőről fakad, a különbség közöttük csak annyi: milyen szinten fogalmazódik meg az önkormányzat. Vagyis a közösség szintjén megvalósuló politikai szabadság nem más, mint az önkormányzat elvének alkalmazása politikai ügyekben. Szerves összetartozásuk pedig értelmetlenné teszi szembefordításukat. Egyik sem létezhet a másik nélkül. Vagyis – vonja le a végkövetkeztetést választóihoz szólva – céltalan a két tábor harca. Merthogy „politikai szabadság nélkül a polgári szabadság felett folyvást Damocles kardja függ; ellenben a politikai szabadság, polgári szabadság nélkül, egy tűzmentes szekrényhez hasonlítható, a melynek belseje üres."[22]

A magyar alkotmányos történelem Habsburg-évszázadai éppen ezért alakultak olyan természetellenesen a múltban: a polgári szabadság és a politikai szabadság mesterséges szétszakítása azt eredményezte, hogy nem a nemzet tartotta mozgásban az összesség szintjén működő intézményeket, olyan végrehajtó hatalom működött az országban, melynek befolyásolására az országnak semmi befolyása nem volt. „Innen magyarázható azon abnormitas, hogy nálunk megszokta a nemzet a kormányt nem is mint saját közegét, nem mint az alkotmány épületének tetőzetét, hanem úgy, mint valami különvált idegen hatalmat tekinteni; innen magyarázható a nemzet csaknem folytonos bizalmatlansága, sőt ellenszenve a kormány iránt; innen a kormány elleni oppositio azon hagyományos rendszere, a mely nemzetékről nemzetékre szállt, s magával a hazafiság eszméjével egybeolvadott."

A parlamentarizmus nem más tehát, mint egy olyan alkotmányos konstrukció, melyben a nemzet (az országgyűlés) befolyással bír a kormány megalakulására és működésére nézve, ezáltal az önkormányzat elvét a végrehajtó hatalom régióiban megvalósítja. A kormány tagjait „egyénenként felelőssé teszi az országgyűlés előtt; minek gyakorlati eredménye az, hogy a kormány kénytelen vagy teljesíteni a nemzetnek az országgyűlésen alkotmányosan nyilatkozó akaratát, vagy pedig, ha ezt tenni vonakodnék, visszalépni".

[22] Horvát 1865, 17.

Teljesen alaptalannak nevezte azt a félelmet, mely a parlamentarizmusnak mint centralizáló kormányzati modellnek a municipalizmus ellen irányuló élétől tart, melynek hívei azzal riogatnak, hogy „a felelős kormány lassanként absorbeálná a megyét". Sőt a határvonalat már kijelöli maga azon elv: mely szerint „a municipium a megye önkormányzata – a parlamentarismus pedig az ország önkormányzata. Ez elv alapján a municipium függetlenül rendelkezik saját belügyei felett, ellenben engedelmeskedik a felelős kormánynak országos ügyekben."

Egyet azonban ő maga sem tagadhatott. Az a megye, az a helyi önkormányzat, melyről ő szólt, nem azonos a nemesi vármegyével. Mert érvelhetett bármily ékesszólóan, a municipalizmus hadállásai nem a polgári állam keretein belül léteztek a központi és helyi kormányzati teendők mezején, hanem a polgári állam új alapelveinek megvalósítása állott az egyik, míg a rendi társadalom védbástyájaként megöröklött megye a másik oldalon. Két társadalmi berendezkedés felfogása ütközött a kérdésben a hazai alkotmányos folytonosság eredményeképpen, amely konfliktus semmiképpen sem elméleti viták során látszott megoldódni. Ahogyan programjában megfogalmazta: „Van egy áldozat, a melyet a parlamentarismus a municipiumoktól elengedhetetlenül követel, s ez: a vis inertiae, a melyet a gyakorlat és kényszerűség léptetett az arany bullán alapult azon ellenállási jog helyébe."[23] Az ellentmondási jog sokkal többet jelentett, mint egyszerű alkotmányos intézményt a végrehajtó hatalom rendszerében. A vis intertiae a vármegye korábban alkotmányos garanciaként, a népképviselet rendszerében az alkotmányos élet értelmetlen kerékkötőjeként jelent meg. De ebben az intézményben jelképszerűen összpontosult a vármegye folytonos, sok évszázados küzdelme a központi hatalommal szemben, melyet a rendi vármegye lehető legteljesebb átmentésének hívei most is az abszolutisztikus jelzővel ellátott polgári közigazgatási centralizációval szegeztek szembe.

Nekem tehát meggyőződésem az – fejezte be választói beszédét Horvát Boldizsár –, hogy a valódi szabadság a parlamentarismus és municipalis rendszer harmonikus egybeillesztésétől függ; meggyőződésem: hogy ez egybeillesztés nemcsak nem lehetetlen, de sőt egyik a másikára utalva van, egyik a másikának nélkülözhetetlen feltételét képezi. S ennélfogva

[23] Horvát 1865, 22.

lelkiismeretem csak oly zászlót követhet, melynek solidaris felirata: „Municipium és Parlamentarismus."[24]

Beszédének talán legkülönösebb vonása, hogy föl sem bukkan benne a magánjogi érvrendszer, a magánjogi kodifikáció és jogharmonizáció gondolata. Különös ez azért, mert, úgy az országbírói értekezleten, mint az 1861. évi országgyűlésben a magánjogi kérdések avatott szónokaként, a magánjogi törvénykezés szakértőjeként szólalt meg, s közjogi problémákkal legfeljebb áttételesen foglalkozott. A közjogi elem előtérbe nyomulása nyilván összefüggésben állott a korszak politikai érdeklődésének irányaival, a Deák-párt szerveződésének és a baloldal önmeghatározásának erősen alkotmányjogi alapozásával. Horvát Boldizsárnak itt megfogalmazott tételei még könnyed ívűek, nélkülözik az erős kontúrokat, de későbbi beszédeiben kirajzolódó közjogi álláspontjának magvát már megtaláljuk itt is.

Közjogi érvelése még bizonytalan, helyenként erőtlen, a későbbi alkotmányos indoklása már körvonalazódik benne. Leginkább a parlamentarizmus és a municipalizmus érintkezésének terepén mozog otthonosan. Ami azonban immáron vitathatatlan: felfogása az uralkodóval történő megegyezés, a közös ügyek kimunkálása, a magyar alkotmányos függetlenség monarchikus keretek közötti realizálása programját hirdetők pártja felé vitte. Hitvallása a polgári alkotmányosság, a népképviselet, a felelős kormány, a parlamentarizmus híveként, a rendi értékeket képviselő balszárny ellenében határozta meg helyét a parlamentben.

Az országgyűlés előtt óriási feladatok állottak. Nem csupán a kiegyezés tartalmának törvénybe foglalásáról van szó, de még a tárgyalások is képlékeny állapotban voltak 1866 kezdetén. A 30-as bizottság által készített felirati javaslat, a 67-es bizottság közös ügyi javaslata, a 15-ös bizottság operatív tárgyalásainak eredménye egy-egy mérföldköve a gyakran kilátástalanba váltó küzdelmeknek. A felek fogást kerestek egymáson: az összecsapás tárgya egyértelműen a 48-as törvények elismertetése vagy revideálása volt. A magyar fél kezdettől fogva a lehető legkövetkezetesebb elismertetésére, s az áprilisi törvénycsomag hatályának visszaállítására törekedett, míg az osztrák oldal a dinasztia pozíciójának erősítésére törekedett, s így értelemszerűen a 48-as szabályozás fellazítására. Ebben a küzdelemben a Dák Ferenc koncepcióját követő párt a demarkációs

[24] Horvát 1865, 23.

vonalon folytatta csatározásait. A baloldal, 48-as eszméket és az áprilisi törvénycsomagot maradéktalanul visszaállítani követelő pártcsoportosulás és a konstrukciót a birodalmi teljesség irányába mozdítani próbáló dinasztikus tárgyalófél között egyensúlyozva keresték lépésről lépésre a megállapodás lehetőségeit a Deák-párti politikusok. Ebben a küzdelemben még mint képviselő hívta föl magára ismét a figyelmet Horvát Boldizsár. Kecskeméthy Aurél, nem kevés ellenszenvvel bírálva Horvát Boldizsár politikai pályáját, úgy találja, hogy igazságügyéri előélete leginkább annak köszönhető, hogy „egy-két 'igen szép beszédet' mondott". Nos, ez valóban így volt. Jó időben, jó helyen elmondott, fölöttébb hatásos szónoklatai százszor többet értek a dolgos, napi beszélők szócséplésénél. Így volt ez nagy, mindmáig idézett kiegyezési beszédével is. 1866 novemberében úgy tűnt, ismét megszakadnak a tárgyalások a dinasztiával. Ez esetben a szakítópróbát a kormány kinevezésének, a 48-as alkotmány helyreállításának és a kiegyenlítés kérdéseit rögzítő megállapodás sorrendjének rögzítése jelentette. Az udvar a kormány megbízatásának előfeltételül szabta a függő kérdések megoldását, s az alkotmányos módosítások elfogadását. Ez a magyar képviselők számára újabb csapdát sejtetett, s hajlott az országgyűlés arra, hogy felfüggessze munkáját. Veszélybe került maga a kiegyezési gondolat is. Ekkor tartotta „Quid tunc...?" néven híressé vált beszédét Horvát Boldizsár, mely a tanúk szerint hatalmasat lendített a tárgyalások menetén.[25] Világos érveléssel, logikus okfejtéssel bizonyította, hogy Magyarországnak elmúlhatatlan érdeke a kiegyezés.[26]

A nemzetközi helyzetet gondosan elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a königgrätzi vereség ugyan Ausztriát alapjaiban rendítette meg, de kifejezett pozitív hozadékkal nem szolgált Magyarország számára. Csupán megváltoztatta a veszély hangsúlyait – mondta. Immáron nem Ausztria az igazi veszélyforrás, hanem Oroszország, Poroszország és leginkább saját nemzetiségeink. (Miletič Szvetozár nyomban érzékelte, hogy a formálódóban lévő alkotmányos paktum éle a birodalom nemzetiségei ellen irányul, vagyis nem más, mint „a németek és a magyarok közötti szövetkezés a szlávok ellen".)[27] Ezt követően Horvát Boldizsár arról

[25] Tóth 1900, 10–11.

[26] Galántai József: *Az 1867-es kiegyezés.* Budapest, 1967, Kossuth Könyvkiadó, 103.

[27] Kemény G. Gábor: *A nemzetiségi kérdés története.* Budapest, 1947, Gergely, 70.

szólt, mi biztosíthat Magyarország számára védelmet e támadások ellen? Az új ellenség ellen éppen az lehetne a legtermészetesebb szövetségesünk, aki eddig legnagyobb ellenségünk volt. „Ausztriát ugyanazon elemek fenyegetvén disolutioval, melyek Magyarországot, az érdekközösség a legtermészetesebb szövetség alapját képezné."[28] Vizionálta a dinasztia bukását és Ausztria összeomlását, mely hazánkra nézve tragikus következményekkel járhat. Nem követhetjük Sámson politikáját: „az épület oszlopait halomra dönteni csak azért, hogy velünk együtt a gyűlölt ellenség is a romokban találja halálát".[29] Ha Magyarország ép, erős és hatalmas lenne a katasztrófa pillanatában, lenne esélyünk arra, hogy ne váljunk a hatalmas étvágyú nagyhatalmak célpontjává, hogy ellen tudjunk állni a terjeszkedésnek. Ez jelen állapotban nem áll fenn – állapította meg. Ha a Monarchia veszélyben van, mi is veszélyben vagyunk, ha a Monarchia megerősödik, Magyarország is nyereséggel kerül ki e folyamatból. S levonta azt a következtetést, ami számára nyilvánvaló volt: az ősellenséget, Ausztriát nem hagyhatja az ország elvérezni, segítenie kell magára találásában, hogy a szövetségben erőt gyűjtve és időt nyerve ismét egy erős Magyarország jelenhessen meg Európa politikai színpadán. Ezt akkor ott, a magyar országgyűlésben, 1848 híveinek koszorújában kimondani hihetetlen merészségnek számított. Ahogyan kései méltatója is írta róla: „A bírálatban nyilatkozó mély bölcsességgel csak a bátorság vetekedhet, hogy ezt egy egyszerű ügyvéd el merte mondani. És e beszéd az egyszerű ügyvédet a legelső államférfiak közé emelte, kinek szava napirendre hozta a kiegyezést, mely azután ténnyé vált."[30] Még ha némiképp túlzás is ez a fogalmazás, az bizonyos, hogy Horvát helyét a magyar politikai palettán ez a beszéd jelölte ki véglegesen. Visszavonhatatlanul Deák-párti képviselővé lett, ebben kételkedni nem lehetett többé.

Az euforikus öröm és tisztelet különleges reakciókra sarkallta a város polgárait. Amikor 1868 augusztusában szülővárosába látogatott, úgy fogadták a város lakói és vezetői, mintha a király érkezett volna el hozzá-

[28] A képviselőház LXXIV. országos ülése. 1866. december 1. Magyar Parlamenti Gyűjtemény, Országgyűlési Könyvtár (a továbbiakban MPGY. Ogy.) 1865–1868 KN III. kötet. 15.

[29] A képviselőház LXXIV. Országos ülése 1866. december 1. MPGY. Ogy. 1865–1868 KN III. kötet. 14.

[30] Emlékezés Horváthra. *Vasmegyei Lapok*, 1884. 20. szám, 1884. március 9.

juk. Mozsarak durrogása hallatszott, a város pezsgésnek indult, zászlókat dugtak a tetőkre. Az indóháznál nagy tömeg várta Horvát Boldizsárt, a város képviselete kocsikon indult elé. A lámpák felgyúltak, fáklyás sorfal sorakozott „a nép emelt kedély-hangulattal várta az érkezést". Harsány éljenzéssel fogadták a vasútról leszálló minisztert. Lelkendező beszédekben méltatták az elöljárók. A helyi újságban a főoldalon lelkendező költemény köszöntötte a minisztert, aki egyben a város fia is. A hangulat érzékeltetésére idézzük a verset.

Horvát Boldizsár m. kir. Minister úr ő nagyméltósága üdvözletére Szombathely, aug. 16.[31]

„Mi szép nap virradt Szombathelyre!
A szív örömmel van tele,
Minden vidám, minden mosolygó,
Az égnek sincs fellege.
Ki büszkesége vagy megyénknek,
Kit tárt karokkal fogadunk:
Jeles szülöttje városunknak,
Légy üdvözölve általunk!

Tekints körül: mind ismerősök
Tartják eléd a koszorút,
Jutalmul a küzdelmeknek,
Mely áthatolta a borút.
Tudom: egy egész nemzet áldja
Lépéseid, minden nyomod
De hogy legforróbban köszöntsünk,
Mi tartunk ahhoz főjogot.

Hisz itten ringott bölcsőd, és itt
Hallád az első dajka-dalt,
S itten boronga lelked midőn
Szívünk reménye majd kihalt.

[31] Balogh Gyula: Horváth Boldizsár m. kir. Minister úr ő nagyméltósága üdvözletére Szombathely, aug. 16. *Vasmegyei Lapok*, 1868. 34. szám, 1868. augusztus 19.

És a mikor a hon egére
Egy szebb jövőnek napja szállt,
Innen indultál a küzdőtérre,
Szolgálni, védeni a hazát.

Lépj hát közénk és kérdj! Elmondjuk
Mit érez itt minden kebel;
Vagy mért is szólnánk, hiszen szemünkben
E könny elég bőven felel:
A merre lépsz nyomodba' járjon
A boldogságnak angyala,
S legyen, a melyet híven szolgálsz
Egykor dicső, nagy a haza!"

1867. február 17-én kelt a leirat, mely az ország alkotmányát helyreállította, február 18-án pedig már Szombathelyen volt a kerület képviselőjének, Horvát Boldizsárnak a távirata, melyben szülővárosát az alkotmány visszaállításáról értesíti. „A távirat óriási lelkesedést keltett városszerte, örömtől sugárzottak az arczok és az öröm hangos nyilvánulásai voltak hallhatók mindenfelé. Az öröm és a lelkesedés csak fokozódott, midőn minden oldalról megerősítést nyert a hír, hogy a magyar felelős minisztérium igazságügyi tárcájának vezetésével a város képviselője, Horváth Boldizsár bízatott meg."[32] A városi közgyűlés köszönetét nyilvánította Horvát Boldizsárnak, miszerint „leereszkedő és szíves készségéért nagyméltóságának a városi közösség részéről mély köszönet fogalmaztatik".[33] Az örömmámort azonban leginkább az a Horvát Mihály főügyész által indítványozott alapítvány létrejöttéről szóló közgyűlési határozat tükrözi vissza, melyet az igazságügy-miniszter tiszteletére létesítettek. A határozat szövegében a közgyűlés összefoglalta Horvát Boldizsár erényeit, s tételes felsorolását adta kiválósága ismérveinek. De ami a legfontosabbnak látszik, hogy a szombathelyi polgárközösség igaz érdemének azt tartja: első ízben jutott személyében az ország vezetésébe polgári származású közéleti személyiség. A visszafoghatatlan lelkesedés stiláris érzelemhullámokban kitörő

[32] Borovszky–Sziklay: *Vasvármegye*, 124.
[33] VaML V. 143. a 135. szám, 1867. február 23. 4. szám.

érzékeltetésére talán nem tűnik túlzásnak e helyütt idézni az egész határozatot 1867. február 23-áról.

„A vasvármegyei Szombathely város közönsége – Horváth Mihály Főügyész indítványa folytán – azon kedves diadal megörökítésére, miszerint szeretett küldöttje a legkitűnőbb polgártársa Horvát Boldizsár az országgyűlési fényes érdemei a beható törvény tudománya, kormányzati szakavatott tapasztalatai – politikai tágas ismeretei kitűnő erkölcse, példás hazafi jelleme és kitartó munkássága által magát, a nemzet közszeretetet és ő cs. k. felsége legnagyobb kegyelmére érdemesítve az ország egyik legfőbb tiszti polcára, a magyar igazságügy miniszteri tárca elhelyezésére felküldé – s első volt Magyarhonban, ki szerint az ország boldogítására és törvényes alkotmányának visszaállítására tevékeny részt vevén a polgári osztálynak a felsőbb nemzeti tisztségekre utat tört és a törvénynek igéit testesíté, s valamint ifjú korában Szombathely városának főbb tisztségeit viselvén, ezeknek pontos betöltésével eredményes szolgálatokat tett, úgy legutóbbi időben is szakadatlan kitartással bokros országos foglalkozásai közepette szülőföldje iránti köz ragaszkodásának tanúsításával a helybeli jótékony intézeteket hathatósan pártolva és a főgimnáziumban egy jutalom díjat felállítva – a közönség kérelmeit és szíves készséggel teljesíté a szülőföldjének hű fia lenni meg nem szűnt sőt ragyogó tetteinek ismétlésével az összes lakosság tántoríthatatlan ragaszkodásával és változatlan bizalmát növekvő mértékben méltán kiérdemlé – s születése helyére és hű polgártársaira valódi fényt árasztván hazafias tettekre buzdított – a municipium és parlamentarizmus eszméjét irány elveiben bölcsen megalkotá, és a nemzeti ön kormányzat alapját felépíté s ki egykor választóinak megjegyzé 'majd ha jól bevégzett munka után elérkezék ideje annak, hogy öröm tüzeket gyújtsunk ő lesz első ki nekünk arra jelt ad', s ebbeli szavát magyar jellemhez illő férfiassággal f. évi február hó 18-án hozzánk intézett távirati tudósításával tettleg teljesíté s kebleinkben az öröm tüzeket csakugyan felgyújtá, eme magasztos erkölcsi s polgári vívmányainak állandó emlékére és legméltóbb dicsőítésére ünnepelt polgártárunkhoz illetőleg kitűnő észtehetségű – példás magyar jellemű és kitetsző szorgalmú de szegény sorsú szombathelyi születésű ifjak nevelésére Horvát Boldizsár ösztöndíj nevet viselő alapítvány egyhangúlag megszavaztatik s célra Szombathely város közönsége saját közpénztárából kedvezményül

1 000 forint alapot tesz, mely tőkének 6 % kamatait a f. 1867. évi martius 1-től kezdve folyóvá leend."[34]

Jellegzetesé lett minisztersége idején a vasi pályatársak felbukkanása az országos politikában. Sokszor szemére is hányták, hogy szűkebb pátriájából milyen sok ismeretlen arc jelent meg az országos kormányzatban. „Az egész országot meglepte tudniillik az a fölfedezés, mit eddig senki sem sejtett: hogy mily nagy számmal vannak Vasvármegyében a jogtudósok, a codifikátorokká, az organisatorokká és bírákká qualificált férfiak! Úgy látszék, ez a Vas megye a nagy jogászok pepineriája. Azonban más magas és szerény állásokra is, nem csak miniszteri tanácsost, titkárt és fogalmazót: hanem hivatalszolgákat s portást is vasmegyéből hozott be. Vasmegyében, illetőleg főpontján, Szombathelyen népvándorlásszerű mozgalom kezdődött Kánaán földje, Budapest felé. Számtalanok, kiknek szűk volt Vas megye, s a jó Horvát Bódit valahonnan ismerték, sarut kötöttek lábukra, batyut[35] vetettek hátukra s jöttek Pestre szerencsést próbálni. S nem hiába." A nem túl barátságos bírálatnak volt valóságmagva. Visszaemlékezések szerint „különösen jó barát volt." „Nem volt egyetlen egy, ministersége idején kívül szerzett barátja, kiből nem akart volna valamit csinálni."[36] Horvát Boldizsár biztonságban érezte magát, ha földijei voltak a környezetében. Természetéből adódó segítőkészsége pedig predesztinálta az egyengető szerepre. Nem hiába hívták sokan a háta mögött „Bódi miniszternek". S nem véletlenül tartották úgy Vas vármegye lakói, hogy ebben az időben „szombathelyiek vezették az országot".[37] Volt is nagy panasz, hogy Vas megye az igazságügyben túl van reprezentálva. Csakhogy Horvátot megvédte tisztasága: egyetlen esetet sem tudtak találni ellenfelei, mely őt kompromittálta volna.[38]

1875. július 4-én számoltak be a Vas megyei lapok szombathelyi programbeszédéről, mely jóval kevésbé volt patetikus, mint racionalista. Szo-

[34] VaML V. 143. a. 135. szám, 1867. február 2. 2. szám.

[35] Kákay Aranyos: Horváth Boldizsár. In *Nagy férfiaink. Legujabb fény- és árnyképek.* Budapest, 1874, 126. A szerző tulajdona.

[36] Emlékezés Horvátra. *Vasmegyei Lapok,* 1884. 20. szám; 1884. március 9.

[37] Pozsonyi János: Horvát Boldizsár és kora. In. Laky Ferenc (szerk.): Vas *Megyei Bíróság az ezredfordulón. Emlékkönyv.* Szombathely, 2003, 49. Vas Megyei Bíróság, 2003. 52. o.

[38] Emlékezés Horvátra. *Vasmegyei Lapok,* 1884. 20. szám, 1884. március 9.

morúan konstatálta, hogy a mindennapi gazdasági problémák miatt le kell mondani több szép álomról, amelyet ő és társai, a negyvennyolcas liberális generációja dédelgetett, mert az ország gazdasági csődhelyzete nem teszi lehetővé azok realizálását. Ehelyett kizárólagos szempontként fogalmazta meg, hogy úrrá legyen a nemzet a gondokon. Mint mondta, nem a vétkest kell keresni, hanem meg kell szüntetni a szükséghelyzetet. Még visszaköszönt miniszteriális tapasztalata, amikor védelmébe vette a közigazgatást. Hiszen financiális problémák esetén reflexszerű követelésként lépett föl az ellenzék az állam karcsúsításának jelszavával. Horvát a gazdasági bajok orvoslását nem az adminisztráció költségeinek csökkentésében látta, mert meggyőződéssel állította, hogy az európai államokkal összevetve jelentősen alacsonyabb összegből gazdálkodott a magyar közigazgatás, s mert tapasztalata alapján vallotta, a közigazgatás hatékonyságát nagymértékben veszélyezteti a megcsapolás. Ezzel szemben a megoldást az állami jövedelmek növelésében látta. Semmiképpen sem az állami vagyon elidegenítésében, még kevésbé hitelek felvételében. Az államnak nem szabad vagyonát fölélnie s nem szabad a kelleténél jobban eladósodnia. Lehetségesnek tartotta viszont a magyar adottságok kiaknázásával közelíteni meg a kiutat. Nagy esélyt adott például a magyar bor külföldi reklámozásának és forgalmazásának. Jelszóként a szorgos munkásságot és a takarékosságot fogalmazta meg.

A képviselő-választásokon immáron ötödször indult ekkor a mandátumért Horvát Boldizsár, ezért az esemény lassan már kezdett veszíteni érdekességéből. Némi izgalmat okozott, hogy ezúttal kihívóra akadt Széll Miklós személyében. A Horvát-pártiak piros cédulákkal, a Széll-pártiak fehér jelvényekkel különböztetve meg magukat vonultak a voksolásra, s a szavazók toborzása már reggel hétkor megkezdődött. Két helyen, a líceumban és a tornacsarnokban lehetett leadni a szavazatokat. Négy óra tájban érkezett a hír Horvát főhadiszállására, hogy Széll visszalépett. Ennek hallatán nagy ünneplés kezdődött a Horvát Boldizsár szálláshelyéül szolgáló palota előtt. A megválasztott képviselő magyar és német nyelven köszönte meg választóinak a bizalmat.[39]

1884. június 14-én azonban Horváth Boldizsár már hiányzott a Vas vármegyei megválasztott képviselők közül. Szombathely városát ettől fogva

[39] A szombathelyi követválasztás. *Vasmegyei Figyelő*, 1875. 28. szám, 1875. július 11.

dr. Kuncz Adolf képviselte.[40] Az 1848 óta egyfolytában ugyanazon választókerületet képviselő Horvát Boldizsár visszahúzódása a politikától harminchat esztendő múltán önmagában nem is lett volna feltűnő, jóllehet, a szabadelvűek lelkes kortesként sorakoztak fel mögötte. Ami izgalmassá tette visszalépését, az, hogy egyidejűleg elfogadta egy másik választókerület mandátumát. Ettől az esztendőtől fogva az ország átellenben fekvő másik városát képviselte a budapesti parlamentben: Temesvár kérte fel őt s választotta meg országgyűlési képviselőjévé.[41] Horvát Boldizsár szempontjából lényegesnek számított, hogy függetlenként ülhetett az országgyűlés padsoraiban: nem kellett semmilyen párt színeiben korteskednie a választásokon.

A sajtó és a politika embereit (különösen a szombathelyi pártvezetést és az őt évtizedekig ünneplő újságok munkatársait) indokoltan, rendkívüli módon foglalkoztatta a visszalépés ügye. Vajon mi indította arra a legendás szombathelyi polgárt, hogy elutasítsa választói bizalmát? Elhatározásáról a *Vasmegyei Lapok* tudósított. A lap beszámolt arról, hogy a választókerület több prominense felkérte Horvát Boldizsárt, legyen ismét képviselőjelölt (a Szabadelvű Párté), mire ő elutasítóan válaszolt. Igaz, mint az újság írja, „a subjektív természetű okok előtt, melyeknek levelében oly ékesen szóló és oly gyengéd hangon ad kifejezést, természetesen meg kell hajolnunk. Azonban – a politikai pártállás különbsége dacára – ez alkalommal nem fojthatjuk vissza azon reményünket, hogy Horvát Boldizsár, városunk nagynevű szülöttje, a magyar országgyűlés egyik kiváló tagja, abból a jövőre sem fog hiányozni."[42]

A valóban érzelmes hangulatú levélből meglehetősen világosan kiderül, mi indította erre a döntésre Horvát Boldizsárt. „Az ok, a melynél fogva én többé nem vállalkozhatom Önök körében a zászlótartó szerepére, abban fekszik, hogy a szombathelyi választókerületben ez idő szerint oly magasra csaptak fel a politikai pártszenvedély hullámai, hogy nekem egész politikai

[40] Borovszky–Sziklay: *Vasvármegye*. 274.

[41] *Temes vármegye*. Az Országos Monográfia Szerkesztő Bizottságának felügyelet és a Temes Vármegyei helyi munkatársak közreműködésével szerkesztette Borovszky Samu. *Magyarország vármegyéi és városai* (Magyarország Monographiája.) A Magyarország vármegyéi és városai központi szerkesztő bizottsága közreműködésével szerkesztette Sziklay János és Borovszky Samu. Budapest, é. n., Országos Monográfia Társaság, 117.

[42] Horvát Boldizsár válasza. *Vasmegyei Lapok*, 1884. 15. szám, 1884. február 21.

múltamat, sőt magán egyéniségemet is meg kellene tagadnom, ha Önök felhívásának és várakozásának meg akarnék felelni. Nekem lelkesedésem nagy és nemes eszmék iránt, s az még ma is, habár fejem őszbe borult, ifjú hévvel tölti el keblemet. Volt és van erős meggyőződésem is, melyet ellentétes áramlatok visszaszoríthattak ugyan, de önmegtagadásra nem kényszeríthetek, megtörni nem tudtak. [...] Amióta Önök akaratából a politikai térre kiléptem, szavaim és tetteim mindig a pacificatio szellemének álltak szolgálatában. Akartam és néha tudtam is lelkesedést ébreszteni és terjeszteni, de a pártszenvedély tüzét nem élesztettem soha."[43]

Így vallott politikai egyéniségéről. S állította, „nem való ő ezekbe a csatákba, minthogy az ő jellemzője az engesztelékenység, a kor parancsa pedig az engesztelhetetlen pártszenvedély diadala. Semmi sem nyújtott nagyobb örömöt neki, mint az, ha helyzetét, befolyását szülőföldje jólétének, felvirágzásának előmozdítására felhasználhatta." Vallott a város, a polgárok, a szülőföld szeretetéről, egy sajátos patriarchális, testvéri viszonyról, mely közte és a város között kialakult. Ezért, amikor a politikai álláspont a városban egy volt, amikor még nem osztották meg pártok és politikák a lakosságot, szívesen vállalt képviseletet. „Az idők változtak. Nem kutatom ennek okait, nem teszek ezért szemrehányást egyik félnek sem. De annyi bizonyos, hogy már ha a testvérharc Önök között kikerülhetetlen, e harcba én nem vezetem Önöket. Az, hogy én a politikának hozzam áldozatul azon testvéri viszonyt, a mely engem Önökhöz fűz, az reám nézve az erkölcsi lehetetlenségek sorába tartozik."[44]

A lap szerkesztőségi cikkben értékelte Horvát Boldizsár indoklását, amiért nem vállalta a képviselőséget Szombathelyen. Az írás kitért arra, hogy ha nem is szándékozott Horvát Boldizsár ezt úgy fogalmazni, de a levél igaz hitvallás 1867 konstrukciója mellett. Nem véletlenül nem lett tagja Horvát Boldizsár a szabadelvű pártnak – vélekedik az újságíró – „az az elméleti magaslat, a melyről Horvát az ő bölcsessége, idealizmusa és gyöngéd, mindenütt nyilvánuló engedékenysége folytán a jelenleg fennálló politikai viszonyokat tekinti, nem engedte kifejlődni eléggé Horvátban a gyakorlatiasság érzékét: az ő magas és ideális nézőpontja nem fér össze a gyakorlati élet által megkövetelt kényszerűségekkel, és ez az oka,

[43] Horvát Boldizsár válasza. *Vasmegyei Lapok*, 1884. 15. szám, 1884. február 21.
[44] Horvát Boldizsár válasza. *Vasmegyei Lapok*, 1884. 15. szám, 1884. február 21.

hogy az országgyűlési szabadelvű párttól több kérdésben külön választatott." Horvát visszavonult szemlélője, hivatott bírálója volt a magyar politikai életnek, a magyar fejlődésnek. Egészen tárcájáról való lemondása pillanatától.[45]

Arról is hírt közöl a *Vasmegyei Lapok*, hogy a szombathelyi szabadelvű kör másodszor, „nagyobb nyugalommal" tárgyalta meg Boldizsár levelét,[46] kénytelen-kelletlen beleegyezve személyes vonatkozású indoklásába. Nagyra értékelték volt képviselőjük azon indoklását, mely éppen a városhoz fűződő bensőséges viszonyára hivatkozva utasította vissza a jelöltséget. „Az iránt teljesen tisztában vagyok magammal..., hogy a mandatumot az ország bármely választókerületétől inkább elfogadhatnám, csak egy kerület van, a melynek kezeiből a kifejtett okoknál fogva nem lenne szabad elfogadnom – s ez a szombathelyi választókerület."[47]

Néhány nappal később az újságíró keményebben fogalmazott, s sejtetni engedte a visszalépés okait is. „Nem foglalkozunk újra a vasmegyei függetlenségi párt egy pár bohóca által Horvát Boldizsár ellen intézett támadások jellemzésével."[48] A választókerület kiváló képviselője nemtelen pártharcok és politikai támadások célpontjává vált.[49] Ez a megközelítés világosan jelzi Horvát Boldizsár személyének különleges tiszteletét és politikafelettiségét a város közvélekedésében.

Szombathely polgárai számára Horvát Boldizsár több volt, mint képviselő. Jelkép volt. A polgári társadalom, a szombathelyi polgári lakosság győzelmét szimbolizálta egy, még a rendi Magyarország politikusai által működtetett politikai rendszerben. Bebizonyította, hogy alacsony származású mezővárosi polgár létére szakértelme és tehetsége okán is eljuthat valaki a „magasabb polcokig". A város öntudatát, büszkeségét, identitását tápláló jelenség, kit Horvát Boldizsárnak hívtak.

[45] Horvát Boldizsár levele. *Vasmegyei Lapok*, 1884. 16. szám, 1884. február 24.

[46] Hír a szombathelyi szabadlevű kör üléséről. *Vasmegyei Lapok*, 1884. 17. szám, 1884. február 27.

[47] Horvát Boldizsár levele. *Vasmegyei Lapok*, 1884. 16. szám, 1884. február 24.

[48] Gondoljunk a jövőre *Vasmegyei Lapok*, 1884. 96. szám, 1884. november 30.

[49] Horvát Boldizsár (visszavonul a politikai élettől). *Dunántúl*, 1891. 28. szám, 1891. július 22.

Stipta István
egyetemi tanár (ME-ÁJK)

A FRANCIA KÖZIGAZGATÁSI BÍRÁSKODÁS HATÁSA A DUALIZMUS KORI MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁSRA

A magyar közigazgatási bíráskodás heves viták után, hosszú idő alatt alakult ki. A dualizmus első szakaszában komoly politikai aggályok és közjogi fenntartások kísérték az állammal szembeni személyi jogvédelem bevezetésére vonatkozó törekvéseket. A korabeli kormánypártok a nehezen kialakított hatalmi egyensúlyt féltették, úgy vélték, hogy a kiegyezésellenes erők harci eszközzé változtatják, és a szeparatív hajlamú nemzetiségiek oppozíciós fegyverként használják a közigazgatási jogvédelem intézményét. Az 1880-as évektől kezdve azonban egyre határozottabban jelentek meg azon nézetek, amelyek közjogi szempontból, főképp az egyéni jogok védelme érdekében elkerülhetetlennek tartották a közigazgatási bíráskodás bevezetését. Tartalmas szaktudományi diskurzus alakult ki, amelyben fontos szerepe volt a külhoni megoldások értékelésének és azok hazai alkalmazhatóságának.

A következőkben áttekintem, hogy miként ismerte és minősítette a korabeli hazai közvélemény a Franciaországban kialakult jogvédelmi rendszert. Először vázolom az 1880-as évek francia közigazgatási bírósági szervezetét, majd elemzem, hogy az ottani szervezeti modell és bírósági gyakorlat milyen hatást gyakorolt a hazai jogtudományra és a dualista jogalkotásra. Az összehasonlítás része a pénzügyi közigazgatási bíráskodás hazai történetét feldolgozó (készülő) monográfiának.[1]

[1] A tanulmány az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoportja 01238. számú programjának támogatásával készült.

I. A francia közigazgatási bíráskodás az 1880-as években

1. Szervezet, hatáskör

Franciaországban a *közigazgatási bíráskodás* (justice administrative) kialakulása az államhatalmi ágak merev elkülönítésének logikus következménye volt.[2] A nagy francia forradalom nyomán törhetetlen dogmává vált, hogy a bírói hatalom nem avatkozhat a közigazgatásba, tehát nem láthatja el annak törvényességi felügyeletét sem. Napóleon országában napjainkig mértékadó felfogás szerint a közigazgatási bíráskodás a közigazgatási tevékenység része, hiszen a közigazgatás feladata a törvények végrehajtása és a közjó előmozdítása, így – az ilyen ügyekben keletkezett – vitás kérdések feletti döntés is ezt a hatalmi tényezőt illeti meg.[3] A francia rendszerben ismeretlen volt a közigazgatási keresetjog, és nem volt lehetőség a közigazgatási tisztviselők bíróság előtti felelősségre vonására sem. Keresetről csak akkor lehetett szó, ha valamely intézkedés nyilvános közigazgatási érdeket sértett. Magánérdek vagy a magánjog közigazgatási döntés általi sérelme esetén is a közigazgatási szervezeten

[2] Schvarcz Gyula 1871. március 21-én az országgyűlés képviselőházában arról beszélt, hogy a justice administrative eredetileg valóságos gúnynévként a közjogi korlátok fogalmával volt összekötve. Eredetileg nem jelentett mást, mint az államhatalom polgárokkal szembeni túlkapásának rendszerét. *Képviselőházi Napló.* (A továbbiakban: KN.) 1869. XV. k. 1871. március 13.–április 4. 1869-315 (1869-XV-120.)

[3] Gruber Lajos: A közigazgatási bíráskodás alakzatai Európában. I. A közigazgatási bíráskodás Francziaországban. *Jogtudományi Közlöny,* 12. évf., 35. szám, 1877. aug. 31., 277; Concha Győző: *A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni joghoz való viszonyában.* Budapest, 1877. 86, (A továbbiakban: Concha); Hans Hattenhauer: *Europäische Rechtsgeschichte.* 2 Aufl. Heidelberg, 1994, 616; Maxime Letourneur: Die Staatsräte (Conseils d'etat) als Organe der Verwaltungsrechtsprechung. In Helmut Külz–Richard Nauman: *Staatsbürger und Staatsgewalt. Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit in Geschichte und Gegenwart.* Jubiläumschrift zum hundertjährigen Bestehen der deutschen Verwaltungsgerichtsbarkeit und zum zehnjärigen Bestehen des Bundesverwaltungsgerichtes I. Karlsruhe, 1963, 337; Patyi András: *Közigazgatási bíráskodásunk modelljei. Tanulmány a magyar közigazgatási bíráskodásról.* Budapest, 2002, Logod Bt., 128.

belüli jogorvoslatnak volt helye. A hivatali személyek jogsértéseit felettes hatóságuk bírálta el.[4]

A francia közigazgatási bíráskodást gyakorló szervek hatáskörébe az ügyek három csoportja tartozott. Az első körbe sorolták a szoros értelemben vett *vitás közigazgatási ügyeket*, amelyek akkor keletkeztek, amikor a közigazgatási hatóságok döntései révén az egyének vagy testületek jogai sérültek. A másik csoportba a törvényekben tételesen felsorolt olyan esetek tartoztak, amelyek már nem tisztán közigazgatási jogi természetűek voltak, hanem az állami végrehajtó hatalom által okozott *érdeksérelemmel* függtek össze. Ezeket a kontinentális államok többsége nem is utalta a közigazgatási bíróság hatáskörébe, mert nagy részük olyan magánjogi jellegű sérelem volt, amelyekről a korabeli jogállami felfogás szerint az általános hatáskörű bíróságok döntöttek. A francia közigazgatási bíráskodás hatáskörébe tartozó harmadik ügycsoport azon *panaszok* révén keletkezett, amelyeket a magánszemélyek és testületek a közigazgatási szervek hatásköri túllépései vagy illetéktelen eljárásai miatt tettek.[5]

Szervezeti értelemben az 1880-as évek elejére rögzült a francia közigazgatási bíráskodás kettős szintje. A közigazgatási jogvédelmet két testület, a départementekben létrehozott *főnökségi tanács* (Conseil de préfecture) és az *államtanács* (Conseil d'État) látta el.[6]

Főnökségi tanácsok. A főnökségi tanácsot minden départementben szerveztek. Kettős jellegű testület, elsősorban közigazgatási bíróság, kisebb részben közigazgatási hatóság volt.[7] Élén a *megyefőnök* (préfet) állt,

[4] KN 1875–78. III. k. 353. Pulszky Ágost felszólalása. Concha, 87; KN 1869-72. XV. k. 120.Schvarcz Gyula beszéde. Tisza Kálmán 1871. márc. 22-i és Csengery Antal márc. 23-i beszédei.

[5] Concha Győző: A közigazgatási bíráskodás. *Magyar Igazságügy*, XVI. k. 6. szám, 1881., 359–392; Gruber Lajos: A közigazgatási bíráskodás kérdése. *Magyar Themis*, X. évf., 13. szám, 1880. márc. 25., 106.

[6] A kettős rendszert Napóleon első konzul építette ki. Vö: Rotteck-Welker: *Staats-Lexikon* VIII. k. 16.;Gneist Rudolf: *A jogi állam.* (Ford. Dr. Takács Lajos.) Budapest, 1875., 261 (A továbbiakban: Gneist); Schvarcz Gyula szerint a testületek tagjai valóságos tisztviselők, akik törvényt és rendeletet értelmeztek, de nem rendelkeztek függetlenséggel, „a monarcha kegyeitől függők", akik nem rendelkeznek tekintéllyel, és inkább a „végrehajtó hatalom túlkapásainak legyezgetésére szolgálnak." KN-1869. XV. k. 1871. március 13. – április 4. 1869-315 (1869-XV-120)

[7] A főnökségi tanácsot az 1800. február 18-án hozott törvény létesítette. Az 1862. december 30-i és az 1865. június 21-i törvények a testületet újraszervezték. A főnökségi tanács

aki a három-négy *tanácsnok* (conseiller de préfecture) és egy főnökségi *főtitkár* (secrétaire général de préfecture) munkáját irányította. A főtitkárnak kiemelkedő szerepe volt a testületben, mert ő képviselte a közérdeket, kormánybiztosként egyúttal ügyészi szerepkört is ellátott. A testületi adminisztrációt a *jegyző* segítette. A főnökségi tanács érdemi irányítója a megyefőnök volt, akit az alelnök helyettesített. Az *alelnököt* (1871-től) a köztársasági elnök évente bízta meg a testület tagjai közül.

A közigazgatási jogvédelemben közreműködő tanácsosokat a köztársasági elnök *nevezte* ki. A kiválasztás döntő szempontja a közigazgatási és jogi ismeret, továbbá a közigazgatási gyakorlat volt. A korabeli francia állam nem várt el ehhez a feladathoz bírói képesítést. A tanácsosi állást fiatalon el lehetett érni, az előírt minimális korhatár huszonöt év volt. Ebben az esetben csak akkor lehetett valaki a testület tagja, ha jogi végzettséggel rendelkezett. A jogi diplomát tíz év közigazgatási vagy bírói gyakorlat pótolta. Igazolt jogtudás nélkül is tanácsos lehetett az, aki legalább tíz évig megyei tanácsosi vagy községi polgármesteri feladatot látott el. A forradalomi hagyományoknak megfelelően szigorú összeférhetetlenségi szabály érvényesült: a tanácsosi tisztség mellett semmiféle közhivatalt vagy választás útján nyert tisztséget nem lehetett vállalni. Pontos szabályok írták elő a helyettesítés rendjét: ha valamelyik tanácsos nem tudja ellátni feladatát, helyére – átmenetileg – a társai jelöltek ki új tagot. Ha a testület több tagja akadályozott volt, a megyefőnök előterjesztésére a belügyminiszter gondoskodott új tagokról, a döntéshozatal átmeneti biztosításáról.

A főnökségi tanács hatáskörbe tartozó feladatok egy részét a *törvényekben megfogalmazott* közigazgatási ügyek képezték. Ennek négy csoportját különíthetjük el.

1. A testület döntött az *egyenes adók* és az azok módjára beszedendő díjak törlése vagy csökkentése iránti, az adózók részéről beadott panaszok felett. A hatáskör-megállapítás ezen módja jól tükrözi a közigazgatási jogvédelem francia felfogását. Ez az adó-felülvizsgálat ugyanis csak a téves adókivetésre vonatkozhatott. Ha az adózó személyes körülményeire hivatkozva adócsökkentést vagy -elengedést kért, arról már a közigazgatási

előtti eljárást az 1806. július 22-i rendelet, az 1865. június 21-i törvény és az ugyanazon év július 12-i szabályrendelet csak hézagosan szabályozta. Az 1889. július 22-i törvény foglalta össze az addig kialakult eljárásjogi gyakorlatot. Vö. Echer: *Politik*. 581; Concha, 86.

szervek döntöttek. Ráadásul a törvénytelenül kivetett és beszedett adók visszatérítését csak a rendes polgári bíróság előtt lehetett kérni. A rendes bíróságok elé tartoztak a jövedéki kihágásokkal összefüggő jogviták is.[8]

2. A főnökségi tanács kiemelt, törvényekben részletesen szabályozott hatásköre volt azon *vitás ügyek* eldöntése, melyek a közigazgatás és a közmunkák teljesítése iránt vele szerződött vállalkozók közötti szerződésekből keletkeztek. A közmunkák érdekében felajánlott hozzájárulás teljesítése a főnökségi tanács előtt perelhető volt. Közmunkának tekintettek minden közérdekből teljesített munkát, például az utcakövezés, világítás, öntözés, népszámlálás, községháza-, iskola-, templom-, kaszárnyaépítés, temetőnyitás vagy -zárás, kórházi, menedékházi, plébániai építkezéseket. *Az állam részére való szállítások* (marchés de fournitures) körében felmerülő viták már a rendes bíróság hatáskörébe tartoztak. A főnökségi tanács hatáskörébe sorolták viszont a közmunkák során egyéneknek okozott károk jogalapjával, és összegével kapcsolatos jogviták eldöntését is.

3. A bíróság hatáskörét vizsgálva viszonylag szűk körben avatkozott a *magántulajdon* területére. Külön törvény csak azt az esetet nevesítette, amikor a közigazgatás magántulajdonú ingatlant (vagy annak egy részét) közmunkák teljesítésére vettek igénybe, és ebből kártérítési vita keletkezett.

4. Kiterjedtebb volt az előzőnél az *állami tulajdon védelmét* célzó, törvényben rögzített jogvédelmi hatáskör. A közutak (korabeli értelemben: országutak, folyók, csatornák, vasutak) egyes részeinek magánszemélyek általi jogtalan elfoglalása esetén azok visszavétele, köztulajdonba visszaadása és a jogtalan foglaló pénzbírsága ügyében a főnökségi tanács döntött. A közutakkal összefüggő előírások megsértése esetén a testület az útrendőri kihágásokat is elbírálta. Az állami tulajdon védelme érdekében az *államtulajdon* (domaines nationaux) eladásából az állam és a vevő között felmerülő vitás kérdésekben is a főnökségi tanács járt el. Olyan esetekben azonban, melyekben az állam vevőként szerepelt, nem a közigazgatási, hanem a rendes bíróság döntött.

A hatáskör másik nagy csoportját a *közigazgatási és bírósági gyakorlat* által kialakított és későbbi jogi normák által megállapított ügyek képez-

[8] *Magyar Közigazgatás*, 1889. 33. szám, 3; Ludwig Grünwald: *Der österreische Verwaltung-Gerichtshof. Mit Vergleichung des bestehenden Rechtes in England, Frankreich, Italien, Baden und Preußen.* Wien, 1875, 27.

ték. Ezek zöme a gazdasági, szociális, kommunális tevékenységek időközben felmerült kérdéseivel, és a kisebb jelentőségű állami érdekekkel függtek össze.[9]

A harmadik hatásköri blokkot a *közjogi jellegű* feladatkörök képezték. A főnökségi tanács döntött a *szenátorválasztók* (délégué sénatorial), a *községi tanácsosok* (conseiller municipal), a *polgármesterek* (maire) és *esküdtek* (adjoint) választása elleni felszólalásokról. A testület feladatot kapott a községi számadások elsőfokú felülvizsgálatában, végül a *kihágási bíráskodás* (police correctionelle) számottevő részét is gyakorolta, hiszen – a már említett – úti kihágásokon kívül a vasúti és kikötői rendészeti kihágásokban is döntött.[10]

Államtanács. A francia közigazgatási jogvédelem legfelsőbb szerve – korszakunkban – az államtanács (Conseil d'Etat) volt. A francia államszervezet ezen alapintézménye a konzulátusi alkotmány nyomán alakult ki; hatásköre és a közigazgatási bíráskodásban játszott szerepe az 1880-as években sem változott. A testület alapfunkciója a törvények előkészítése, a közigazgatási szervek közötti koordináció biztosítása, a közigazgatási szervek és a bíróságok közötti hatásköri összeütközések feloldása volt.

[9] Veszélyes vagy egészségtelen vállalatok engedélyezése ellen az érdekeltek a főnökségi tanácsnál, ezután az államtanácsnál élhettek panasszal. A telepengedélyezés megtagadása esetén közvetlenül az államtanácsnál lehetett jogorvoslatot igényelni. A községi tanács (conseil municipal) által egészségtelen lakások egészségessé tétele érdekében elrendelt munkálatok vagy az egészségtelen lakások kiürítése ügyében hozott határozatok ellen szintén a főnökségi tanácshoz lehet panaszt tenni. Az egyház és a temetkezési vállalkozó között kötött szerződés, illetve annak értelmezése kapcsán felmerült vitás kérdésekben ugyancsak a főnökségi tanács járt el; egyéb ezzel összefüggő kérdések a rendes bíróságok hatáskörébe tartoztak.

A bányatulajdonosok által a kutatási engedély előtti időből származó munkálatokért járó kártalanítások, továbbá több bányának vízmentesítése érdekében az egyes bányatulajdonosokra hatóságilag kirótt munkálatok teljesítése, jó karban tartása, a szükséges hozzájárulások megfizetése tárgyában felmerülő vitás kérdésekben is a főnökségi tanács bíráskodott. Ezen testület hatáskörébe tartozott több erdészeti és halászati jellegű vitás kérdés is.

[10] A főnökségi tanácsok ügyforgalmának több mint háromnegyede adóügyekre vonatkozott; az ügyek másik nagy tömegét a községi számadások képezték; más jellegű vitás közigazgatási ügy viszonylag kis számban fordult elő.

1872-ig az államfő tanácsadó szerve lett, ettől kezdve ügydöntő hatáskörrel rendelkezett.[11]

Az államtanács élén az igazságügy-miniszter állt. A testület továbbá alelnökből, 32 rendes és 18 rendkívüli tanácsosból, 30 ún. *folyamodásmesterből* (maîtres des requêtes), 36 *ügyészből* (auditeurs), 1 *főtitkárból* (secrétaire général) és a vitás ügyek osztályának *titkárából* (secrétaire spécial attaché à la section du contentieux) állt. Minden tagot a köztársasági elnök nevezett ki és bocsáthatott el. A tanácsosok felmentéséhez minisztertanácsi állásfoglalás kellett. Rendes tanácsos lehetett minden 30. életévét betöltött francia állampolgár, a folyamodásmesterségre 27, az első osztályú ügyészségre 33 év minimális életkort írtak elő. A tanácsosság mellett egyéb közszolgálati állást nem lehetett vállalni. A felsőoktatás tanárai, a tábornokok, út- és híd-, tengerészeti és bányafelügyelők és -mérnökök államtanácsosi kinevezésükkel megtarthatták előbbi hivatalos állásukat, de csak egy fizetést kaphattak. A rendes tanácsosok, a folyamodásmesterek és az első osztályú ügyészek háromévi szolgálat után három évnél nem hosszabb időre más közszolgálatba is léphettek anélkül, hogy az államtanácsból távozniuk kellett volna.

A rendkívüli tanácsosok a magasabb közigazgatási tisztviselők és a bírák közül kerültek ki. Ők a vitás ügyek intézésében nem vettek részt, fizetést nem kaptak. A *folyamodásmesterek* (maîtres des requêtes) az ügyek előadói lehettek. Csak olyan ügyekben bírnak szavazattal, amelyeket ők referáltak, egyébként az illető tanácsokban csupán tanácskozási joguk volt. Az *ügyészek* (auditeurs) az ügyeket készítették elő, adott esetben azok előadásával is megbízhatók voltak. Előadói minőségükben szavazati joggal is rendelkeztek.

[11] Az államtanács szervezetét az 1872. évi május 24-i törvény szabályozta, amelyet az 1875. február hó 25-i, az 1879. július 13-i és az 1886. október 26-i törvények módosítottak. Az 1872 óta alkotott, az államtanácsra vonatkozó törvények a szervezet lényegét nem érintették, így irányadónak tekinthetők a mi korszakunkra is. Vö. Karl von Lemayer: Der Begriff des Rechtsschutzes im öffentlichen Recht (Verwaltungsgerichtsbarkeit) im Zusammenhänge der Wandlungen der Staatsauffassungen betrachtet. In *Festschrift aus Anlaß der Feier des 25järigen Bestandes des österreichischen Verwaltungsgerichtshofes.* Wien, 1902, 92; Thomas Olechowski: Europäische Modelle der Verwaltungsgerichtsbarkeit im 19. Jahrhundert. In Martin F. Polaschek–Anita Ziegerhofer (Hrsg): *Recht ohne Grenzen-Grenzen des Rechts.* Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, 1998, 141.

Az államtanács vagy *teljes ülésben* (l'assemblée générale du conseil d'état), vagy *külön osztályokban* (section) hozta döntéseit. A testület hatáskörébe tartozó ügyeket általában a négy közigazgatási osztály bírálta el. Ezenkívül működött a *vitás ügyek osztálya* (section du contentieux), és – szükség esetén – egy *ideiglenes osztály* (section temporaire du contentieux) amelyet az ügyek számának megnövekedése esetén vettek igénybe. Kivételesen fontos ügyek elbírására hozták létre *vitás ügyi teljes ülést* (l'assemblée publique du Conseil d'État statuant au contentieux). Minden osztály egy elnökből, a közigazgatási osztályok öt-öt, a vitás ügyi részleg hat rendes tanácsosból állt. Az osztályelnököket a köztársasági elnök nevezte ki, és ő osztotta be a rendes tanácsosokat is az egyes osztályokba; a személyzet egyéb tagjait az igazságügyi miniszter rendelte az aktuális ítélkező testületekhez.[12]

A teljes ülés határozatképességéhez tizenhat rendes tanácsos egyidejű jelenlétére volt szükség. Az igazságügyminiszternek mint elnöknek a teljes ülésben és az osztályülésekben szavazati joga volt, a vitás ügyek osztályában azonban nem szavazhatott. A többi miniszternek csak a saját ügykörükhöz tartozó közigazgatási ügyekben volt szavazatuk; a közigazgatási vitás ügyek tárgyalásakor ők sem vehettek részt az érdemi döntésekben. A vitás ügyi teljes ülés az államtanács alelnökéből, a vitás ügyi osztály tanácsosaiból és az alelnök által a többi osztályokból – az osztályok elnökeivel egyetértve berendelt – nyolc rendes tanácsosból állt. A vitás választási ügyek és az egyenes adók elleni felszólamlások nagyobb tömegének elintézésére a vitás ügyek osztálya mellett működő *ideiglenes osztály* (section temporaire du contentieux) elnökből, négy tanácsosból, három folyamodásmesterből és két kormánybiztosból állt. A vitás ügyi osztályok ötös tanácsban határoznak.

Az államtanács legfontosabb feladata a közigazgatási jogvédelem volt. Határozatai ügydöntő jellegűek, tehát a megtámadott közigazgatási intézkedést nemcsak megsemmisítették, hanem meg is változtathatták. Az államtanács közigazgatási vitás ügyekben mint egyetlen fokú, részben mint

[12] Otto Mayer: *Theorie des Französischen Verwaltungsrechts*. Straßburg, 1886, 107; Gruber Lajos: A közigazgatási bíráskodás alakzatai Európában. I. A közigazgatási bíráskodás Franciaországban. (Folytatás.) *Jogtudományi Közlöny*, 12. évf., 37. szám, 1877. szeptember 4., 289.

legfelső szintű fellebbviteli közigazgatási bíróság, részben mint semmítőszék járt el. A testület *első fokon és végérvényesen* döntött a közigazgatási határozatok ellen hatáskörtúllépés címén emelt panaszokról, a köztársaság elnökének rendelete elleni kifogásokról, a *megyei tanácsosok* (conseillers généraux) választása ellen beadott észrevételekről, a miniszterek intézkedéseivel szembeni panaszokról. Ezen túl számos, a községi önkormányzattal, a személyi joggal és a gazdasági igazgatással összefüggő ügyben volt ügydöntő elsőfokú hatásköre.[13]

Az államtanács *fellebbviteli* közigazgatási bíróságként járt el az alsóbb szintű közigazgatási bíróságok, nevezetesen a főnökségi tanács és a gyarmatokon szervezett közigazgatási bíróságok ítéletei ellen beadott fellebbezésekben. Az államtanácshoz voltak fellebbezhetők a miniszterek közigazgatási bírói minőségben hozott határozatai is. Sajátos lehetőségként alakult ki a harmadik köztársaságban, hogy bizonyos esetekben az alsóbb szintű hatóság állítólagos jogsértő intézkedése ellen (amellyel szemben egyébként az államtanácsnál, mint közigazgatási bíróságnál lehetett panaszt emelni) a sértett fél előzetesen a miniszternél keressen *jogorvoslatot* (recours). A miniszter az ilyen fellebbezésről négy hónap alatt végzést volt köteles hozni, ha ezt elmulasztotta, a fél rendes *panaszkérvénnyel* (requête) fordulhatott az államtanácshoz mint közigazgatási bírósághoz. Ilyenkor igazolnia kellett, hogy előzőleg a miniszterhez fellebbezést adott be.

[13] Az államtanács döntött azon panaszokban, amelyeket a községi tanács, vagy bármely érdekelt fél a megyefőnök azon határozata ellen emelt, amellyel az a községi tanács határozatát megsemmisítette, vagy a törvény erejénél fogva semmisnek jelentette ki. Határozott azon beadványokról, melyeket az érdekeltek a megyefőnök azon határozata ellen emeltek, mellyel a községi tanács határozatának megsemmisítését vagy törvény erejénél fogva semmisnek nyilvánítását visszautasította. Végérvényesen döntött a köztársaság elnökének az államtanácsban kelt azon rendelete ellen irányuló panaszokban, mellyel a családnév változtatását vagy előnév felvételét megengedte, továbbá a pénzügyminiszter azon panasza tárgyában, hogy a francia bank megsértette a bankra vonatkozó törvényeket és szabályokat. Döntött a francia bank és a banktanács tagjai, valamint alkalmazottjai között keletkezett vitás ügyekben, ha azokat az érdekeltek valamelyike az államtanács elé vitte. Hatásköre volt azon panaszok elbírálására, melyek a bányaművelés folytatását megtiltó vagy az engedélyt visszavonó határozat ellen irányultak; döntött olyan panaszokról, melyeket a megyefőnöknek az egészségre ártalmas vállalat részére telepengedélyezést megtagadó határozata ellen nyújtottak be. Vö. Rudolf Gneist: *Verwaltung, Justiz, Rechtsweg. Staatsverwaltung und Selbstverwaltung nach englischen und deutschen Verhältnissen.* Berlin, 1869, 171; Kautz Gyula: *Pénzügytan.* 2. kiad. 253.

Az államtanács *semmítőszékként* (Cour de cassation) működött *törvénysértés* (violation de la loi), *hatáskörtúllépés* (excès de pouvoir) vagy a hatóságot megillető jog *hibás alkalmazása* (détournement du pouvoir) eseteiben, attól függetlenül, hogy a határozat milyen közigazgatási ügyre vagy vitás közigazgatási kérdésre vonatkozott. Ez a hatáskör a szabályrendeletekre is kiterjedt. A hatáskörtúllépésre alapított kasszációs hatáskör ilyen széles alkalmazása csak lassan, a judikatúrába bevitt magyarázatok alapján fejlődött ki, az 1880-as évekre azonban általánosan elterjedt volt.[14] A testület döntött a különböző közigazgatási bíróságok közötti hatásköri összeütközésekről is. A közigazgatási és bírói hatalom közötti hatásköri viták eldöntése azonban nem tartozott az államtanács hatáskörébe; azt külön szervre, a tribunal des conflitsra bízták. Az államtanács sajátos jogértelmező szerepet is betöltött. Hatáskörébe tartozott az államfő vitatott tartalmú rendeleteinek hiteles értelmezése. A testület – ezen túl – a belügyminiszter megkeresésére azon megyei, járási, községi tanácstagokat, akik feladatuk teljesítését megtagadták, közigazgatási vitás eljárás keretében lemondottaknak nyilváníthatta.

Különös közigazgatási bíróságok. A francia közigazgatási bírósági szervezet a főnökségi tanácson és az államtanácson kívül még különös közigazgatási bíróságokat is ismert. E testületek valamilyen különleges vitás ügyek eldöntésével voltak megbízva. Idetartozott mindenekelőtt az állami *főszámvevőszék* (Cour des comptes), amely első fokon bírálta el a községek és közintézetek számadásait, ha a bevétel 30 ezer franknál nagyobb volt. Másodfokú bírája e számadásoknak (első fokon a főnökségi tanács jár el), ha a bevétel 30 ezer franknál kevesebbre rúgott. Idesorolható a megyei *közoktatási tanács* (conseil départemental de l'instruction publique) és a felső *közoktatási tanács* (conseil supérieur de l'instruction publique), melyek közigazgatási bíráskodási teendőit az iskolaalapítás körüli vitás kérdések, és az elemi iskolai tanítók fegyelmi felelősségre vonása képezték. Végül ehhez a körhöz sorolható a minden megyében működő újoncozási *felülvizsgálati bizottság* (conseil de révision), amely a katonaállítás

[14] A kasszációs jog jogkör a hatóságok széles körének határozataira terjedt ki: a felső közoktatási tanács, a megyei tanács (conseil général), a megyei választmány (commission départementale), polgármester, járási főnök (sous-préfet), megyefőnök, miniszter, köztársasági elnök. Felülvizsgálhatók voltak továbbá az újoncozási felülvizsgáló tanácsok (conseils de révision cantonaux) és az állami számvevőszék intézkedései.

körüli felszólamlásokat intézte, és a törvényes kedvezmények felett ítélt. A speciális közigazgatási bíróságok intézkedései ellen az államtanácsnál lehetett panaszt tenni.[15]

2. A jogérvényesítés eljárási rendje

A francia közigazgatási jogvédelmi eljárás nem tartalmazott ugyan a civiljogi eljárásban szokásos garanciális elemeket, mégis számos előremutató sajátossággal rendelkezett. Az eljárás alapvetően írásbeli, a vonatkozó törvényekben megfogalmazott célja a tényállás felderítése mellett a hatékony és olcsó igazságszolgáltatás volt. Az eljárás tárgyalási szakasza azonban nyilvános volt. Választási és adófelszólamlási ügyekben, valamint a kihágások elbírálása esetén kivételes eljárási szabályok érvényesültek.

Elsőfokú eljárás. A panaszt közvetlenül a főnökségi tanácshoz, előírásszerű bélyeges papíron, írásban kellett benyújtani. Választási ügyekben és 30 frankot meg nem haladó adófelszólamlási ügyekben az állam ingyen szolgáltatott igazságot. A szenátorválasztó elektorok megválasztása elleni felszólalást a megyefőnöknél, községi választások ellen a polgármesternél, a *járási főnöknél* (sous-préfet) vagy a megyefőnöknél írásban lehetett beadni, vagy jegyzőkönyvbe mondani. Az írásbeli panaszt és a bizonyító okiratokat az ellenérdekű felekkel ismertetni kellett. Az iratbetekintési jog teljes körű volt, ha az ellenérdekű fél közigazgatási szerv vagy állami tisztviselő, mert ebben az esetben az okiratokat át kellett adni. Abban az esetben, ha a magánfelet ügyvéd képviselte, a testület elnöke engedélyt adhatott az iratok megtekintésére. Képviselet nélküli magánszemély csak szűk értelemben vett betekintési joggal rendelkezett. Az eljárás gyorsasága érdekében a tanács határozta meg, hogy meddig lehetett a védekező iratokat becsatolni.

A főnökségi tanács előtti jogvédelmi eljárás követte a fejlett, dogmatikailag is megalapozott francia civiljogi eljárási rendszert. A bizonyítás kötetlen volt, eszközei a polgári eljárásban alkalmazottal azonosak voltak. Legfontosabb bizonyítási eszköz a tanúbizonyítás, amelyet a szemle és a helyszíni tárgyalás egészített ki. Sajátos, hogy a testület három szakértőt

[15] Concha Győző a francia eljárás gyorsaságát és nyilvánosságát dicsérte. Concha, 87.

alkalmazhatott, egyet-egyet a felek, egyet a bíróság javaslatára kérhetett fel. Ha a felek ebben megállapodtak, egy szakértő is elegendő volt. A szakértői szemle idejéről és helyéről a felek értesítést kaptak, távolmaradásuk azonban a bizonyításfelvételt nem akadályozta meg.

Az elsőfokú közigazgatási per legfontosabb szakasza a nyilvános végtárgyalás volt. A tárgyalás előkészítése során az ügy előadója írásos összefoglalást készített, amelyet előre közöltek a kormánybiztossal. A tárgyalásokat az elnök tűzte ki, ő gondoskodott a felek és a kormánybiztos értesítéséről, továbbá a tárgyalás időpontjának nyilvánosságra hozataláról. A tárgyalás szintén a modern pervezetés rendje szerint zajlott. Az előadó ügyismertetése után a felek vagy képviselőik nyilatkoztak, majd a perbe vont közigazgatási szerv képviselőjének véleményét hallgatták meg. A bírósági döntést kivétel nélkül páratlan számú testület, titkos szavazással hozta. A határozat kihirdetése mindig nyilvánosan történt.[16] A főnökségi tanács határozatait – két hónapon belül – az államtanácshoz, költségvetést érintő ügyben a *főszámszékhez* (Cour des comptes) lehetett fellebbezni. Az általános jogelvektől eltérően a beadott jogorvoslati kérelem nem akadályozta a végrehajtást. A védelem fontosságát emelte ki az a szabály, hogy ha a határozat a védelem hiányában született, egy hónapon belül igazolásnak volt helye. Az igazolás ebben az esetben halasztó hatályú volt.

Másodfokú eljárás. Az *államtanács előtti* eljárást az 1879. augusztus 2-i és az 1886. november 12-i rendeletek szabályozták. Ezen utóbbi jogi norma összefoglalta az 1880-as évek elejére kialakult processzuális gyakorlatot, tehát az összehasonlításunk időszakára is releváns rendelkezéseket tartalmazott. Az államtanácshoz címzett *panaszt* (requête) a sérelmes határozat kihirdetésétől, illetőleg kézbesítésétől számított három, a főnökségi tanács ítélete elleni fellebbezést két hónapon belül kellett benyújtani. Az államtanács előtti vitás ügyi eljárásban az ügyvédi képviselet rendszerint kötelező volt. Kivételt képeztek az egyenesadó-felszólamlási, a választási kihágási és a nyugdíjazási ügyek, valamint a hatáskörtúllépés miatt emelt panaszok, amely esetekben az ügyvédi képviselet is lehetséges volt. Az

[16] Gruber Lajos: A közigazgatási bíráskodás alakzatai Európában. I. A közigazgatási bíráskodás Francziaországban. (Folytatás) *Jogtudományi Közlöny*, 12. évf., 36. szám, 1877. szeptember 7., 286. A tanács előtti eljárást az 1865. július 12-i dekrétum (Décret du 12 juillet 1865 concernant le mode de procéder devant les conseils de préfecture) szabályozta.

államtanácshoz beadott panasz a megtámadott intézkedés végrehajtását rendszerint nem akadályozta, de az államtanács biztosíték ellenében vagy a fizetési képesség igazolása esetén felfüggeszthette a végrehajtást.

Az előzetes vizsgálatot a vitás ügyek osztálya, illetőleg a vitás ügyek ideiglenes osztálya végezte. A panasz beadásáról a megtámadott felet két hónapon belül kellett értesíteni. Az ellenfélnek 15 nap, illetőleg (a lakhely távolságához képest) egy vagy két hónap alatt kellett válaszolnia. A panaszos újra *nyilatkozhatott* (réponse), amelyre az ellenfél *viszontválaszt* (réplique) adhatott. A vitás ügyi osztály vizsgált azon ügyekben, melyekben a vitás ügyi teljes ülés hozhatott ítéletet.

Az ítéletet minden ügyben elvileg a vitás ügyi teljes ülés hozta. A vitás ügyek osztálya, illetőleg a vitás ügyek ideiglenes osztálya járt el viszont végső fokon azon esetekben, amelyek ügyvédi képviselet nélküliek voltak, kivéve, ha valamelyik tanácsos vagy a kormánybiztos az ügyet a vitás ügyi teljes tanácsülés elé kívánta vitetni. A vitás ügyi teljes ülés nyilvános volt. A vitás ügyi osztály ülései ezzel szemben zártak voltak; a nyilvánosságnak csak akkor volt helye, ha egyenesadó-felszólamlási, választási ügyekben a fél ügyvéddel képviseltette magát. Ugyanez a szabály érvényesült a vitás ügyek ideiglenes osztályára is. A vitás ügyi teljes ülésben a vitás ügyi osztály nevében egy tanácsos, folyamodásmester vagy ügyész adta elő az ügyet. Ezt követően a felek ügyvédei tehettek észrevételeket. Végül a *kormánybiztos* (commissaire du gouvernement) hatáskörét gyakorló folyamodásmester nyilatkozott. A tanácskozás zárt ajtók mellett történt; az *ítéletet* (arrêt) nyilvánosan hirdették ki. Az ítélet a *francia nép nevében* (au nom du peuple français) szólt. A bepanaszolt közigazgatási hatóságot eljárási költségekben nem marasztalhatták, kivéve azon eseteket, amikor az a kincstár képviseletében vagy közmunkák körül felmerült vitás kérdésekben járt el.

II. A francia megoldás hazai értékelése

1. Vélemények a francia közigazgatási jogvédelmi modellről 1870 és 1882 között

A tudományos közvélemény először *Concha Győző* művéből tájékozódott a francia jogvédelmi rendszerről. Franciaország – írja a hazai közigazgatási jogvédelem egyik hazai apostola – nagy bírói szervezettel bír a közigazgatási jogvédelem körében, de ebben nincs köszönet. A szabadság tekintetében a francia modell megalázó. A franciák sematizáló logikával osztják fel a hatalmi ágakat, mereven elkülönítik a cselekvést és annak megítélését, tehát a közigazgatást és a bíráskodást. Ezért a találták ki a kormányzatba és közigazgatásba beékelt bíráskodást, vállalva, hogy ez az ítélkezés nélkülözi a függetlenséget. A francia felfogás a közigazgatás feladatának a közérdek feltétlen érvényesítését tartotta. A jogszerűség a franciáknál nem elemi követelménye a közigazgatásnak. Ezt annyiban kell érvényesítenie a végrehajtó apparátusnak, amennyiben az a közérdekkel nem ellenkezik. Álláspontjuk szerint ezért kell a közigazgatási bíróságnak a közigazgatástól függnie, hiszen a bíróság csak a jogot, a formákat tartaná meghatározónak, amelyek alárendeltek a közérdek fogalmának. A közérdeket a franciák oly tágan értelmezik, hogy annak prioritása van a magán- és büntetőjoggal szemben is. Ebből ered a *közigazgatási per* (contentieux administratif) fogalma, amely körébe a magán- és büntetőügyek is beletartoznak, és – a közérdek érintettsége esetén – közigazgatási bírósági mérlegelés alá esnek.

Ebből a felfogásból következik egy *hatásköri bíróság* (Cour de compétence) iránti igény, amely a kormány befolyása alatt áll, és szintén a közérdek érvényesítését biztosítja a rendes bíróságokkal szemben. Ebből a felfogásból következik továbbá, hogy a francia közigazgatási hivatalnokok csak az államtanács engedélyével vonhatók bírói úton felelősségre. Concha hangsúlyozza a francia közigazgatási bíráskodás veszélyeit, de kiemeli annak pozitívumait is. Egy helyen a különös szakképzettséget, az eljárás gyorsaságát és nyilvánosságát dicséri.[17]

[17] Concha, 84–88.

A francia modell magyar törvényhozói megítélése alapvetően negatív volt. *Schvarcz Gyula* 1871. március 21-i képviselőházi beszéde szerint a francia megoldás nem egyeztethető össze a jogállammal. Franciaországban ugyanis a közigazgatási vitákban döntő testületek és személyek a végrehajtó hatalomtól függnek, „a kormány kegyére" vannak utalva. Ők meg törvénykezési jogot is gyakorolnak, rendeletet is alkalmaznak, anélkül hogy felelősségre vonhatók lennének.[18]

A magyar államtanács felállításáról szóló javaslatának részletes tervét *Schvarcz Gyula* – törvényjavaslat formájában – *1878. május 23-án* nyújtotta be a képviselőháznak. Az indítványban részletesen taglalta a francia és magyar közjogi viszonyok közötti különbséget. „Azon államtanácsok, melyek Európa-szerte a törvényjavaslatok előkészítésén kívül még közigazgatási bíráskodással is foglalkoznak, a francia államtanács alapgondolatából merítették szervezetük jellemző mozzanatait."[19] Felfogása szerint a francia alkotmányok az államfő, nem pedig a miniszterek felelősségére fektetik a megosztott államhatalmak egyensúlyának alapgondolatát, és így bátran felruházhatták államtanácsukat a közigazgatási bíráskodás jogával is. „Utánozták e francia intézményt bizonyos európai államok némi módosításokkal, a mieinktől merőben eltérő viszonyok közt", azonban mi Magyarországon ezt nem tehetjük meg. „A mi alkotmányunkban fönnálló államhatalmi egyensúlyt fölbillentené azon közigazgatási bíráskodási jog, amellyel a törvényjavaslatok előkészítésére hivatott államtanács lenne fölruházva."[20]

[18] Schvarcz Gyula felszólalása: KN-1869. XV. k. 1871. március 13.–április 4. 1869-315 (1869-XV-120)

[19] „A francia államtanács kezdve Sièyes alkotmányaitól le az 1872. május 24-i és az 1875. április 25-i törvényekig oly alkotmányokban gyökerezik, amelyek a Bourbon-restauráció és a júliusi polgár-királyság időit leszámítva, az államhatalmak teljes megosztásának elméletében, tehát oly elméletben, oly alaptételben találják létjogukat, amely Magyarország alkotmányával – különösen a kormányfelelősség szempontjából tekintve – merőben ellentétes fölfogásra és irányzatra támaszkodik." KI-1875. XXV. k. 1875-870 (1875-XXV. 386).

[20] „Ezzel ugyanis oly hatalommá fogná magát az ily combinált jogkörű államtest csakhamar kinőni, aminőt parlamentarizmusunk fölvilágosult barátai bizonyára nem örömest ékelnének oda a végrehajtói, bírói s törvényhozói hatalmak közé, különösen ez utóbbinak rovására, de még magának a bírói hatalomnak is nem csekély csorbájára. Jogi szempontból nem tennénk tehát előre egyetlen lépést sem, maradnánk a mostani visszás helyzetben." KI-1875. XXV. k. 1875-870 (1875-XXV. 386).

Az államtanács megalkotásáról előterjesztett javaslatának vitájában 1878. június 24-én *Schvarcz Gyula* ismét erős kritikai éllel szólt a francia modellről. Szerinte Franciaország még nem volt parlamentáris ország, amikor az államtanács a kettős feladatát (közigazgatási bíráskodást és a törvények előkészítését) elnyerte. Ismeretlen volt a miniszteri felelősség, egyedül a császár felelt névlegesen a választók közösségének.[21] *Csengery Antal* a községi törvényjavaslat vitájában viszont arra figyelmeztetett, hogy a franciák a peticionális, valamint interpellációs jog alkalmazásának is teret adtak, „s e jogokat senki sem kicsinyli, ha nem is nyújt minden egyes esetben minden magánsérelemért orvoslást."[22]

2. Utalások a francia megoldásra az 1883-as országgyűlési vitában

A pénzügyi közigazgatási bíróságról szóló javaslat bemutatásakor *Hegedűs Sándor* a pénzügyi bizottság előadója 1883. május 2-án utalt a francia jogvédelmi gyakorlatra. „Más országok tapasztalatai bizonyítják, hogy ilyen kérdésekben a bíróságokat eminenter az adóügyek foglalják el, és e tekintetben hivatkozom Franciaország egy kitűnő szaktudósára, Milcentra, a ki azt mondja, hogy 300.000 ügyből 10.000 szokott lenni különféle közigazgatási ügy, a többi mind adóügy."[23]

A javaslat hatásköri szabályainak indokolásaként 1883. május 2-án az előadó ugyancsak a francia mintára hivatkozott. „De természetes, hogy éppen azért, mert fölmerülhetnek oly kérdések, melyek később kihatással lehetnek az adminisztrációra, akár a hatáskörök tekintetében, akár magának a bíróságnak eljárásában, szükséges fenntartani a kormánynak azon jogát, hogy az ily kérdéseket vigyen a minisztertanács elé, hogy az ily minisztertanácsi határozatok aztán a jövőre irányadóul szolgálhassanak, de nem a múltra és a fölmerült konkrét esetre nézve. Ezen kérdés, elismerem, némileg anormal megoldással függ össze, amennyiben az ily kérdések, ott, a hol államtanács van, az államtanácshoz tartoznak. De mi

[21] KN-1875. XVIII. k. 1878. május 21.–június 29. 1875-415 1875-XVIII-279-280.
[22] KN-1869. XV. k. 1871. márczius 13.– április 4. 1869-317 1869-XV-169.
[23] KN-1881. XII. k. 1883. április 10.–május 28. 1881-239 1881-XII-321-322.

ilyen institutióval nem bírunk és ennek következtében ezen remediumhoz voltunk kénytelenek folyamodni, mert azt hiszem, az elől nem zárkózhat el senki, hogy fordulhatnak elő ily kérdések, és azoknak el kell intéztetniük."[24]

Irányi Dániel 1883. május 2-án a pénzügyi közigazgatási bíróságról szóló törvényjavaslat általános vitájában számos nemzetközi megoldást ismertetett. Az összehasonlításban nagy szerepe volt a francia modellnek is. Az ellenzéki képviselő abból indult ki, hogy nem ismer Európában alkotmányos országot, amelynek kormánya olyan korlátlan hatalommal volna felruházva, mint a magyar. Nálunk rosszabb a helyzet, mint a központosítás őshazájában, Franciaországban. Szerinte a francia ésszerűtlen centralizáció egyik bizonyítéka, hogy a közigazgatási vitás kérdésekben és a közigazgatási szervek, a miniszterek és maga az államfő által egyes polgárok ellen elkövetett jogsértések felett az államtanács, illetőleg annak egyik osztálya dönt végérvényesen."[25]

Az ellenzék markáns képviselője külön kitért a hatásköri összeütközés eseteire. „Franciaországban, ilyen összeütközések esetén az államtanács és a semmítőszék tagjai határoznak. Az államtanács a maga kebeléből három, a semmítőszék szintén három tagot választ, kik együtt azután két más rendes és két póttagot választanak és az igazságügyér elnöklete alatti tanácsban határoznak az összeütközések felett."[26]

A közigazgatási bíróság eljárásának részletszabályai (13. §) körüli vitában 1883. május 4-én *Szilágyi Dezső* szintén a francia megoldásra utalt. Vitába szállt azzal a nézettel, hogy a közigazgatási bíróság elé vitt ügyek szóbeli eljárásra alkalmatlanok lennének. „Egész Európában, itt a szomszéd Ausztriában és Franciaországban is a pénzügyekben rendezve van a közigazgatási bíráskodás, még pedig a szóbeli eljárás alapján." Szilágyi szerint egész Európa elmélete és törvényhozási gyakorlata ellentmond a magyar kormány szűkkeblű, írásbeliséget konzerváló előterjesztésének.[27]

Gáll József 1883. május 4-én viszont éppen a francia megoldásra hivatkozva védte a kormány előterjesztését: „A francia polgári perrendtartás

[24] KN-1881. XII. k. 1883. április 10.–május 28. 1881-239 (1881-XII-323).
[25] KN-1881. XII. k. 1883. április 10.–május 28. 1881-239 (1881-XII-324).
[26] KN-1881. XII. k. 1883. április 10.–május 28. 1881-239 (1881-XII-324).
[27] KN-1881. XII. k. 1883. április 10.–május 28. 1881-239 (1881-XII-355).

például, amely a szóbeliségre van alapítva, megengedi bonyolultabb perek írásbeli tárgyalását, e perekre nézve egy referens alkalmazását rendeli és mit mond ezen perrendtartás, mely, mint tudva van, a szóbeliség elvére van fektetve? Azt mondja, hogy a bírák előadása után a feleknek nem szabad semmit az ügyhöz szólni, azon joguk van csak, hogy papirosra felírhassák azon körülményeket, melyeket az előadó netalán kihagyott volna. Tehát csak ezt az egyet engedi meg. Miért? Mert a bírói tekintélylyel össze nem egyeztethető az, hogy az ő referádáját a felek nyilvános kritika alá vegyék."[28]

Másnap *Teleszky István, az igazságügyi bizottság előadója* – vitatkozva a párttársaival is – szintén pozitív értelemben utalt a francia modellre. „Fakultatív eljárás éppen ilyen ügyekben más országokban is van. Franciaországban például az összes adminisztratív ügyekben a közigazgatás, az igazságszolgáltatás hatáskörébe utalt ügyek éppúgy fakultatív szóbeli eljárással tárgyaltatnak, mint az igazságügyi bizottság ezt javasolja és a tapasztalás azt mutatja, hogy évenkénti 400.000 ily ügyből 10-11.000-ben, természetesen a legfontosabban veszik a felek igénybe a felszólalás jogát, a mi nem teszi az összes ügyek 3%-át."[29] Teleszky cáfolta azt az állítást, hogy a francia közigazgatási bíráskodási eljárás a merev írásbeli rendszerre épülne. A képviselőházi vitában ugyanis többen hivatkoztak a francia *Code de procédure* 111. §-ára, amely szakaszban nincs megengedve a referáda után a feleknek a szóbeli észrevételezés, csak az írásbeli. A fran-

[28] KN-1881. XII. k. 1883. április 10.–május 28. 1881-240 (1881-XII-359).

[29] „De tévedett t. barátom abban is, mikor azt mondta, hogy külföldön conformis a közigazgatási perekre vonatkozó eljárás a rendes perbeli eljárással. Hát engedelmet kérek, t. képviselőtársam, nem tud mutatni oly országot, a melyben e két eljárás conformis volna. Ellenkezőleg rámutatok Franciaországra, a hol a rendes perekben a kötelező szóbeliség áll fenn, a közigazgatási perekre nézve pedig a fakultatív szóbeliség. Tehát ez nem érv arra, hogy azért ne hozzuk be itt a fakultatív szóbeliséget, azért ne lépjünk a kezdeményezés terére, mert még a rendes polgári perekre nézve nem hozatott be a szóbeliség. És hivatkozhatom nálunk lévő tapasztalati adatokra." „Igen jól fogja tudni t. képviselőtársam, hogy az adókivető és felszólalási bizottságban a felszólalási jog a feleknek meg van engedve és menjen el a képviselő úr oda, pedig nem kell az egész országból Budapestre jönni, közel található a bizottság és mégis látni fogja, hogy mily ritkán és kivételesen, csak fontosabb ügyekben veszik a felek igénybe a védekezési jogot." KN-1881. XII. k. 1883. április 10.–május 28. 1881-241 (1881-XII-372).

cia perjog más szabályai a fakultatív szóbeliséget rögzítik, tehát az előadó után az ügyvédek szóbeli előterjesztést tehettek.[30]

III. A magyar közigazgatási bizottság: francia szervezeti modell

A felhozott álláspontok igazolhatják, hogy a magyar tudományos közvélemény nem támogatta a francia közjogi jogvédelmi rendszert és az ott kialakított gyakorlatot. Megjegyzendő, hogy a hazai tudományos és törvényhozási viták résztvevői alapvetően helyesen utaltak a korabeli francia megoldásokra. Nem fordult elő az a helyzet, mint az ún. német modell esetében, ahol a hivatkozásokban keveredtek az össznémet és a tagállami megoldások, továbbá az összehasonlítás idősíkja sem volt azonos.[31]

A francia modell, a központosításra és a közérdek elsődlegességére épülő szervezeti megoldás tehát nem talált követőre Magyarországon. A közigazgatási szervezetrendszeren belüli jogvédelmet alkalmatlannak tartotta a jogirodalom, a kormánypárt és az ellenzék egyaránt. Hosszú ideig úgy tűnt, hogy a polgárok állammal szembeni jogi védelméhez az angol vagy az osztrák példa szolgál modellként. Tisza Kálmán azonban másként döntött.

A közigazgatási bizottságról szóló törvényjavaslat indokolása a tervezett bizottság feladatai között nem említette a közigazgatási jogvédelmet. Egy helyen azonban utalt a közigazgatási bíráskodásra, amelyből kiderül, hogyan értelmezte 1876-ban ezt a fogalmat Tisza Kálmán. Az előterjesztés 44–58. §-ai a bizottság fegyelmi hatósági teendőit részletezték. A fegyelmi döntések elleni fellebbezés intern elbírálását a miniszterelnök-belügy-

[30] „A semmítőszékről szóló, a köztársaság 4-ik évének brumaire hava második napján hozott törvény III. címének 19 és 21 cikkei szerint minden ügy előadása a semmítőszéknél egy referens bíró által történik és a bíró előadmánya után csak facultative van a felek képviselőinek a plaidoyer megengedve." KN-1881. XII. k. 1883. április 10.–május 28. 1881-241 (1881-XII-373).

[31] Vö. Stipta István: A német közigazgatási bíráskodás kialakulása, és hatása a magyar közigazgatási jogvédelemre. In Szabadfalvi József (szerk.): *Facultas nata. Ünnepi tanulmányok a miskolci jogászképzés 25. évfordulójára.* Miskolc, 2006, 347–364.

miniszter így indokolta: „Az továbbá, hogy a fellebbezés minden közegre nézve az illető miniszterhez, s így a községi és törvényhatósági közegekre nézve a belügyminiszterhez intézendő mindig, abban leli indokolását, hogy a legfelsőbb fokon bíráskodást – pedig ez közigazgatási bíráskodás – egy és ugyanazon hivatalnok vagy tisztviselőre nézve különböző közegekre bízni méltánytalan és így igazolhatatlan intézkedés lenne."[32] Hasonló elvi alapon döntöttek a közigazgatási szervek az egyéni panaszok ügyében is.

A közigazgatáson belüli jogvédelemmel szembeni minden elvi fenntartás ellenére az 1876: V. törvény mégis francia mintára szervezte meg a korabeli közigazgatási panaszok elbírálását. Az önkormányzati és állami eljárással szembeni egyéni felszólalásokat a közigazgatási tisztviselők és testületek elé utalta, így azok döntöttek a felülvizsgálatról, akik a határozatokat hozták, vagy akiknek a sérelmezett döntés helybenhagyása érdekükben állott. Megvalósult és 1883-ig működött tehát Magyarországon is a pejoratív tartalmú *justice administrative*, igaz, az egyéni jogokat biztosító és Franciaországban példaszerűen érvényesülő eljárásjogi garanciák nélkül.

[32] KI-1875. I. k. 1875-43 (1875-I-322).

Szigeti Magdolna
egyetemi docens (PPKE-JÁK)

A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG ÖSSZEOMLÁSA ÉS AZ ÚJRAKEZDÉS ELSŐ LÉPÉSEI

A keletnémet kommunista hatalom összeomlása hosszú folyamat következménye volt. A politikai rendszer hiányzó legitimitása, a növekvő gazdasági nehézségek, amelyek főleg az NSZK-val történő összehasonlításban váltak egyre látványosabbá, és végül a reformokat elutasító politika, amely Gorbacsov 1985-ös hatalomra jutása óta a szocialista táboron belül is hátrányt jelentett az ország számára. Ezek voltak a krízis fő okai, amelyből az 1989. év kezdete után aligha volt más kivezető út, mint a politikai reformokhoz való csatlakozás. A nyolcvanas évek végén a kiutazási kérelmek növekvő száma, de az NDK-ból menekülők növekvő száma is a kommunista rendszer rossz belső állapotát dokumentálta. 1945 óta a rendszer létét kívülről elsősorban a Szovjetunió biztosította, majd a nyolcvanas években az NDK a megváltozott világban hirtelen egyedül maradt. Akkoriban ezt kevesen ismerték fel, és kevesen hitték, de az évtized végén az NDK az összeomlás szélére került.

Határnyitás Magyarországon

Hazánknak jelentős szerep jutott a helyzet megoldásában. Magyarország gazdasági reformjaival[1] már a hatvanas évektől kezdve különleges helyet töltött be az európai szocialista országok között, a nyolcvanas évek köze-

[1] 1959/60-tól megjelentek a mezőgazdaságban a háztáji gazdaságok, később a melléküzemágak. 1965-ben a kötelező tervutasítások rendszere helyett a profitérdekeltség vált a gazdaság mozgatójává, nagyszabású árreform kíséretében. 1968-ban bevezették az új gazdasági mechanizmus első lépcsőjét. Az 1970-es években – elsősorban a többi szocialista ország ellenállása miatt – a reform leállt, az új mechanizmus tervezett második lépcsőjét már be sem vezették. (Vö.: Berend T. Iván: *Terelőúton. Közép- és Kelet Európa 1944–1990.* Budapest, 1999, Vince Kiadó, 185–186.)

pétől pedig egyre inkább nyitott Nyugat felé. 1989 elején az ország vezetése nyíltan együttműködésre törekedett a nyugati államokkal. A budapesti kormány megígérte, hogy betartja az ENSZ emberi jogi egyezményének szellemét és betűjét, és nem egyoldalúan, „szocialista" módon interpretálja azt.

A magyar katonák 1989. május 2-án Kőszeg közelében, az osztrák–magyar határnál elkezdték bontani a szögesdrótot. Magyarország ezzel felmondta a mindenáron való szolidaritást a szocialista tábor államaival, megkérdőjelezte a kommunista hatalmi területek elhatárolódásának – korábban a többiekkel együtt vallott – szükségességét. 1945 óta először kérdőjelezte meg egy „szocialista" ország a vasfüggöny elvét. Az NDK honvédelmi minisztere, Heinz Kessler azt nyilatkozta, hogy Budapest közlése szerint csak technikai intézkedésekről van szó, a tényleges határellenőrzést ez nem érinti. A párt Politikai Bizottságának tagjai – ahogy erről Günter Schabowski[2] tudósított – érezték a „puskaport" a levegőben, mégis nyugtatgatták magukat. Kessler kijelentette, a magyar határon feltartóztatják azokat a keletnémet állampolgárokat, akik Magyarországon keresztül próbálnak Nyugatra menekülni.[3]

Kelet-Berlinben gondot okozott az a tény is, hogy az osztrák–magyar határnyitásról szóló döntést a magyar vezetés egyedül hozta, mellőzve az NDK vezetésével folytatandó egyeztetést, és a lehetséges további magyar lépéseket is homály fedte. Riadtan, segítség nélkül maradva figyelte a keletnémet kommunista vezetés, hogy – úgymond – hogyan „omlik össze" a szocialista tábor. A menekülők száma növekedett. Az egyes esetekből lassan folyam, majd áradat lett. A keletnémet kommunista hatalom szétesésében Magyarország katalizátorként működött.

[2] A Politikai Bizottság tagja.

[3] Vö. Manfred Görtemaker: Zusammenbruch des SED-Regimes. *Informationen zur politischen Bildung*, 250, 16.

Helyi választások az NDK-ban

A keletnémet kommunista vezetés mereven szembeszállt a reformokkal. Ez megnyilvánult mind az 1989. május 7-i választások manipulálásában,[4] mind a kínai kormány demonstratív támogatásában a Tiananmen téri mészárlás[5] után. A választási hamisítások eredményeként a lakosság újra „megszavazta" a keletnémet kommunista kormányt, amely a kínai elnyomó erőket támogatva vélte megmutatni belpolitikai ellenfeleinek, hogyan kell és hogyan fog elbánni a felforgató elemekkel, ha azok komoly fenyegetést jelentenek a kormány számára.

A választások előtt a Politikai Bizottság véleménye egységes volt a tekintetben, hogy a korábbi választások 99%-os eredményei ezúttal aligha lesznek elérhetőek, mivel a demokratizálódás folyamata átcsapott Kelet-Európából, és megerősödött a keletnémet ellenzék. Amikor május 7-én a szavazatokat összeszámlálták,[6] a kommunista vezetés euforikus állapotba került. Egon Krenz, a választási bizottság elnöke bejelentette, hogy a választópolgárok 98,85%-a[7] igennel szavazott a Nemzeti Front jelöltjeire. Az egész országban csak 142 301 ellenszavazatot számláltak. Erich Honecker az eredményt a kommunisták békére és szocializmusra irányuló politikájának elismeréseként értékelte.

Ami a választási eredményeket illeti, a Németország Szocialista Egységpártjának vezetői nem tagadták később, hogy a választási eredményeket manipulálták. Schabowski elismerte, hogy ez a választás semmiben sem különbözött a korábbiaktól.[8]

Ezúttal azonban nem lehetett olyan könnyen elfogadtatni az eredményt. Sokan hivatalosan panaszt emeltek. Feltevések terjedtek el, melyek szerint a kormány, a kívánt eredmények elérése érdekében, meghamisította

[4] Az ellenzéki csoportok tagjainak megfigyelése szerint. Vö. Hans Georg Lehmann: *Deutschland – Chronik der BRD. 1945–1995.* Bonn, 1996, Bundeszentrale der politischen Bildung, 364.

[5] 1989. június 4., Peking. A totalitárius rezsim elleni diáklázadást verte le véresen a kínai Népfelszabadítási Hadsereg.

[6] A hivatalosan közzétett adatok szerint a választásra jogosultak 98,77%-a vett részt a választásokon. (Vö. Lehmann: i. m. 364.)

[7] Vö. Lehmann: i. m. 364. Manfred Görtemaker szerint a szavazatok 95,98%-át kapták a Nemzeti Front jelöltjei, de nem ismerjük az adat forrását. (Vö. Görtemaker: i. m. 17.)

[8] Vö. Görtemaker: i. m. 17.

a választási dokumentumokat. Ellenzéki csoportok igyekeztek felfedni a csalást, az állambiztonsági minisztert, *Erich Mielkét* rendszeresen támadták kérdéseikkel. A hivatalos beszámolók szerint a választások meghamisításának még a gyanúja sem állt fenn. A május 7-i választási manipulációk kevéssé voltak bizonyíthatók, de a bel- és külpolitikai környezet megváltozott. Az NDK egykori legfontosabb szövetségesei a reformok útján haladtak, sok keletnémet polgár saját kormányát nemcsak reformellenesnek tartotta, hanem alkalmatlannak is a reformok keresztülvitelére. Honecker kommunista köre elvesztette hátországát, a Szovjetunió és a többi baráti ország támogatását, teljesen elszigeteltté vált. Magatartásuk mindenhol kritikába ütközött, az átalakulóban lévő szocialista világ megértés és sajnálat nélkül nézte a keletnémet kommunisták politikai haláltusáját.

Felháborodást keltett, ahogy Kelet-Berlin az 1989. június 4-ei pekingi eseményekre reagált. A világban mindenhol tiltakoztak a pekingi tömegmészárlás ellen, a keletnémet kommunista vezetés azonban úgy döntött, a kínai vezetés segítségére siet. A Népi Kamara 1989. június 8-án kelt határozatában biztosította[9] Kínát a Német Demokratikus Köztársaság támogatásáról abból az alkalomból, hogy sikerült a fővárosban az ellenforradalmi megmozdulást leverni. Világszerte nagy felháborodást keltett a kínai külügyminiszter egy héttel az események után Kelet-Berlinben tett látogatása, melynek során keletnémet kollégája, Oskar Fischer is biztosította őt az NDK és Kína közötti változatlanul szoros kapcsolatról. Prominens keletnémet politikusok szolidaritási missziót indítottak Pekingbe. Júniusban Hans Modrow kezdte a sort, Egon Krenz követte őt szeptemberben. Egy antidemokratikus, totalitárius rezsimnek nyújtott segítség és a vele demonstrált politikai szolidaritás nem volt új az NDK történetében, azonban szerencsétlen jelzés 1989 nyarán, az amúgy is kényes politikai helyzetben.

A nyugtalanság időszaka

Mindezek hatására egyre több keletnémet állampolgár jutott arra az elhatározásra, hogy – amint lehet – elhagyja hazáját. Kohl kancellár írja Emlékirataiban: „Sokan azt mondják: »Csak azért jönnek, mert anyagilag

[9] Vö. Lehmann: i. m. 331.

jobban járnak nálunk.« Akik ezt mondják, semmit, de egyáltalán semmit nem értettek meg. Ezek az emberek elhagyták a hazájukat, a munkahelyüket, a barátaikat és rokonaikat. Milyen szorongatott helyzetben kellett lenni ahhoz, hogy valaki mindezt feladja!"[10] 1989 nyarán 120 000 ember nyújtott be kiutazási kérvényt,[11] úti célként a Németországi Szövetségi Köztársaságot megjelölve. Júliusban és augusztusban türelmüket vesztett emberek megpróbálták a kiutazásukat külföldön kikényszeríteni, elsősorban a budapesti, varsói, kelet-berlini és prágai nyugatnémet külképviseleteken keresztül. Az NSZK prágai nagykövetsége két héten belül megtelt és bezárt. Az ENSZ ülésszakán a szövetségi külügyminiszter kollégájával, Oskar Fischerrel folytatott megbeszélések során elérte, hogy a helyzet megkönnyítése érdekében, az NDK megalakulásának 40. évfordulója ünnepségei előtt engedélyezik a prágai és varsói nyugatnémet követségre menekült keletnémet állampolgárok kiutazását. A menekültekkel teli különvonatok október elején el is érték az NSZK-t.[12]

A vasfüggöny, amelyet május 2-án Magyarország hivatalosan is idézőjelbe tett, a gyakorlatban már nem létezett. Keletnémet menekültek özönlöttek Magyarországon és Ausztrián keresztül az NSZK-ba, számuk egyre nőtt. Naponta 100-200 keletnémet érkezett Magyarországról a nyugatnémet menekülttáborokba.[13]

[10] Helmut Kohl: *Erinnerungen 1982–1990.* München, 2005, Droemer Verlag, 941: „Die kommen ja nur, weil es ihnen hier wirtschaftlich besser geht", der hatte nichts, aber auch gar nichts verstanden. Diese Menschen verließen ihre Heimat, ihren Arbeitsplatz, ihre Freunde und Verwandten, um hier leben zu können. Wie groß musste die Bedrängnis sein, wenn jemand das alles aufgab!"

[11] Vö. Görtemaker: i. m. 18.

[12] Vö. Lehmann: i. m. 363.

[13] Az NDK-ból menekültek száma 1989. szeptember 12-ig mintegy 10 000 fő volt, ennyien lépték át a bajor határt. Ekkor a bajor menekülttáborokban 5000 fő számára volt férőhely. A menekülteket a nyugatnémet állam 200 DM összegű azonnali segélyben részesítette. A belügyminisztérium szeptember 12-i felmérése szerint a megkérdezettek 74%-a azért hagyta el az NDK-t, mert ott nincs véleményszabadság és korlátozott az utazási szabadság, sokan okként még megjelölték, hogy kilátástalan a jövő, hogy saját maguk akarják alakítani sorsukat, hogy nem tűrik az állam gyámkodását. 56% a rossz ellátás miatt hagyta el az NDK-t. (*Archiv.* 33 749. o. alapján.)

Miután a magyar kormány szeptember 11-től[14] megengedte a keletnémeteknek az osztrák–magyar határ legális átlépését, a menekültek száma megtöbbszöröződött. Szeptember végéig ez összesen 32 500 embert jelentett.[15]

Az NDK hivatalos közleményben adott hangot felháborodásának.[16] Nemzetközi szerződések és egyezmények megsértésével vádolta Magyarországot, a magyarok az NSZK kinyújtott karjaként az NSZK akcióját támogatták, és az éj leple alatt Nyugatra engedték az NDK polgárait. Ezt a belügyekbe való közvetlen beavatkozásként értékelték. A hivatalos közlemény azonban bizakodóan zárult: nem minden polgár hagyja el hazáját e pszichológiai hadjáratban. A szocializmus győzelme és negyvenéves sikeres fejlődése német földön egyúttal a német imperializmus történelmi vereségét jelzi.[17]

Mittag a szocializmus elárulásával vádolta Magyarországot. Egyik Magyarországra küldött megbízottja, aki azért utazott Budapestre, hogy lassítsa az eseményeket, azt jelentette: Magyarország elveszítette a kontrollt, és ami még rosszabb, nyilvánvalóan nem is áll szándékában visszaszerezni azt. A történések hátterében Horn Gyula külügyminiszter áll.[18] A magyar vezetés az NDK elvárásaival szemben lojális, de már nem egységes. Hasonlót jelentettek Moszkvából. Az NDK külügyminisztere kérésére összehívták a Varsói Szerződés ülését, hogy elítéljék Magyarországot.

[14] 1989. szeptember 10-én a magyar kormány engedélyezte az NDK polgárainak, hogy szabadon távozhatnak Magyarországról. A kormány humanitárius okokra, az emberi jogok általánosan elismert nemzetközi elveire hivatkozott. A tarthatatlannak ítélt helyzetben a Magyarország és az NDK között 1969-ben létrejött bilaterális egyezményt felfüggesztették, mely egyezmény megtiltotta mindkét államnak, hogy a másik állam állampolgárait Nyugatra engedje, amennyiben azok nem rendelkeznek érvényes kiutazási engedéllyel. A keletnémetek az NSZK-tól kaptak útlevelet vagy a Vöröskereszttől kiutazásra alkalmas igazolványt. Az NDK által kiadott útlevéllel rendelkezők számára feloldották a vízumkényszert. (Lehmann: i. m. 360. alapján.)

[15] Vö. *Archiv*. 33 748. (*Archiv der Gegenwart*. A Siegler Verlag összeállítása 1931 óta évenkénti kötetekben. Felhasznált kötetek: 1989-től napjainkig.)

[16] ADN-közlemény, 1989. szeptember 10. (*Archiv*. 59. kötet, 1989. év, 33 748. oldal alapján.)

[17] Vö.: *Archiv*. 33 748.

[18] A német források egyöntetűen osztják ezt a véleményt, Magyarországon vitatják, de jelen dolgozatban nem kívánok erre a kérdésre kitérni *(a szerz.)*

Gorbacsov azonban kijelentette: elmúltak azok idők, amikor a többség nyomásával egy országot el lehetett téríteni a saját irányvonalától.

Magyarország visszautasította a vádakat, arra hivatkozott, hogy a bilaterális utazási egyezmények néhány pontját hatályon kívül kellett helyezni, mivel a teljesítendő kötelezettségek körülményei alapvetően megváltoztak.[19]

Eközben az NDK-ban erősödtek a tiltakozások, a demonstrációk. Az ellenzék június óta minden hónap hetedik napján tiltakozó akciókat szervezett, hogy az embereket emlékeztesse a május 7-i választások manipulálására. Szeptember 4-én Lipcsében, a Miklós-templomban és a templom körül 1200 ember imádkozott a békéért. Hétfőnkénti ismétlődésekkel nagyszabású demonstrációsorozat kezdődött, melyeken a tüntetők többek között utazási és gyülekezési szabadságot követeltek. Szeptember 25-ig a tüntetéseken részt vevők száma 5000-re nőtt, október 2-án már 20 000-en voltak.

A demonstratív akciók sikere bátorítóan hatott: politikai szervezetek, pártok, polgári mozgalmak alakultak: szeptember 10-én az Új Fórum, szeptember 12-én a Demokráciát Most, október 7-én Az NDK Szociáldemokrata Pártja, október 29-én a Demokratikus kitörés.[20] A keletnémet kommunista vezetést már nemcsak a kelet-európai liberális tendencia, a keletnémet menekülthullám nyomasztotta, hanem saját határain belül is egyre növekvő és egyre szervezettebb ellenzékkel kellett szembenéznie.[21]

Az NDK fennállásának negyvenedik évfordulója

A Német Demokratikus Köztársaság ebben a feszült politikai helyzetben, 1989. október 6-án ünnepelte fennállásának negyvenedik évfordulóját. Az ellenzéki csoportok demonstrációi és megmozdulásai az ünnep előestéjén

[19] 'Clausula rebus sic stantibus' (Lehmann: i. m. 361. alapján), azon klauzula alkalmazása, amely a jogkövetkezményeket attól teszi függővé, hogy a lényeges körülmények nem változnak.

[20] A szervezetek német megfelelői: Das Neue Forum, Demokratie Jetzt, Sozialdemokratische Partei in der DDR, Der Demokratische Aufbruch.

[21] Vö. Görtemaker: i. m. 19.

felerősödtek. Súlyos összetűzések színhelye lett Drezda, ahol korábban igen nagy nyugtalanságot keltve áthaladt a Német Szövetségi Köztársaság prágai követségéről indított, keletnémet menekültekkel teli különvonat,[22] és a nyugtalanság még ekkor is tartott. A tiltakozások elsősorban Berlinre, Lipcsére és Drezdára koncentrálódtak, de gyorsan terjedtek. Magdeburgból október 5-én 800 tüntető akcióját jelentették, közülük nem kevesebb mint 250-et a rendőrség és állambiztonsági szolgálat letartóztatott, egy nappal azelőtt pedig a demokratikus átalakulást követelő, addigi legnagyobb tüntetést a rendőrség kemény bevetésével feloszlatták.[23]

Eközben Erich Honecker Kelet-Berlinben az évforduló alkalmából több mint 4000 keletnémet vendéget és 70-nél több külföldi delegációt fogadott, közöttük a Mihail Gorbacsov vezette szovjet küldöttséget.[24] A keletnémet kommunista vezetés azt remélte, hogy profitálhat az orosz főtitkár nemzetközi tekintélyéből. Gorbacsov ugyanakkor a keletnémet ellenzék és a reformerek nagy reménysége is volt, akik úgy érezték, a szovjet vezető az NDK-ban is sikerre segítheti a reformfolyamatot.

Az ünnepségek első estéjén, október 6-án, Honecker és Gorbacsov csupán az ünnepi hangulathoz illő diplomáciai udvariasságra szorítkozott. Honecker a délután folyamán, a Köztársasági Palotában tartott ünnepi beszédében[25] feltűnő módon kerülte az aktuális kérdéseket, egy szó nem esett a menekültekről, illetve a belső problémákról. Este fáklyásmenet vonult végig Kelet-Berlin központján, és a felvonulók spontán, nyilvános ovációval fogadták Gorbacsovot. A következő napon személyes megbeszélésre került sor Gorbacsov és Honecker, valamint a Németország Szocialista Egységpártja Politikai Bizottsága tagjai között a Niederschönhausen -kastélyban,[26] ahol Gorbacsov azt hangoztatta, szükség van merész döntésekre, minden habozás veréséghez vezet: „Fontosnak tartom, hogy ne szalasszuk el az időpontot és a lehetőséget. Ha lemaradunk, az élet azon-

[22] Honecker végül beleegyezett az NDK polgárainak kiutazásába, ugyanis félő volt, hogy Gorbacsov nem megy el a negyvenedik évfordulóra. A prágai különvonatokon a szövetségi köztársaság hivatalnokai is jelen voltak, így akartak meggyőződni arról, hogy mindenki szabadon elhagyhatja az NDK-t. (*Archiv*, 33 755-59. alapján)

[23] Vö. *Archiv*. 33 858.

[24] Vö. *Archiv*. 33 860.

[25] Vö. *Archiv*. 33 861.

[26] Vö. *Archiv*. 33 863.

nal megbüntet, [...] nagyon fontos döntési szakaszban vagyunk. Messzire ható döntések kellenek, jól át kell gondolni azokat, hogy beérjenek majd a gyümölcseik. Tapasztalataink, valamint a lengyel és magyar tapasztalatok meggyőztek bennünket, ha egy párt nem az életre reagál, vesztésre van ítélve [...]. Csak egy választásunk van, eltökélten előremenni."[27]

Gorbacsov kiállt a politikai és gazdasági reformok mellett.

Honecker azonban csak a szocializmus töretlen sikeréről beszélt, és hallgatott az országon belüli krízisről. Az utána következő politikusok, Kurt Hager, Gerhard Schürer, Werner Krolikowski, Werner Eberlein[28] szintén kerültek minden kritikát és önkritikát. Végül Gorbacsov magához ragadta a szót, kritizálta saját funkcionáriusait, aztán hozzáfűzte: „Tehát látjuk, ha valaki rosszul dolgozik, ha a dolgot nem tudja kézben tartani, és mégis védjük őt, a problémák tarthatatlanná válnak. Ez intő jel a párt számára."[29]

Eközben az Alexanderplatzon, nem messze a Köztársasági Palotától, 15–20 000 ember gyülekezett.[30] A Németország Szocialista Egységpártja kerületi vezetésének stratégiája sikeresnek bizonyult, senkit nem vertek meg, senkit nem tartóztattak le. De amikor a tömeg magától oszladozni kezdett, néhány tüntető a Spree partjánál újra kiáltozni kezdte a „Gorbi, Gorbi" és a „mi vagyunk a nép!"[31] jelszavakat. Röviddel ezután a helyzet teljesen megváltozott: a rendőrség és a biztonsági szolgálat egységei, amelyek az *Alexanderplatz*on oly nagy visszafogottságot tanúsítottak, a Prenzlauer Berg utcáin várták a hazafelé igyekvő tüntetőket.[32] A nemzetközi médiajelenlét miatt a városközpontban a rendőrség elkerülte az

[27] „Ich halte es für sehr wichtig, den Zeitpunkt nicht zu verpassen und keine Chanche zu vertun [...]. Wenn wir zurückbleiben, bestraft uns das das Leben sofort [...]. Wir sind in einer Etappe sehr wichtiger Beschlüsse. Es müssen weitreichende Beschlüsse sein, sie müssen gut durchdacht sein, damit sie reiche Früchte tragen. Unsere Erfahrungen von Polen und Ungarn haben uns überzeugt: Wenn die Partei nicht auf das Leben reagiert, ist sie verurteilt [...]. Wir haben nur eine Wahl: entschieden voranzugehen." (Vö. Görtemaker: i. m. 19.)

[28] Vö. Görtemaker: i. m. 19.

[29] „Wir sehen also, wenn jemand schlecht arbeitet, die Sache nicht im Griff hat, und wir schützen ihn, dann ufern diese Probleme aus. Es gibt viele Signale für die Partei." (Vö. Görtemaker: i. m. 19.)

[30] Vö. Görtemaker: i. m. 21.

[31] „Wir sind das Volk" (Vö. Görtemaker: i. m. 21.)

[32] Vö. *Archiv*. 33 864; valamint Vö. Görtemaker: i. m. 21.

erőszakot, a nyilvánosság rivaldafényén kívül azonban már semmi nem tartotta vissza a karhatalmat.

Honecker bukása

A kommunista politikai elit számára az évforduló eseményei kudarcot jelentettek. Erich Honeckerről bebizonyosodott: már nem érzékeli a történések súlyát, elvesztette politikai ösztönét. A jubileum után két nappal, október 8-án egy rendezvényen, amelyen Erich Mielke vezető biztonsági káderek előtt ismertette az eseményeket, Egon Krenz megragadta az alkalmat, és *Günter Schabowski*val együtt elővezette a később a pártvezetés proklamációjaként nyilvánosságra hozott ötoldalas kritikát. Honecker elutasítását figyelmen kívül hagyva ezúttal Krenz kifejtette, hogy a pártvezetésnek nem szabad tovább hallgatnia, és végül Honeckerrel telefonon megegyezett, hogy az ügyet másnap még egyszer megtárgyalják.[33] Ez a nap, 1989. október 9. különös feszültségeket ígért, mert az esedékes hétfői demonstráció során Berlinben bármi előfordulhatott.[34] A város templomaiban és a lipcsei városi rádióban felhívást olvastak fel, amely szabad és békés dialógusra szólított fel. Az aláírások között a legkülönbözőbb személyek neveit lehetett olvasni.[35] Kelet-Berlinben Krenz azon fáradozott, hogy a helyi biztonsági szervek elejét vegyék a bonyodalmaknak. Ténylegesen azonban minden nyugodt maradt. Krenz elérte Honeckernél a célját, a Politikai Bizottságban megvitatták a felhívást. A siker jelezte, Honecker leváltására belátható időn belül sor kerül.

Amikor a szöveget október 12-én, kicsit megváltoztatott formában, a párt központi sajtóorgánumában, az *Új Németország*ban[36] közzétették, a várt hatás, a remélt pozitív visszhang elmaradt. A nyilatkozat elkésett, a Politikai Bizottság szavahihetőségét már nem lehetett visszaállítani. Ho-

[33] Vö. Görtemaker: i. m. 21.

[34] 1990 márciusáig minden hétfőn békés nagytüntetést tartottak az NDK nagyobb városaiban, emlékeztetőül az 1989. május 7-i választások manipulálására.

[35] Az aláírók között volt Kurt Masur, a Gewandhaus zenekarának karmestere, Peter Zimmermann pap, a kabarettista Bernd-Lutz Lange és Németország Szocialista Egységpártja Lipcse város kerületi vezetésének három titkára. (Vö. Görtemaker: i. m. 21.)

[36] *Neues Deutschland* (Vö. Görtemaker: i. m. 21.)

necker bukását azonban ez nem késleltette. Ugyanazon a napon, amikor a Politikai Bizottság proklamációja az újságban megjelent, a főtitkárt a párt kerületi vezetőinek ülésén oly mértékben kritizálták, ahogy az a Politikai Bizottságban még sosem fordult elő. Mindenekelőtt Hans Modrow bírált élesen, a Drezdán áthaladó prágai menekültekkel teli vonat és az azzal összefüggő összetűzések miatt igen elkeseredett lett. Krenz ezen felbátorodva, a következő politikai bizottsági ülésen, október 17-én lecsapott. *Schabowski*val és a Szabad Német Szakszervezetek Szövetségének elnökével, *Harry Tisch*sel október 15-én megbeszélte, hogy Willi Stoph miniszterelnök azonnal az ülés kezdetén lemondásra szólítja fel Honeckert. *Tisch*t megbízták, hogy a következő napon szovjet kollégájánál, *Szalajev*nél teendő moszkvai látogatása során informálja Gorbacsovot a tervezett akcióról.[37]

Mivel a kerületekben egyöntetűnek tűnt a párton belüli politikai hangulat, és Moszkvából sem jött ellenvetés, Stoph október 17-én lemondásra szólította fel Honeckert, *Mittag*ot, valamint a Németország Szocialista Egységpártja Központi Bizottságának agitációs és propagandaügyekben illetékes *Joachim Herrmann*t. Honecker alig mutatott ellenállást. Minden politikai bizottsági tag, Günter Mittag és Erich Mielke is, az azonnali lemondás mellett szálltak síkra. Csak Honecker, Mittag és Herrmann szavaztak önnön lemondásuk ellen.[38]

A Németország Szocialista Egységpártja Központi Bizottsága Politikai Bizottságának javaslatára *Egon Krenz*et már a következő napon a párt új főtitkárává választották. Míg Hans Modrow átfogó változásokat követelt a párt jövőbeni politikáját illetően, a legtöbb központi bizottsági tag – amilyen gyorsan csak lehet – vissza akart térni helyi szervezetéhez, hogy a drámai berlini változásokról tudósítson. A küldöttek megbízták *Krenz*et, beszéljen a televízióban, mert fontosabbnak tűnt az új pártvezető nyilvános megjelenése, mint a végtelen belső diszkusszió.

Amikor este Krenz megjelent a képernyőn, csupán azt ismételte, amit napközben a Központi Bizottság tagjai előtt mondott. A hatás megsemmisítő volt. Krenz a választási hamisításokban játszott szerepe és kínai utazása miatt súlyosan kompromittálódott, merev pártfunkcionárius hí-

[37] Vö. *Archiv*. 33885.

[38] Vö. *Archiv*. 33885-33890.

rében állt, a régi, levitézlett kommunista elit tipikusan negatív image-ét testesítette meg. A reformisták, akik azt hitték, Honecker leváltásával az újrakezdés feltételeit teremtették meg, az első és – jelen esetben – egyetlen lehetőségét szalasztották el annak, hogy a párt megújítására vonatkozó kísérleteiket és politikájukat hihetővé tegyék.

Honecker leváltásával a problémák egyike sem oldódott meg, a helyzeten csak lényegi reformokkal lehetett volna javítani. A Krenz nevéhez fűződő új vezetés ígéretet tett arra, hogy a jövőben a politikai kultúra részeként legalizálják a demonstrációkat. Új kiutazási törvényt ígértek. A híradások megváltoztak a médiumokban. Korábban ismeretlen kritikus megnyilvánulások hallatszottak a párt által irányított szervezetekkel szemben. Október 27-én amnesztiát hirdettek a kiutazottak, illetve a menekültek és a tüntetők számára.[39]

Ennek ellenére a kommunista politikai vezetés elleni tiltakozások tovább folytatódtak. A Krenz kinevezése utáni első hétfői demonstráció alkalmával több mint 300 000 ember ment az utcára – sokan Krenz-ellenes jelszavakkal.[40] Az országban mindenhol nagygyűléseket tartottak, többek között Plauen, Drezda, Halle, Zwickau, Neubrandenburg és Jéna városokban – és természetesen Kelet-Berlinben is, ahol 5000 tüntető gyülekezett a Köztársasági Palota előtt, a jelszavuk így hangzott: „Demokráciát – most vagy soha!"[41]

November 1-jén Moszkvában Krenz találkozott Gorbacsovval, a kelet-német krízisről azonban alig esett szó. Moszkvában a Németország Szocialista Egységpártjának államát ismét stabilnak tartották, *Honeckert* 1989. október 18-án leváltották,[42] szabaddá vált az út a peresztrojka, a Gorbacsov hirdette új gondolkodás előtt. Mindennek azonban az ellenkezője volt igaz. Amikor november 1-jén éjjel az utazási korlátokat feloldották,

[39] Vö. Archiv. 33 940.

[40] „Demokratie unbekrenzt" és „Sozializmus krenzenlos". – Német szójáték Krenz nevével, amely a g és k mássalhangzók azonos hangzásán alapul. A szójáték kétértelmű, ugyanakkor rendkívül szellemes, ha az unbekrenzt és krenzenlos szavakban a k betű helyére g betűt teszünk, a jelszavak a következőt jelentik: „Demokráciát korlátozások nélkül" és „Szocializmust határok nélkül", a k betűs szójáték viszont azt az óhajt fejezi ki, hogy a tüntetők Krenz nélkül akarnak demokráciát és szocializmust.

[41] „Demokratie – jetzt oder nie." (Vö. Görtemaker: i. m. 22.)

[42] Vö. Lehmann: i. m. 370.

néhány rövid órán belül több mint 8000 ember lépte át a cseh határt.[43] Mielőtt a nap véget ért, 1200 keletnémet állampolgár keresett menedéket a prágai nyugatnémet követségen, az NSZK-ba bebocsátást kérve.[44] November első hetében a tüntetések elérték a csúcspontot, november 4-én több mint félmillió ember gyülekezett az Alexanderplatzon, és november 6-án újra félmillióan Lipcsében, 60 000-en *Halléban*, 50 000-en *Karl-Marx-Stadt*ban, 10 000-en *Cottbus*ban, és 25 000-en *Schwerin*ben.[45] November 7-én összeült a Minisztertanács, november 8-án a Politikai Bizottság, és új vezetést hoztak létre.[46] Hans Modrow lett az új miniszterelnök.[47] Úgy tűnt, ő lesz a hiteles vezető, ha korábban nem is volt ellenzéki politikus. Az akkor hatvanegy éves Modrow már fiatalon jelentős politikai karriert futott be. Harminckilenc évesen a párt Központi Bizottságába választották, 1971–73 között az Agitációs és Propaganda Osztályt vezette, aztán Honecker Drezdába küldte – nyilván azért, hogy a fővárostól, a nagyobb hatalmat jelentő pozícióktól távol tartsa. Drezdában Modrow kevésbé ideologikus pragmatizmusával bizonyos népszerűségre tett szert. Néhányan azt gondolták, ő lehetne a Német Demokratikus Köztársaság Gorbacsovja.[48] Egyébként nyílt titok volt, hogy Modrow Moszkva bizalmát is élvezi.

Miközben *Modrow*ot november 13-án a Népi Kamara hivatalosan miniszterelnökké választotta, az NDK határain történelmet formáló események zajlottak. Csehszlovákiával szemben november 1-jén feloldották az utazási korlátozásokat, ezzel a keletnémet kormány hallgatólagosan engedélyezte, hogy állampolgárai Csehszlovákián keresztül a Szövetségi Köztársaságba mehetnek. Ez a lépés feleslegessé tette a berlini falat. Egy héten belül nem kevesebb mint 48 177 keletnémet polgár a lehetőséget szokássá változtatta. A tömegek exodusa a magyarok 1989. május 2-i határnyitásával kezdődött, és fél év múltán még mindig egyre növekvő mértékben folytatódott.

[43] Vö. Görtemaker: i. m. 22.

[44] Vö. *Archiv*. 33 940.

[45] Vö. Görtemaker: i. m. 22.

[46] Az új vezetés többnyire Honecker ellenfeleiből állt, többek között Krenz, Modrow, Schabowski és Herger voltak a tagjai. (Vö. Lehmann: i. m. 370–374.)

[47] Vö. Lehmann: i. m. 377.

[48] Vö. Görtemaker: i. m. 22.

A menekültek áramlata a gazdag Német Szövetségi Köztársaság számára is nehézségeket okozott. 1989 november első hetének végéig összességében több mint 225 000 keletnémet állampolgár jutott el Nyugat-Németországba, a menekültek számát növelte még kb. 300 000 német származású emigráns Kelet-Európából.[49]

A nyugatnémet belügyminiszter, Wolfgang Schäuble figyelmeztette a menekülni készülőket az NSZK ugyan továbbra is minden áttelepülőt befogad, de azzal kell számolniuk, hogy hosszú távon szerény körülmények között élnek majd. Kohl, a szövetségi kancellár november 8-án a nemzet helyzetéről szóló jelentésében azt mondta a Szövetségi Gyűlés előtt:[50] a nyugatnémet kormány kész a keletnémet politikai vezetésnek segítséget nyújtani a reformok véghezvitelében. A gazdasági támogatás új lehetőségeit is fontolóra vennék, amennyiben bebizonyosodik, valóságos reformfolyamatok zajlanak keleten. A kancellár is a segítséget hangsúlyozta áttelepülés helyett. De ígéretét világos feltételekkel kötötte össze, és nemzeti kötelességről beszélt. Eközben a menekültek száma összességében óránként 500 főre nőtt. Egy nap alatt, november 8–9. között, több mint 11 000 keletnémet állampolgár menekült Csehszlovákián keresztül az NSZK-ba.[51] Sürgősen tenni kellett valamit.

A kiutazásról szóló törvény

Krenz és az új kommunista vezetés kezdettől fogva tudatában volt annak, hogy az utazási szabadság kérdése döntő jelentőségű, amennyiben a hirdetett politikai megújulást hitelessé kívánják tenni. Stoph miniszterelnök ezért Friedrich Dickel[52] belügyminisztert már október 19-én – két nappal Honecker bukása után – megbízta az új utazási törvény kidolgozásával. További öt nap elteltével a Politikai Bizottság kijelentette, a jövőben minden keletnémet állampolgár korlátozás nélkül utazhat.

[49] Vö. Görtemaker: i. m. 22.
[50] *Archiv.* 33 946.
[51] Vö. Görtemaker: i. m. 23.
[52] Vö. Görtemaker: i. m. 23.

Az új utazási törvény első tervezete október 31-re elkészült, és közkézen forgott a párt és a kormány vezető köreiben. A tervezet szerint az NDK minden állampolgárának jogában áll évente egy hónapot külföldön eltölteni, feltéve, ha érvényes útlevele és vízuma van, amelyet a rendőrség az igény bejelentését követő harminc napon belül rendelkezésére bocsát. Az állam ugyanakkor nem vállal kötelezettséget az utazáshoz szükséges nyugati valuta biztosítására.

Habár maradtak tisztázatlanul kérdések, mindenekelőtt a vízumkiadás szükségességét illetően, a törvénytervezetet november 6-án nyilvánosságra hozták.[53] A kormány előírása szerint a vitát november végéig kellett lezárni, hogy az új törvény decemberben hatályba léphessen. A tervezet azonban kemény kritikába ütközött. Még a nyilvánosságra hozatal napján Lipcsében több százezer ember tömegdemonstráción követelte a korlátozások nélküli utazási törvényt. A Német Szövetségi Egységpárt képviselőinek nem engedték meg, hogy a gyűlésen beszéljenek. „Túl késő, túl késő"[54] – hallatszott a tömegből, és először hangzott el: „Nem kellenek a törvények – le a fallal!"[55]

Az NDK más városaiban is egymást követték a törvénytervezet elleni tiltakozó akciók.[56] Még a cenzúrázott televízió is kritikus hangokat hallatott. Országszerte spontán figyelmeztető sztrájkokra került sor a gyárakban, az emberek diszkriminatívnak tartották a törvényt, mert a tervezet nem biztosította számukra a külföldi utazáshoz feltétlenül szükséges nyugati devizát. A tervezetet a következő napon a Népi Kamara Jogi Bizottsága, mint törvényalkotásra alkalmatlant elvetette.

Rossz hírek jöttek Csehszlovákiából is, ugyanis Miloš Jakeš pártfőtitkár közölte Krenzcel, kormánya többé nem engedélyezi a keletnémet állampolgároknak, hogy belépjenek az NSZK követségére, illetve hogy a bajor–cseh határon menjenek át Nyugat-Németországba, mert ezzel saját ellenzéküket erősítik. Ha a kormány Kelet-Berlinben nem tesz azonnal intézkedéseket a probléma megoldása érdekében, úgy Csehszlovákia bezárja határait a keletnémet állampolgárok előtt.[57]

[53] Vö. Lehmann: i. m. 373.
[54] „Zu spät" (Vö. Lehmann: i. m. 373.)
[55] Vö. *Archiv.* 33 942.
[56] „Wir brauchen keine Gesetze – die Mauer muß weg!" (Vö. Görtemaker: i. m. 23.)
[57] Vö. Görtemaker: i. m. 23.

A Politikai Bizottságra minden tekintetben nagy nyomás nehezedett. A cseh határ mentén kempingező, és távozni készülő keletnémet családok tízezreinek nyugtalanító látványa, valamint maga a tudat is indokolta a feszültséget, amelyben a Politikai Bizottságnak az utazás szabadságáról tartott tanácskozása november 7-én folytatódott. A helyzet megoldása lehetetlennek látszott a régi gondolkodással. Ez arra kényszerítette az új politikai vezetést, hogy egy lépéssel a törvényhozás elé kerüljön. A sorrend megfordult, a követelt utazási szabadságot azonnal biztosítani kellett, a parlament törvényhozása pedig csak követni tudta az eseményeket. Az éppen ezen a napon visszalépő, de az új kabinet megalakításáig még hivatalban lévő Stoph miniszterelnököt megbízták a szükséges döntés meghozatalával.[58]

November 9-én, a délután folyamán Krenz tájékoztatta a párt Központi Bizottságát a kormány új utazási határozatáról. 18 óra körül Krenz átadott a Központi Bizottság titkárának, *Günter Schabowski*nak egy kétoldalas dokumentumot, hogy az újságírókat a Központi Bizottság üléséről és az új határozatról tájékoztassa. A dokumentum pusztán a kormány előterjesztését tartalmazta, nem volt érvényes határozat. Schabowski később azt állította, ezt nem tudta. A papíron Krenz aláírása mellett ez állt: „Ezt ismertesd! Ez szenzáció lesz."[59] A vezetés azt remélte, ha az új kormány engedményeket tesz e fontos kérdésben, enyhül a politikai feszültség.

A fal megnyitása

A hír, hogy az NDK megnyitotta határait, nagy izgalmat keltett. „Ez azt jelenti – kérdezte egy riporter –, hogy minden keletnémet polgár szabadon utazhat Nyugatra?"[60] Schabowski azt válaszolta: minden kötöttség nélkül lehet külföldre utazni. Másnap reggel 8 órától minden állampolgár kaphat vízumot, a hatóságokat pedig utasítják, hogy az útleveleket, vízumokat gyorsan és bürokráciamentesen állítsák ki. Ezzel a határok gyakorlatilag

[58] Az új kabinet, Hans Modrow vezetésével november 17-én alakult (Vö. *Archiv.* 33 946.)

[59] „Gib das bekannt. Das wird ein Knüller für uns." (Vö. Görtemaker: i. m. 24.)

[60] „Beudeutet dies, daß jeder DDR-Bürger jetzt frei in den Westen reisen kann?" (Vö. Görtemaker: i. m. 24.)

megnyíltak – noha Schabowski a pillanat hevében valótlan információt közölt, figyelmen kívül hagyta ugyanis, hogy az általa ismertetett utazási szabály csak tervezet. Ténylegesen nem létezett semmiféle hivatalos határozat, csak egy kormány-előterjesztés a tervezett szabályozásról, amelyet Krenz a Központi Bizottság ülésén Dickel belügyminisztertől kapott, szakértői véleményezés és elfogadás céljából. A tervezetet a Politikai Bizottság egyetértése után kellett volna a kormánynak elfogadnia, majd hozzá a végrehajtási rendeletet kiadni. Ehhez azonban időre lett volna szükség, amely már nem állt rendelkezésükre.[61]

Még az éjszaka folyamán keletnémetek ezrei indultak a határ felé, hogy személyesen győződjenek meg az új helyzetről. A határátkelőknél – mindenekelőtt Berlinben – nagy volt a zavarodottság, a határőrök is csak a médiumokból értesültek a határnyitásról. Így november 9-én este még semmilyen új utasítást nem kaphattak, improvizálniuk kellett. Amikor a nyomás egyre erősebbé vált, hosszas habozás és különböző taktikázások után, a központtal folytatott gyors és felületes konzultációt követően, a határokat megnyitották. Krenz, akit 21 óra körül Mielke értesített arról, hogy a határnál több száz ember az azonnali kiutazást követeli, úgy döntött, engedjék át őket, hiszen a kormánynak úgyis szándékában állt a határ megnyitása.[62] Ezzel a fal, huszonnyolc évvel felépítése után – igaz, egyelőre csak jelképesen – leomlott.

A következő napokban ünneplés és káosz uralkodott, ami csak kevés politikai tevékenységre adott lehetőséget. Nem volt világos, hogy a politikai vezetés az oly sokáig követelt és áhított utazási szabadságot csak a rá nehezedő nyomás enyhítése végett adta-e meg, a kommunista hatalom megerősítése érdekében. Az biztos volt, hogy a fal megszűnése tágabb lehetőséget jelentett a tömeges exodus számára. Az egykori szövetségi kancellár, Willy Brandt, aki a falépítés idején kormányzó polgármester volt Berlinben, és aki kancellársága idején döntően hozzájárult a Kelet és Nyugat közötti feszültségek enyhüléséhez, november 10-én este egy, a Schöneberg tanácsháza[63] előtt tartott gyűlésen azt mondta: új kapcsolat jött létre a két német állam között, a szabadságon alapuló kapcsolat.

[61] Vö. Görtemaker: i. m. 24.
[62] Vö. Görtemaker: i. m. 24.
[63] Vö. Görtemaker: i. m. 25.

A németek összefogódzkodtak Kelet és Nyugat között, Brandt tömör megfogalmazása szerint: „Most összenő, ami összetartozik."[64]

A német egyesítéshez vezető út

A fal megnyitásával a német egyesítés még nem következett be. A nyolcvanas évek közepétől az események egyébként is inkább más irányba mutattak. A világ hozzászokott a német megosztottsághoz, az NDK-t nemzetközileg elismerték. Külföldön és mindkét Németországban az volt az általános vélemény, hogy Európa és a világ tudomásul vette a két német állam létezését, az egységet belátható időn belül nem lehet visszaállítani az európai béke veszélyeztetése nélkül, a megosztottság status quóját természetes állapotnak kell tekinteni.

1989 őszén Keletet és Nyugatot egyaránt felkészületlenül érte a változás. Habár számos utalás és előjel sejtette a kommunista táboron belüli változásokat, Nyugaton ezen ugyanúgy meglepődtek, mint a Szovjetunióban. Így kezdetben bizonytalanok voltak a reakciók, egyrészről reményteli volt a szabadság ígérete, a peresztrojka végső győzelme, másrészről erősödött a németkérdés lehetséges újraéledésétől való félelem.

Gorbacsov és munkatársai közvetlenül a fal megnyitása után azon fáradoztak, hogy megakadályozzák a történések elszabadulását – a kelet- és nyugatnémet lakosság spontán újraegyesítését, és lehetővé tegyék a békés átalakulást az NDK-ban. Azonban mások, mindenekelőtt a moszkvai pártapparátus és a katonaság, többé-kevésbé nyíltan az erőszak alkalmazása mellett álltak, készek voltak a helyzetet ellenőrzésük alá vonni. A „kínai megoldás" sem volt kizárható.[65]

Az egykori bonni szovjet követnek, *Valentin Falin*nak[66] tulajdonítják a következő mondatot: „Egymillió katonát küldünk, hogy újra lezárjuk a határokat."[67] Szerinte *Gorbacsov*nak ehhez csak néhány órára van szük-

[64] „Jetzt wächst zusammen, was zusammengehört." (Vö. *Archiv.* 33 947.)

[65] Utalás az 1989. június 4-i kínai eseményekre.

[66] Falin ekkor a Kommunista Párt Központi Bizottsága Nemzetközi Osztályának vezetője.

[67] „Man werde eine Million Truppen schicken, um die Grenzen wieder zu schliessen." (Vö. Görtemaker: i. m. 25.)

sége. Falin – bár felháborodva tagadta – a Kommunista Párt Jegor Ligacsov vezette ortodox szárnyának támogatását élvezte, akik okkal féltek az NDK, a szocialista tábor nélkülözhetetlen nyugati bázisának elveszítésétől. Gorbacsov és a külügyminiszter, Eduard Sevarnadze azonban tisztában volt a katonai akció lehetséges következményeivel, és úgy vélték, hogy akkoriban a harmadik világháború szélén táncoltunk. Szerencsére a katonai konfliktust el lehetett kerülni.

A nyugati oldal reakciója sem volt egységes. Londonban, Párizsban aggodalmukat fejezték ki a politikusok, Németország újraegyesítésének lehetősége nyugtalanította Európát. Washingtonban a történéseket higgadtan és elégedetten fogadták, mivel az amerikai politikának a Kelet–Nyugat konfliktussal kapcsolatos egyetlen célját megvalósulni látták: Kelet-Európa felszabadítását a kommunizmus alól. Bonnban viszont visszafogottságra törekedtek, nehogy esetleg át nem gondolt lépésekkel még jobban összezavarják az egyébként is komplikált helyzetet. Kohl szövetségi kancellárt azonban – minden politikai elővigyázatossága ellenére – november 10-én Berlinben, a Schöneberg tanácsháza előtt magával ragadta a lelkes hangulat, és azt kiáltotta a keletnémeteknek: „Ebben a nagy és történelmi órában nem vagytok egyedül, a szabadságért vívott harcot folytatni kell. Mert a ti oldalatokon vagyunk, egy nemzet vagyunk!"[68]

Kísérletek az NDK megtartására

1989. november 13-án Hans *Modrow*ot az NDK miniszterelnökévé választották.[69] Ezzel a mindent elsöprő eufória és határtalan reménykedés rövid időszaka után visszatértek a hétköznapok. Modrow ismételten hangsúlyozta, reméli, a szocialista demokráciába való átmenet ideje a stabilizáció jegyében telik el.

A kormány a politikai és gazdasági viszonyok megreformálására törekedett annak érdekében, hogy az ország több legyen, mint a szovjet impé-

[68] „In dieser großen und historischen Stunde seid ihr nicht allein und ihr sollt euren Kampf um die Freiheit fortsetzen. Denn wir sind an eurer Seite. Wir sind eine Nation." (Vö. Görtemaker: i. m. 26; valamint *Archiv*, 33 947.)

[69] Vö. Lehmann: i. m. 377.

rium határvidéke. Az új politikai vezetés célja a kommunista rezsim gazdasági és pénzügyi szanálása volt, ha kell, az NSZK-val kötött konföderáció keretében. Modrow a reformjait élő keletnémet, a szocialista rendszer talaján állt. Alkalmazkodni próbált az aktuális kihívásokhoz, csatlakozni a sikeres politikai irányzatokhoz, de egyúttal továbbra is a Szovjetunióval fenntartott szövetség híve, anélkül hogy annak támogatására az NDK számíthatott volna. Ugyanakkor pragmatikusnak és szerénynek bizonyult, felismerte az NDK gazdasági lehetőségeinek határait, és levonta a szükséges következtetéseket.

Máskor, más körülmények között Modrow politikája talán sikerre vezethetett volna, de 1989 végén már túl késő volt. A keletnémet lakosság nagy többsége – ha korábban esetleg bízott volna is – addigra elveszítette kormányába vetett bizalmát. A gazdaság csődben volt, ahogy azt Ernst Höfner pénzügyminiszter Modrow hivatalának átvételekor feltárta. 120 milliárd márka költségvetési deficit és 20 milliárd dollár külföldi adósság mellett súlyos gondot okozott, hogy a keletnémet üzemek termelékenysége 1980 óta kb. 50%-kal csökkent, és a visszaesésnek még nem volt vége. A nyugati üzemekkel való elkerülhetetlen összevetésben a keletnémet gazdaság nem tudott helytállni.[70]

Az 1989. november 17-én közzétett kormánynyilatkozatban Modrow szerződésen alapuló közösséget javasolt a két német állam között, majd a *Der Spiegel* magazinnak adott interjújában a német konföderáció lehetőségéről beszélt.[71] Megpróbált komoly gazdasági támogatást szerezni az NSZK-tól és az Európai Közösségtől, de nem akarta, hogy a Nyugat elnyelje az NDK-t. A keletnémet gazdaságot szocialista piacgazdasággá kívánta átalakítani, amelyben vegyes tulajdoni viszonyok, tehát szocialista vállalkozások is lennének.

*Modrow*nak azonban nem volt ideje a mélyreható reformokra. A helyzet napról napra rosszabbodott. Az NDK polgárainak tömeges exodusa – naponta több mint 2000 menekülttel vagy áttelepülővel[72] – tovább tartott. A kormányon kívüli politikai erők, mint az Új Fórum, a Németország Szocialista Egységpártja – Kelet összegyűjtötték a reformereket,

[70] Vö. Görtemaker: i. m. 27.
[71] A *Spiegel* magazin 1989. december 4-i számában.
[72] Vö. Görtemaker: i. m. 26.

lengyel mintára „kerekasztallá" alakultak,[73] és árnyékkormányt alakítottak. A „kerekasztal" szócsöve lett az új politikai erőknek, míg a Népi Kamara a lakosság körében teljesen hitelét vesztette. A „kerekasztal" a forradalmi hatalom manifesztálódása volt, Berlinben és számos vidéki városban is működtek. A tömegtüntetések idején kapcsolattartó és kommunikációs grémiumként fontos szerepet töltöttek be az állam reprezentánsai és az ellenzéki csoportok között. A Népi Kamara 1990 januárjában[74] legalizálta a „kerekasztal" működését.

Németország Szocialista Egységpártja Honecker bukása után két hónappal 3 millió tagjának több mint a felét elveszítette. A megfogyatkozás a korrupciós ügyek leleplezésének is következménye, ezek felfedésénél Modrow éppúgy feltűnően visszafogott volt, mint az Állambiztonsági Minisztérium általánosan követelt megszüntetése ügyében. Látszólag fontosabb volt számára a vélt állami tekintély, mint reformpolitikája hitelessége.

Végül 1989. december 3-án – amikor a Németország Szocialista Egységpártja Politikai Bizottsága és Központi Bizottsága egységesen lemondott – az NDK-ban beteljesedett a hatalomváltás.[75] Egon Krenz nemcsak főtitkárként adta fel hivatalát, hanem december 6-án mint az Államtanács elnöke és a Nemzeti Védelmi Tanács elnöke is visszalépett. A kulcspozíciókba Modrow emberei kerültek. Németország Szocialista Egységpártja a Németország Szocialista Egységpártja – A Demokratikus Szocializmus

[73] A „kerekasztal" (sőt „kerekasztalok") Berlinben és más városokban a forradalmi hatalom egyértelmű manifesztálódása volt. A tömegtüntetések idején fontos szerepet töltöttek be kapcsolattartó és kommunikációs grémiumként az állam reprezentánsai és a meglévő ellenzéki csoportok között. A „kerekasztal" bekapcsolódhatott az új alkotmánytervezet előkészítő munkálataiba, de ez a tevékenység maradandó eredményre nem vezetett. 1989. december 7-én ült össze először a központi „kerekasztal", 1990. március 12-én utoljára, eközben 16-szor üléseztek. Miután megszűnt a pártdiktatúra, a nép az egykori aktivistákat a politika peremére szorította, és bizalmát az NSZK-ban már ismert pártokba helyezte. Az NDK új alkotmánya munkacsoport, tulajdonképpen a „kerekasztal" képviselői nem tudták a népakaratot reprezentálni. Talán ez is oka volt annak, hogy az újonnan választott Népi Kamara 1990. április 26-án ugyan kevés többséggel, de elutasította az alkotmánytervezet megtanácskozását. (Willoweit: *Deutsche Verfassungsgeschichte*. 467–468. alapján.)

[74] 1990. január 29-én a Népi Kamara hozzájárult ahhoz, hogy a „kerek-asztal" képviselőivel kooptáljanak, március 1-jén pedig rendeletet adott ki a „Polgárok bizottságainak és Polgári kezdeményezések" tevékenységéről, bizonyos jogokat átruházva ezekre. (Vö. Willoweit: Deutsche Verfassungsgeschichte, 467–468.)

[75] Vö. Lehmann: i. m. 381.

Pártja[76] nevet vette fel, és új elnöke az ügyvéd Gregor Gysi lett, aki korábban a „kommunista állam ellenségeinek" védőjeként tett szert hírnévre[77] – de most a Modrow-párt lojális hívének bizonyult.

Miután megszűnt a pártdiktatúra, az egykori aktivisták a politika peremére szorultak. A keletnémet nép bizalmát egyre inkább a nyugatnémet állam ismert pártjaiba helyezte. A bizalmat csak növelték a nyugatnémet politikusok egyre gyakoribb látogatásai. Világossá vált, hogy a „kerekasztal", az új alkotmányon dolgozó munkacsoport nem reprezentálja a népakaratot. A Népi Kamara 1990. április 26-án ugyan kevés többséggel, de elutasította az alkotmánytervezet megtanácskozását. A „kerekasztal", és az alkotmányozó erőfeszítések az NDK történelmében csak átmenetileg váltak jelentőssé.

Kohl kancellár tíz pontja

Az NSZK-ban nagy figyelemmel kísérték a keletnémet fejleményeket. A politikai megfigyelők lényeges változást fedeztek fel: november 6-án Lipcsében, egy hétfői demonstráción először hangzott el: „Németország – egységes haza",[78] és ez a szlogen egy héttel később már meghatározó sor lett a tüntetések transzparensein. Hans Dietrich Genscher külügyminiszter azzal nyugtatta kollégáit Brüsszelben, hogy az NSZK külpolitikájában nem fog önkényes nemzeti utat járni. Tehát az újraegyesítés ekkor még nem vetődött fel komolyan.

Kohl szövetségi kancellár november 14-én, lengyelországi látogatása során megerősítette az 1970-es német–lengyel szerződés iránti változatlan német elkötelezettséget, közös nyilatkozatot írt alá a lengyel miniszterelnökkel, Tadeusz *Masowieczki*vel, amelyben Bonn ismét garantálta Lengyelország határát.[79] A zavaros keletnémet fejlemények miatt a lengyelek messzemenő biztosítékot kértek az Odera–Neisse-vonalra.

[76] Sozialistische Einheitspartei – Partei des Demokratischen Sozialismus (Vö. Görtemaker: i. m. 28.)

[77] Például Bärbel Bohley, közismert ellenzéki személyiség védőjeként vált ismertté.

[78] „Deutschland, einig Vaterland" (Vö. *Archiv.* 33 942.)

[79] Vö. Lehmann: i. m. 423.

Kohl kancellárra kettős belpolitikai nyomás nehezedett. Egyrészt az SPD túlságosan passzívnak bélyegezte a kelet-európai és keletnémet változásokkal kapcsolatos magatartását, másrészt a republikánusok pártja[80] figyelemre méltóan sikeresnek bizonyult a helyi választásokon. A kancellár tudatában volt a külföld érzékenységének minden olyan kérdésben, amely az európai német pozíciót érintette. Ezért a legnagyobb óvatosságot tanúsította, amikor november 16-án a Szövetségi Gyűlésnek beszámolt lengyelországi utazásáról, és szólt a keletnémet eseményekről is.[81] A német újraegyesítés lehetőségéről szólva a kancellár szerény helyzetjelentésre szorítkozott, de hangsúlyozta, hogy az NSZK magától értetődően mindent olyan döntést respektálna, amely a keletnémet lakosság szabad elhatározásának eredménye.

A következő napon jutott el a hír Bonnba, hogy Gorbacsov főtitkár Moszkvában, egyetemisták előtt tartott beszédében[82] Németország újraegyesítéséről beszélt – azzal az utalással, hogy az a két Németország belső ügye. Négy nappal később Nyikolaj Portugalov, a legjobb szovjet németszakértők egyike, a párt Központi Bizottságának tanácsadója a kancellária hivatalában érdeklődött a szövetségi kormánynak a keletnémet eseményekhez való viszonyulásáról, és tudatta, hogy a Szovjetunió zöld utat adna egy esetleges német konföderációnak. Látva, hogy e kérdésről Moszkvában már merészebben gondolkodnak, mint Bonnban, a nyugatnémet kormány is behatóbban foglalkozott az egyesítés kérdésével. A kancellária hivatalában november 23-án tartott éjszakai ülésen, valamint a következő reggelen nagy sietséggel válaszokat dolgoztak ki azokra a kérdéssorokra, amit Portugalov tett fel a két német állam együttműködésére, az NDK-nak az Európai Közösségbe való felvételére, NATO-tagságára és a Varsói Szerződésben betöltött szerepére, valamint a békeszerződés megkötésének a lehetőségére vonatkozóan.

A tanácskozáson tíz pontba foglalt választ fogalmaztak meg, amelyet november 28-án a költségvetési vitában ismertetett a kancellár. Kohl csupán az amerikai kormányt informálta előre a rendezési javaslatról, amelynek alapját a német konföderáció terve képezte. A bonni szovjet követ, Jurij

[80] Szélsőjobbaldali pártként számon tartott párt. (Vö. Görtemaker: i. m. 28.)
[81] Vö. Görtemaker: i. m. 28.
[82] Vö. Görtemaker: i. m. 29.

Kvizinszkij akkor kapta kézhez a szöveget, amikor Kohl éppen a Szövetségi Gyűlés előtt beszélt róla.

A két német állam közötti konföderáció terve nem volt új, már az ötvenes években szó esett róla, és 1989-ben Egon Krenz és Hans Modrow vetette fel újra. De e hitelüket vesztett politikusoktól az ötlet távoli utópiának tűnt, épp ezért hatástalan maradt. Kohl Németország újraegyesítéséről szóló javaslata azonban, amely a szövetségi kormány tízpontos terveként vált ismertté – noha sokan vártak erre – meglepetést okozott. Konkrét volt, precíz, bátor javaslatokat tartalmazott, és fokozatosságot ígért. A szövetségi kormány politikai célja az újraegyesítés, a német állami egység helyreállítása marad – hangoztatta a kancellár.[83]

A tízpontos terv intézkedések sorát vázolta fel az NDK-nak nyújtandó azonnali konkrét segítségtől a Modrow javasolta szerződéses közösség létrehozásáig, a két német állam konföderatív struktúrájának bevezetéséig, végső célként pedig a föderatív állami rend létrehozását fogalmazta meg Németországban, azzal az előfeltétellel, hogy NDK-ban legitim, demokratikus kormány alakuljon. A program a szabad választások után össznémet intézmények egész sorát tervezi létrehozni, befejezésül közös kormánybizottságot az állandó konzultációkra, illetve a politikai harmonizálás céljából, közös technikai bizottságot és egy közös parlamenti testületet. Ha a terv sikerrel jár, a német nép végül önrendelkezése alapján vívhatja ki állami egységét.

A tervet a parlamenti pártok, a zöldek kivételével, pozitívan fogadták. A szociáldemokraták hittek Kohl tíz pontjában, sőt egykori saját kezdeményezéseiket látták újjáéledni. De néhány szociáldemokrata vezetőnek, különösen a pártelnök *Hans-Jochen Vogel*nek az volt a véleménye, hogy ha a keletnémet állampolgárok maguk akarnak dönteni a jövőjükről, ehhez nemcsak az önrendelkezés gyakorlásának jogát, hanem szabadságát is biztosítani kell a számukra. Németország újraegyesítése – így Vogel – még nincs napirenden. Épp ezért az SPD állásfoglalása szerint az „újraegyesítés" szót is gondosan kerülni kell, és szerencsésebb volna az „egység", „egyesítés" szavakkal pótolni.[84] Az USA-ban a tíz pontot ellenvetés nélkül elfogadták, messzemenően egyetértettek a kancellárral. Hiányolták

[83] Vö. Görtemaker: i. m. 29.

[84] „Einheit" vagy „Einigung" (Vö. Görtemaker: i. m. 28.)

az előzetes konzultációt, de mind az elnök, George Bush,[85] mind a külügyminiszter James Baker[86] kijelentette, egyetért Kohl újraegyesítési elképzeléseivel, azzal a feltétellel, hogy Németország továbbra is a nyugati szövetség tagja marad. Baker egy berlini látogatása során[87] még egyszer figyelmeztetett a szövetségesek előjogaira a Németországot érintő kérdésekben, s óvta Bonnt a különutas politikától. A szövetségi kormány nem feledkezhet el kötöttségeiről. A vezető francia politikusok egyöntetű véleménye volt, hogy a németeket emlékeztetni kell, ki felelős Berlinért.[88]

Gorbacsov december 10-én a Németország Szocialista Egységpártja – A Demokratikus Szocializmus Pártja elnökével, *Gregor Gysi*vel folytatott telefonbeszélgetés során juttatta kifejezésre nemtetszését Kohl javaslatával kapcsolatban. A Szovjetunió visszautasítja a Nyugat minden, az NDK szuverenitásának korlátozására irányuló kísérletét – mondta Gorbacsov. Ismételten bebizonyosodott, az NDK és az európai kontinens stabilitásának kérdései szorosan összefüggenek.

Az NDK jövőjéről azonban ekkorra már nem az országon kívülről vártak a döntést, hanem Keletnémetország maga határozott. December 1-jén nem kevesebb mint 300 000 ember vonult végig Lipcse utcáin, „Németország, Németország" kiáltásokat skandálva, sokan fekete-vörös-arany színű zászlókkal, némelyiken a szövetségi sas is látható volt. A *Lipcsei Népújság* körkérdése szerint e napon az 547 000 lakosú város háromnegyede döntött volna az újraegyesítés mellett.[89]

Lothar Späth, a baden-württembergi miniszterelnök előző napi rövid drezdai látogatása alkalmával tapasztalta, hogy az emberek egyre sürgetőbben követelik az újraegyesítést. Späth tartományi miniszterelnököt a drezdai repülőtérre megérkezve szójátékra alkalmat adó idézet fogadta Friedrich Schiller *Wallenstein* című művéből: „Későn jöttök – de jöttök!

[85] George Herbert Walker Bush (szül. 1924.), 1989 januárjától az USA 41. elnöke. (A *Magyar Nagylexikon* alapján.)

[86] James A. Baker (szül. 1930.), jogász, a Reagan-kormányzat idején is miniszteri posztot töltött be, 1985–88-ban pénzügyminiszter volt. (*Magyar Nagylexikon* alapján.)

[87] Utalás Baker 1989. december 12-i látogatására (Vö. Görtemaker: i. m. 29.)

[88] Vö. Görtemaker: i. m. 29.

[89] Vö. Görtemaker: i. m. 30.

Csak a hosszú út menti mulasztástok."[90] A hagyományos kalácspiacra látogató Späth miniszterelnököt sokan megszólították, hangot adva országegyesítő kívánságuknak. A Szentkereszt templomnál már gyülekezett a nép, hogy fekete-vörös-arany színű zászlókkal, „Németország, Németország" kiáltásokkal követelje az egységet.

Späth hazatérése után azonnal informálta Kohl kancellárt benyomásairól, mivel a kancellár a következő héten, december 19-én Modrow miniszterelnökkel készült találkozóra Drezdában. Späth tudósítása némi zavart keltett Bonnban, mert azt valószínűsítette, hogy Kohl látogatása nem lesz súrlódásmentes. Drezdát ugyanis azért választották helyszínül, mert a legproblémamentesebbnek tűnt. Kelet-Berlin szóba sem jöhetett, mivel a szövetségi kormány nem ismerte el a kommunista hatalom fővárosaként. A folyamatosan tüntető Lipcsét az NDK utasította el, Wartburgot pedig túlságosan szimbolikusnak találták, mert nemcsak Luther Mártonnal, hanem a 19. századi nemzeti egyesítési mozgalommal is összefüggésbe lehetett hozni. Immár Drezda is problematikusnak tűnt.

A látogatás mégis lezajlott, és Kohl munkatársai szerint érzelmileg olyan hatással volt a kancellárra, hogy Kohl ettől kezdve indult el határozottan az újraegyesítéshez vezető úton.

Tárgyalások

Kohl és Modrow tárgyalása nem hozott átütő sikert, bár született néhány látványos döntés. Közös nyilatkozatot[91] adtak ki a két német állam között létrehozandó „szerződéses közösségről", amelyet kormányra lépésének idején Modrow javasolt, és amely messze meghaladta az „alapszerződés", és az addig kötött szerződések tartalmát. Elhatározták továbbá december 24-től a két német állam közötti vízum eltörlését, és december 22-től a brandenburgi kapu megnyitását a gyalogosok számára. A „szerződéses közösségről" indítandó miniszteri szintű tárgyalások kezdetét január 1-je utá-

[90] „Spät(h) kommt ihr – Doch ihr kommt! Allein der weite Weg entschuldigt euer Säumen." A „későn" szó német megfelelője: „spät". Tehát az idézet így is érthető, némi nyelvi játékkal: „Späth jön – de jön! Csak a hosszú út menti mulasztását." (Vö. Görtemaker: i. m. 30.)

[91] Vö. Görtemaker: i. m. 30.

ni időpontra tűzték ki. Az NSZK vállalta, hogy az utazási rendelkezésekből eredő pénzügyi veszteségekért kompenzációt fizet a keleti félnek.

A tárgyalás során Kohl először szembesült Modrow követelésével, hogy az NSZK az NDK gazdaságát 1990-ben mintegy 15 milliárd DM összegű teherkiegyenlítéssel támogassa. A követelést azzal indokolták, hogy az NDK a határok megnyitása után a nyugatnémetek nyomása alá kerülne, és a nyugatiak a kedvező váltó árfolyamból, és a keletnémet áruk magas állami támogatásából jelentős hasznot húznának. Ezenkívül az NDK-nak sürgősen pénzre van szüksége, hogy az ipart, a mezőgazdaságot és az infrastruktúrát modernizálja. A kancellár konkrét válasz helyett csupán annyit fűzött a kérdéshez, hogy a követelés ebben az értelemben inkább szolidaritási hozzájárulás, mint teherkiegyenlítés. A szövetségi belügyminiszter, Wolfgang Schäuble néhány nappal azelőtt, a drezdai látogatás előkészítésekor azt javasolta, hogy *Modrow*nak azonnal kínálják fel a gazdasági és pénzügyi unió létrehozását. De Kohl legtöbb tanácsadója szerint ez még korai lett volna, az idő még nem érett meg erre a lépésre. A kancellár konkrét elképzelések nélkül ment Drezdába, és ezért Modrow követelésére kitérően reagált.

Modrow később felhánytorgatta Kohlnak, hogy nem tartotta be a Drezdában tett ígéreteket.[92] Sem szolidaritási hozzájárulást, sem kompenzációt nem fizettek a vízum nélküli utazás ellenében, és a „szerződéses közösség" sem jött létre. Modrow keserűsége érthető volt. Kohl politikai irányvonalat váltott a drezdai látogatás után, már nem szorgalmazta a tárgyalásokat a tekintélyét és támogatottságát vesztett, elavult vezetés képviselőjével, az NDK miniszterelnökével.

Az NDK állampolgárainak exodusa feltartóztathatatlan volt, a gazdasági nehézségek növekedtek, a belső ellenzék erősödött, és a tömegdemonstrációk hatása, illetve nyomása alá került kancellár az emberek politikai akaratnyilvánítására épített. December 19-én délután a drezdai Miaszszonyunk templomának romjainál fekete-vörös-arany színű zászlók tengerében – a zászlókon „Németország, Németország" felirat, a legtöbb az NDK címere nélkül – a keletnémetek tízezrei félreérthetetlenül kinyil-

[92] Vö. Görtemaker: i. m. 30.

vánították az egyesítés iránti akaratukat.[93] A keletnémet politikai vezetés együttműködésről és jószomszédságról szóló, 1990. január 17-én kelt javaslata, amelyet a kancellária miniszterének, *Seiters*nek január 25-én adtak át,[94] már keletkezésekor túlhaladott volt. Keletnémetországban a politikai fejlemények túllépték, és maguk mögött hagyták a kormány politikusait. Kohl egyike volt azoknak, akik ezt Drezda után tisztán látták.

Az újraegyesítés első lépéseinek tervezése 1990. január végén, február elején kezdődött. A Szovjetunió nem akart távol maradni az eseményektől, bár politikusai szkeptikusan viszonyultak az egyesült Németországról szóló elképzeléshez. De a szovjet vezetésnek is alkalmazkodnia kellett az új feltételekhez. Nyikolaj Portugalov a *Bild* című újságban közölt interjúban[95] azt nyilatkozta, ha az NDK népe akarja az egyesítést, akkor az be fog következni, a Szovjetunió nem száll szembe egy ilyen döntéssel. Szó szerint ezt mondta: „Mi nem avatkozunk közbe."[96]

Portugalov kijelentését Bonnban a szovjet politikai álláspont alapvető változásaként értékelték. Az NDK miniszterelnöke, Seiters kancelláriaminiszter január 27-én, Kelet-Berlinben tett látogatása alkalmával sötét képet festett országa helyzetéről. Az államhatalom összeomlóban, sztrájkok követték egymást, a társadalmi légkör egyre agresszívabb lett. Ha az NDK el akarta kerülni az előtte álló összeomlást, nem lehetett tovább halogatni a „szerződéses közösség" létrehozását, a szilárd pénzügyi segítségnyújtást és a gazdasági kooperációt. Modrow később elismerte,[97] számukra egyetlen reális alternatíva maradt az NSZK felé történő orientálódás. A „kerekasztal" erőivel együtt szükségesnek látta, hogy az NDK stabilizációját a két Németország fokozatos egyesítésével kössék össze.

Modrow Moszkvába utazott, hogy Gorbacsov főtitkárral találkozzon,[98] akivel a „Németország – az egységes haza" címet viselő négypontos ter-

[93] Ugyanakkor meg kell jegyezni, az utcára vonult emberek nemcsak az egyesítés mellett, hanem az egyesítéssel szemben is kinyilvánították akaratukat, a szuverén NDK létrehozása érdekében. (Vö. Lehmann: i. m. 383.)

[94] (Vö. Görtemaker: i. m. 30.)

[95] A *Bild* című újság 1990. január 24-i számában.

[96] „Wir werden nicht intervenieren." (Vö. Görtemaker: i. m. 31.)

[97] Vö. Görtemaker: i. m. 31.

[98] 1990. január 30-án. (Vö. *Archiv.* 34. 183.)

vezetet készült megvitatni.[99] A tervezet[100] négy lépésben készítette elő az egységesítést:

1. A két német állam együttműködéséről és jószomszédságáról szóló szerződés megkötése, mely létrehozza a két német állam „szerződéses közösségét". A szerződésnek fontos konföderatív elemeket kell tartalmaznia: a gazdasági, pénzügyi és közlekedési uniót, és ennek keretében kell rendelkezni a jogharmonizációról is.

2. Konföderáció létrehozása közös szervek és intézmények útján, mint például parlamenti bizottságok, tartományi kamarák, meghatározott területeken közös végrehajtó szervek.

3. Mindkét állam szuverenitásának átruházása a konföderáció hatalmi szerveire.

4. Egységes német állam létrehozása német föderáció vagy szövetség formájában, a konföderáció mindkét részében tartandó választások útján. Egységes parlament fölállítása, amely egységes alkotmányt és egységes kormányt hozna létre berlini székhellyel.

Modrow terve bizonyos előfeltételekhez volt kötve. Ezek között evidenciaként szerepelt, hogy a négyhatalmi jogokkal kapcsolatos szabályokat fenntartják, valamint az, hogy az NSZK és az NDK kölcsönösen nem avatkozik be egymás belügyeibe, és hogy a föderációban mindkét állam megtartja katonai semlegességét.

Modrow koncepciójáról Gorbacsov miniszterelnökkel, *Nyikolaj Rizskov*val, Sevarnadze külügyminiszterrel és *Falin*nal, a párt Központi Bizottsága Nemzetközi Osztályának vezetőjével tárgyalt.[101] Ekkor már Gorbacsov is hasonló intézkedéseket mérlegelt, hiszen a német újraegyesítés, mint a jövő egyik lehetősége, egyre valószínűbbé vált. A Szovjetunió elfogadta a német nép önrendelkezési jogát. Elkerülhetetlenné váltak a tárgyalások az USA-val, Nagy-Britanniával és Franciaországgal, hogy mihamarabb legfelső szinten, négyhatalmi keretek között készítsék elő

[99] „Deutschland, einig Vaterland". A címet az NDK 1949-ben Johannes R. Becher által alkotott és Hans Eisler megzenésített nemzeti himnuszából, annak első sorából kölcsönözték. (Vö. Lehmann: i. m. 393.)

[100] Vö. Görtemaker: i. m. 31.

[101] Vö. *Archiv.* 34. 184.

a változásokat, és az NDK érdekeit is szem előtt tartó megoldást találjanak.

A Moszkvából érkező híreket a bonni kormány nagy érdeklődéssel követte. Úgy tűnt, Gorbacsov elvben elfogadja a német egyesítést, Modrow azonban ismét megerősítette, hogy a teljes újraegyesítést nem tekinti valós alternatívának. Az 1990. január 31-i kabinetülésen[102] a kancellár mégis azon véleményének adott hangot, hogy az állami egység gyorsabban bekövetkezhet, mint azt bárki képzelné. Kifejezte szándékát, hogy munkastábot hozzanak létre az újraegyesítés megvalósítására vonatkozó javaslatok kidolgozására. Közvetlenül a kabinetülés után a kancellária hivatalában az egyesülésre vonatkozó javaslatok kidolgozása során a kormány különböző területeken kifejtett tevékenységét koordináló munkacsoportot hoztak létre.

Modrow konföderációs tervét Bonn kevésbé fogadta pozitívan. Mindenekelőtt a konföderációban egyesült Németország politikai és katonai semlegességére vonatkozó javaslatot utasították el, nemcsak a kormánypártok, hanem az SPD is. Berlin akkori kormányzó polgármestere, Walter Momper (SPD) megjegyezte, a terv az ötvenes évek szovjet javaslatára emlékezteti, és kétségbe vonta aktualizálásának lehetőségét.

Az NDK súlyos gondokkal küszködött, miközben az új német állam semlegességéről vitáztak. A Világgazdasági Fórumon Kohl kancellárral *Davos*ban történt találkozása során Modrow arról informálta a kancellárt, hogy az NDK szétesése napról napra gyorsul. 1989 végéig még viszonylag stabil volt a helyzet, de az utóbbi néhány hónapban a kormány hatalma már helyi szinten is bomladozni kezdett, ezért a két kormány összefogása elkerülhetetlenné vált. Nagy szerepet játszott a pénz, az NDK-nak azonnal szüksége volt 15 milliárd DM-re, hogy a pénzügyi katasztrófát elkerülje. Ezáltal lehetővé válna, hogy a nyugatnémet márkát (DM) kizárólagos pénznemként bevezessék az NDK-ban. Egy svájci rádiónak adott interjúban Modrow elismerte, Németország újraegyesítése semlegesség nélkül is elképzelhető.[103]

[102] Vö. Görtemaker: i. m. 31.
[103] Vö. Görtemaker: i. m. 31–32.

A gazdasági és pénzügyi unió terve

Modrow *Davos*ban közölt információit más forrásból származó hírek is alátámasztották. Späth *baden-württembergi* miniszterelnök 1990. február 1-jén este egy újabb, NDK-ban tett látogatását követően közölte a kancellárral, hogy az NDK kormánya erejének a végére jutott. Kohl személyes tanácsadóival és több miniszterével a lehetséges megoldásokat kereste. Modrow egyik alternatívája – a két Németország gazdasági és pénzügyi uniója – elfogadhatónak tűnt. A kérdés csak az volt, gyakorlatilag hogyan valósítható meg az unió, és mekkorára rúgnak a költségei.

A szövetségi pénzügyminiszter, Theo Waigl február 2-án szintén az azonnali pénzügyi unió mellett szállt síkra, habár korábban a DM bevezetését Kelet-Németországban csak hosszú, fokozatos folyamat eredményeként tudta elképzelni. De az NDK gazdasági összeomlása miatt minden fokozatosságra épülő egyesülési terv túlhaladottá vált. Modrow kijelentései szintén ezt a véleményt támasztották alá. Az NDK-ban ebben az időszakban indult a választási kampány, március 18-ára kitűzték a parlamenti (Népi Kamara) választásokat. A kancellár február 6-án tartott nyilvános beszédében bejelentette a DM bevezetését az NDK-ban. Politikai döntés született, amely a keletnémet állam polgárainak egyértelmű perspektívát jelentett, egyúttal határozott irányú választási magatartásra ösztönzött. A Szövetségi Bank elnöke, Karl Otto Pöhl előző nap, február 5-én konzultált a kancellárral, de a tanácskozás során nem hangzott el olyan gazdasági vagy pénzügyi érv, amely a bejelentett döntést indokolta volna. Pöhl évekig tartó, lépcsőzetes folyamatban tudott csak gondolkodni, az azonnali pénzügyi uniót megvalósításra alkalmatlannak és lehetetlennek tartotta. Kohl minden intés ellenére másnap a nyilvánosságnak mégis bejelentette a DM bevezetését.[104]

Amikor a kabinet Kohl kancellár bejelentését február 7-én Pöhl jelenlétében megerősítette, és egyúttal hivatalosan is pénzügyi uniót ajánlott az NDK-nak, a bankelnök hallgatott. A politikai döntéssel szemben lettek volna szakmai érvei, de beláthatatlan volt, mi történik az NDK-ban gazdasági téren. Nemcsak a napi 2000 áttelepülő adott okot aggodalomra, az NDK anyagi csődjének sűrűsödő jelei sem engedtek túl sok időt a

[104] Vö. Görtemaker: i. m. 32.

habozásra. Senki nem volt biztos abban, hogy Modrow kormánya kitart a március 18-i választásokig. Wolfgang Mischnick, az FDP-frakció elnöke a Szövetségi Gyűlésben röviden és tömören így fogalmazott: „A DM az egyetlen perspektíva."[105] A kabinet is csatlakozott Mischnick álláspontjához. Sőt, minél előbb vezetik be a pénzügyi uniót, annál jobb, hiszen előbb vagy utóbb az NSZK-nak úgyis át kell vállalnia a felelősséget a tönkrement keletnémet gazdaságért. Ekkora politikai nyomás hatására a Szövetségi Bank feladta ellenállását. A precedens nélküli pénzügyi unióval új korszak kezdődött.

A pénzügyi unió általában a politikai és gazdasági integráció utolsó lépése. Ebben az esetben a keletnémet politikai és gazdasági állapotok miatt a szövetségi kormány kényszerítve érezte magát, hogy fordított sorrendet kövessen. A kancellária hivatalában gyorsan megalakított pénzügyi, gazdasági, munkaügyi és szociális munkacsoportok azonnal munkához láttak, hogy megoldásokat találjanak az egymástól oly különböző keleti és nyugati gazdaság összehangolására, és hogy minél gyorsabban előkészítsék a nyugatnémet márka össznémet pénznemként történő bevezetését.

Az NSZK azt ajánlotta, hogy az NDK integrálja, vegye át az NSZK teljes gazdasági és pénzügyi politikáját. A bonni kormány felkínálta: teljes felelősséget vállal a keletnémet gazdaságért, a pénzügyi stabilizálásért, a foglalkoztatottságért, a nyugdíjért, a szociális ügyekért, kiépíti az infrastruktúrát. Cserében feltételként szabta, hogy Keletnémetország teljes egészében vezesse be a nyugatnémet gazdasági rendet, hiszen a nyugatnémet gazdaság pénzügyi és pénzpolitikai eszközeit csak piacgazdaságon belül lehet alkalmazni. További feltételként fogalmazták meg, hogy – miután a két német állam államszerződés keretében szabályozta a nyugatnémet rendszer átvételét – a Népi Kamara költségvetési döntései az NSZK egyetértésétől függjenek.[106]

A Német Demokratikus Köztársaság delegációja Modrow miniszterelnök vezetésével február 13-án érkezett Bonnba.[107] Hamarosan világossá vált, hogy további tárgyalások számára a nyugatnémetek igen szűk teret hagytak. A keletnémet gazdasági miniszter asszony, Christa Luft, aki el-

[105] „Die DM ist die einzige Perspektive." (Vö. Görtemaker: i. m. 32.)
[106] Vö. Görtemaker: i. m. 32.
[107] Vö. Lehmann: i. m. 394.

lenezte a gyors pénzügyi unió létrehozását, de a szövetségi kormánytól 10-15 milliárd DM összegű támogatást kért az NDK gazdaságának szanálására, azt írta visszaemlékezéseiben,[108] hogy a német egység nemes ügyét feláldozták a választási harc nevű szörnynek. Pedig az NDK gazdaságának drámai helyzete már nem adott időt átmeneti megoldásokra. A keletnémet kormányfő ezért a gazdasági és pénzügyi unióra szavazott, és egyetértett azzal, hogy a szakmai kérdések kidolgozására szakértői bizottságot hozzanak létre.

Nagy vitát váltott ki, hogy a márka átváltása milyen értéken történjen. A Szövetségi Bank, saját pénzének stabilitását féltve, a becsült értéknek megfelelően a 2 : 1 vagy 3 : 1 /M : DM átváltási arányt szorgalmazta, míg a keletnémetek érdeke az 1 : 1 átváltási arányt diktálta.[109] A szakértők nem tudtak megegyezni ebben a kérdésben, ezért úgy döntöttek, a március 18-i parlamenti választások után folytatják az egyeztetést. Kohl öt nappal a választások előtt, 1990. március 13-án Cottbusban. nyilvánosan megígérte,[110] hogy a kisebb bankbetéteket 1 : 1 arányban váltják majd át. A Szövetségi Bank és a kabinet csak másnap értesült az ígéretről.

Az 1990. évi parlamenti választások az NDK-ban

Az 1990. március 18-i keletnémet parlamenti választásokat a gazdasági és pénzügyi unió létrehozásáról folytatott viták lengték körül, és nagy befolyást gyakoroltak rá a nyugatnémet pártok és politikusok is. Mégis, a nyugati befolyás kevésbé volt meghatározó, a választási eredmény inkább a keletnémet államhatalom gyors és az 1990. év elején még jelentősebb méreteket öltő széthullásával magyarázható. Február elején a lipcsei Központi Ifjúságkutató Intézet és a nyugatnémet Nemzeti Piackutató Intézet közösen készített közvéleménykutatása szerint a keletnémetek

[108] Vö. Görtemaker: i. m. 32.

[109] Vö. Eckart Turich: Der Weg zur Einheit. *Informationen zur politischen Bildung.* 233, 35.

[110] Vö. Görtemaker: i. m. 32.

75%-a döntene az újraegyesítés mellett, 27%-kal többen, mint 1989 novemberében.[111]

A március 18-i parlamenti választásokat az egyesítés hangulata határozta meg. A választásokat május 6-ára tervezték, de a Modrow-kormány és az ellenzéki „kerekasztal" képviselői január 28-án eldöntötték,[112] az időpontot március 18-ra tűzik ki, mivel a politikai és gazdasági nehézségek rohamosan növekedtek. Kérdéses volt, májusban még működőképes lesz-e egyáltalán az NDK. A Németország Szocialista Egységpártja (SED) ezúttal a Demokratikus Szocializmus Pártja (PDS)[113] néven indult a választási harcba, kampányát régóta összeszokott szervezet segítette. Több mint 50 új politikai csoport és párt harcolt a választókért. A SED/PDS taglétszáma 1990. január végére 2,4 millióról 890 000-re csökkent, mégis bizakodóak voltak, hiszen az NDK állampártja jócskán megelőzte az új politikai csoportosulásokat szervezettség, pártfegyelem, és politikai tapasztalat tekintetében.

Az 1990. március 18-i szabad parlamenti választások során 12,2 millió választásra jogosult választhatott az NDK-ban 19 párt és 5 listához kötött, további 14 pártot reprezentáló politikai csoportosulás között. Közvélemény kutatások szerint az SPD február elején még 54%-kal vezetett, őket követte a PDS 12%-kal, majd a CDU 11%-kal. Kohl február 6-án, egy nappal a Szövetség Németországért megalakulása után bejelentette a gazdasági és pénzügyi unió bevezetését. Kelet-Németországban ezek után alapvetően megváltozott a hangulat. Az SPD elnöke, Hans Jochen Vogel február 15-én a Szövetségi Gyűlés előtt még az unió bevezetése ellen szólalt fel. Amikor a kancellár kevéssel később először jelent meg a keletnémet választási kampányban, hivatalos becslések szerint több mint 100 000 ember várt rá a 220 000 lakosú Erfurtban, a gótikus katedrális előtt és a környező utcákban. A későbbiek során Cottbusban és Lipcsében sem volt ez másképp. Lipcse utcáin 300 000 ember üdvözölte Kohl kancellárt.[114]

[111] Vö. Görtemaker: i. m. 33.
[112] Vö. Lehmann: i. m. 385.
[113] Partei des Demokratischen Sozialismus.
[114] Vö. Görtemaker: i. m. 33, és 35.

A siker a kancellárt igazolta. Március 18-án a választók[115] többsége a „Szövetség Németországért" pártjaira szavazott, a szavazatok 40,82%-át nyerte el a CDU, míg 21,88% az SPD-re, 16,40% a PDS-re és 5,28% a Szabad Demokraták Szövetségére adta le a voksát. A Szövetség 90, az Új Fórum, a Demokrácia Most és a Béke és Emberi Jogok Kezdeményezése csoportja meg kellett elégedjen 2,9%-kal.[116] Az eredmény megmutatta, a keletnémet polgárok a gyors újraegyesítésre és piacgazdaságra szavaztak, és teljes mértékben elutasították a szocializmus minden formáját. Ennek árnyéka a szociáldemokrata pártra is rávetődött, ideológiájuk túl ismerősen csengett a szocializmustól megcsömörlött embereknek, és nem képviselték elég határozottan az egyesítésre irányuló politikát. A választási eredmény egyúttal a Német Demokratikus Köztársaság végét jelentette. Az első szabad választásokon a polgárok többsége azon állam és rendszer ellen voksolt, amelyet a kommunista kisebbség szovjet segítséggel rájuk erőszakolt, és azon hatalom ellen, amelynek leváltása számukra addig lehetetlennek bizonyult. A nép hosszú évtizedek után először élhetett önrendelkezési jogával, és a választás eredményei meggyorsították az újraegyesítés folyamatát.

[115] 93,38%-os részvétel mellett. (Vö. Lehmann: i. m. 389.)
[116] Vö. Lehmann: i. m. 389.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének kiadványa

1. Révész Tamás: A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után. Budapest, 1971

2. Buzás József: Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom idején. Budapest, 1971

3. Máthé Gábor – Révész Tamás: Az esti- és levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán (1945-1970) Budapest, 1972

4. Rácz Lajos: A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon. Budapest, 1972

5. Buzás József: Veszprém vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában. Budapest, 1973

6. Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht, Studienband, (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1974

7. Nagyné Szegvári Katalin: A jogtörténet-tudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (helyzetelemzés). Budapest, 1975

8. Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Budapest, 1977

9. Révész T. Mihály: A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után. Budapest, 1977

10. A tanácshatalom jogpolitikája 1919-ben, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1979

11. Mezey Barna: A Rákóczi szabadságharc országgyűlései. Budapest, 1981

12. A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből, XVIII-XIX. század, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1982

13. Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1983

14. A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1984

15. A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon 19–20. század, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1986

16. Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen, Studienband, (szerk. és előszó Kovács Kálmán-Révész T. Mihály) Budapest, 1987

17. Mezey Barna: A magyar polgári börtönügy kezdetei. Budapest, 1995

18. Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Budapest, 1995

19. Hatalommegosztás és jogállamiság, tanulmánykötet (szerk. Mezey Barna) Budapest, 1998

20. A magyar börtönügy kutatásának alapjai, tanulmánykötet, (szerk. Bódiné Beliznai Kinga-Mezey Barna) Budapest, 1997 (2. kiadás Budapest, 2000)

21. Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert, Studienband, (szerk.: Bódiné Beliznai Kinga–Mezey Barna) Budapest, 1997

22. Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből, tanulmánykötet, (szerk. Bódiné Beliznai Kinga) Budapest, 1998

23. Gönczi Katalin: Magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt. Budapest, 2000

24. Pomogyi László: Szegényügy és közösségi illetőség a polgári Magyarországon. Budapest, 2001

25. Föglein Gizella: Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949. Budapest, 2001

26. A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére (1826-1899) (szerk. Mezey Barna) Budapest, 2001

27. Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes, Studienband (Red. Barna Mezey) Budapest, 2003

28. Eckhart Ferenc emlékkönyv (szerk.: Mezey Barna) Budapest, 2004

29. Hajnal Hugó: Csemegi Károly. Budapest, 2003

30. Képes György: A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya. Budapest, 2003

31. Ünnepi tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére (szerk.: Mezey Barna), Budapest, 2005

32. Paolo Becchi-Kurt Seelmann: Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás. Budapest, 2005

33. Horváth Attila: A magyar magánjog történetének alapjai. Budapest, 2006

34. Ladányi Andor: Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944. Budapest, 2007

35. Adolphe Chauveau–Faustin Helié: A bűnrészesség. Budapest, 2008

ISBN 978 963 693 182 7

3200 Ft